

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Etki ve Edilgi

Doktora Tezi

Nur Muhammed Şahin

Haziran 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Etki ve Edilgi

Doktora Tezi

Nur Muhammed Şahin

Danışman

Prof. Dr. Eşref Altaş

Haziran 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Nur Muhammed Şahin tarafından hazırlanan “İbn Sînâ’nın Doğa Felsefesinde Etki ve Edilgi” başlıklı bu Doktora Tezi, Felsefe Anabilim Dalı’nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Eşref Altaş
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. M. Cüneyt Kaya
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Hikmet Yaman
Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. İbrahim Halil Üçer
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Zahit Tiryaki
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 26/06/2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin ISNAD 2. Edisyon yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun ISNAD 2. Edisyon kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

Prof. Dr. Eşref Altaş

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Nur Muhammed Şahin

ÖZET

İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Etki ve Edilgi

Şahin, Nur Muhammed

Doktora Tezi, Felsefe Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Eşref Altaş

Haziran 2025

Bu çalışma, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinde "etki" (*fiil*) ve "edilgi" (*infiâl*) kavramlarını, özellikle *Kitâbu'ş-Şifâ*' külliyyatının bir parçası olan *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* (*Etkiler ve Edilgiler*) adlı eseri ekseninde incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, İbn Sînâ'nın Aristotelesçi mirası nasıl tevarüs edip dönüştürdüğünü, etki ve edilgi prensiplerini kendi felsefi sistemi içinde nasıl özgün bir şekilde temellendirdiğini ve bu prensipler aracılığıyla ay-altı âlemdeki fiziksel oluş ve bozuluş süreçlerini nasıl açıkladığını ortaya koymaktır. Tezin birinci bölümü, İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* eserinin arka planını oluşturan Aristoteles'in *Meteôrologika* IV adlı metninin Antik Çağ'dan İslam dünyasına uzanan serüvenini ele almakta; Yûhannâ b. Bîrîk'in tercümesi ve İbn Sînâ'nın bu metni kendi sistematiği içinde yeniden konumlandırması üzerinde durmaktadır. İkinci bölüm, etki ve edilgi kavramlarının İbn Sînâ'nın *Kategoriler*'indeki mantıksal analizinden başlayarak, bu kavramların ontolojik temellerini oluşturan etkin (*kuvâ fa'âle*) ve edilgin (*kuvâ infi'âlî*) güçler teorisini incelemekte ve tezin odak noktasını oluşturan cisimler arası etkileşimlere zemin hazırlamaktadır. Üçüncü bölüm, İbn Sînâcı tabiat tasavvurunun ana hatlarını çizerek, dört unsurun (ateş, hava, su, toprak) katmanlı kozmolojik düzenini, temel niteliklerin (sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk) bu düzen içindeki rollerini ve bu niteliklerin etkileşiminden doğan *te'âkub* (niteliklerin art arda gelmesi) ve *tezâyüd* (cismin büyüklüğüyle etkisinin artması) gibi teorik problemlere İbn Sînâ'nın getirdiği özgün çözümleri ve sayısız fiziksel sürecin ayrıntılı tasnifini sunmaktadır. Dördüncü ve son analiz bölümü ise, nitelikler teorisinin bir sonucu ve İbn Sînâcı oluş anlayışının kilit taşı olan mizaç teorisine odaklanmaktadır. Bu bölümde mizacın, unsurların etkileşimiyle oluşan ve maddeyi türsel sureti

kabule hazır (*isti'dâd*) hale getiren bir nitelik olduğu; duyulur nitelikler ve özel güçlerin (*hâssa*) ise Suret Verici'nin (*Vâhibu's-Suver*) bu hazır maddeye feyezânıyla ortaya çıktığı açıklanmakta ve semavi cisimlerin mizaçlar üzerindeki kozmolojik etkisi incelenmektedir. Bu tez, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi prensiplerini, fiziksel dünyanın oluşum ve işleyişini açıklayan, ontolojik, fiziksel ve kozmolojik boyutları olan bütüncül bir sistemin merkezine yerleştirdiğini ve bu yolla Aristotelesçi doğa felsefesini hem sürdürdüğünü hem de onu aşan özgün bir nazariye geliştirdiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, doğa felsefesi, fiil ve infial, nitelik, mizaç

ABSTRACT

Action and Passion in Ibn Sīnā's Natural Philosophy

Şahin, Nur Muhammed

Ph. D. Thesis, Department of Philosophy

Supervisor: Prof. Dr. Eşref Altaş

June 2025

This study examines the concepts of “action” (*fi'l*) and “passion” (*infi'āl*), with a particular focus on Ibn Sīnā's work *al-Af'āl wa-l-infi'ālāt* (*On Actions and Passions*), a part of the *Kitāb al-Shifā'* corpus. The primary aim of this research is to elucidate how Ibn Sīnā inherited and transformed the Aristotelian natural philosophy legacy, how he originally grounded the principles of action and passion within his philosophical system, and how he explained the processes of generation and corruption in the sublunary realm through these principles. The first chapter of the thesis traces the intricate journey of Aristotle's *Meteorologica* IV, which forms the background to Ibn Sīnā's *al-Af'āl wa-l-infi'ālāt*, from Antiquity to the Islamic world, focusing on the translation by Yaḥyā ibn al-Bīṭrīq and Ibn Sīnā's reconceptualization of this text within his systematic framework. The second chapter begins with a logical analysis of the concepts of action and passion in Ibn Sīnā's *Categories*, then investigates the theory of active (*quwā fa'āla*) and passive (*quwā infi'ālī*) powers that form the ontological basis of these concepts, thereby preparing the ground for the study of interactions between corporeal entities, which is the main focus of the thesis. The third chapter outlines the Ibn Sīnāian conception of nature, detailing the hierarchical and layered cosmological order of the four elements (fire, air, water, earth), the role of primary qualities (hotness, coldness, wetness, dryness) within this order, and Ibn Sīnā's original solutions to theoretical problems such as *ta'āqub* (succession of qualities) and *tazāyud* (augmentation of effect with the size of the body), alongside a detailed classification of numerous physical processes. The fourth and final analytical chapter focuses on the theory of temperament (*mizāğ*), a cornerstone of Ibn Sīnāian thought on generation and a consequence of the theory of qualities. This

chapter explains that *mizāj* is a quality resulting from the interaction of elements, rendering matter prepared (*isti'dād*) to receive a specific substantial form; it further clarifies that sensible qualities and particular properties (*ḥāṣṣa*) arise through the emanation from the Giver of the Forms (*Wāhib al-Ṣuwar*) upon this prepared matter, and examines the cosmological influence of celestial bodies on temperaments. In conclusion, this thesis demonstrates that Ibn Sīnā places the principles of action and passion at the centre of a comprehensive system explaining the formation and functioning of the physical world, a system possessing logical, ontological, physical, and cosmological dimensions. Through this, he not only continued the Aristotelian tradition of natural philosophy but also developed an original theory that transcended it.

Keywords: Ibn Sīnā, natural philosophy, action and passion, quality, mixing

ÖNSÖZ

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ
وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا
وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

Allah hikmeti dilediğine verir.

Kime hikmet verilmişse, ona gerçekten pek çok iyilik ve güzellik verilmiştir.

Fakat bu hakikatleri ancak gerçek akıl sahipleri anlar, üzerinde düşünüp ibret alır.

(Bakara – 269)

Hamd, her türlü kevn ve fesâd döngüsüne tâbi, daimî bir tagayyür ve tahavvül hâlinde olan bütün ecsâmı ve enfüsü var oluşa getiren, mümkün varlıkların hem Mebde'-i Evveli hem de nihai gayesi olan, kudret ve hikmeti kendi zâtında cem eyleyen, Mûcib bi'z-zât Allah-u Teâlâ'ya (c.c.) mahsustur. Varlığı Kendinden Olan yüce Allah (c.c.), namütenahi kudretiyle kevnî nizâmı inşa eden, her bir varlığa, hâmile olduğu istidada muvafık bir mizaç lütfeden ve hikmetine münasip bir suret bahşeden, kâinatı fiil ve infial kaideleri üzerine inşa eden, bu kuvveler arasındaki ilişkiyi tabii bir nizamla tertip eyleyen, keyfiyetleri de bu fiilî ilişkilerin mutazammını kılan, şanı yüce olan Zorunlu Varlık'tır.

Salât u selâm, insanların akıllarını en yüce kemâlât mertebelerine ulaştırmak, nefsleri her türlü kusurdan arındırarak tezkiye etmek, görerek veya görmeyerek kendisini sevmiş ve Allah'a iman etmiş her Müslümanı nihai mutluluğa erişmekle tebşir eden, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş, beşerî fitratın en mükemmel timsali olan Efendimiz Hazreti Nur Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) pâk, münevver, mutahhar, mücellâ, azîz, lâtif Rûh-i Tayyibelerine, onun pâk Âline ve bu kutlu davaya sadakatle eşlik eden fedakâr Ashab-ı Güzîn Efendilerimize olsun.

Evvela bu çalışma, Yüksek Lisans'ta "İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Dört Unsur" başlığıyla kaleme aldığım Yüksek Lisans tezimin bir nevi devamı mesabesindedir. Yüksek Lisans tezim, İbn Sînâ'nın tabîi'yyât felsefesi literatürünün 3. kitabı olan *el-Kevn ve'l-*

fesâd'ın içeriğine odaklanırken, doktora tezimde bu literatürün devamı niteliğindeki İbn Sînâ'nın aynı külliyat içerisinde bulunan 4. kitabı, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın içeriğine odaklanmaktadır. Bu açıdan söz konusu doktora çalışması, İbn Sînâcı tabiat felsefesinin içeriğini gün yüzüne çıkarmakla birlikte, ilgili disiplin içi sürekliliği anlama gayreti gütmektedir.

İbn Sînâ'ya nispet edilen *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl* adlı kısa risalenin içeriğine yönelik bir tartışma zemini inşa etme gayesiyle yola çıktığım doktora tezi yazım süreci, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın içeriğini merkeze almaya yönelmemle sonuçlandı. Bunun nedeni, cisimler arası etkileşim meselesini inceleme alanı olarak tayin etmem, ardından bunun İbn Sînâcı doğa felsefesi literatürü içerisindeki karşılığını söz konusu kitap olarak tespit etmemdir. Böylelikle *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*, bu çalışmanın ana kaynağı olarak seçilmiş bir kitap olma hüviyeti kazanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle Aristoteles'in *Meteôrologika* IV adlı eserinin içeriğinin ve tarihi serencamının izini sürdüm. Akabinde, ilgili mesailin İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* eserinin içeriğiyle örtüştüğünü fark ederek, bu kitabın muhtevasını tasvir ve tahlil etmeye çalıştım. Çünkü bu kitap daha önce herhangi bir çalışmaya doğrudan konu edilmemişti. Kitabın içeriğinin zenginliği, Aristoteles'e kadar ulaşan kendinden önceki serüveninde işlenilmemiş konuları içermesi, İbn Sînâ'nın bu eserde geleneğin takipçisi ve münekkidi olduğu durumların tespiti, şüphesiz *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın verimli bir çalışma alanı ve entelektüel hazine olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu açıdan bu doktora tezi, daha önce yapılmayan bir şeyi yapmaya çalışmakta, doğa bilimleri haysiyetiyle İslam felsefesinin eksik bırakılmış araştırma alanlarından birini tamamlama ve ilgili boşluğu doldurma niyeti taşımaktadır.

Sâniyen, bu zorlu ve çetrefilli, ancak bir o kadar da keyifli süreç boyunca, birçok kişi ve kurumun yanımda durması ve beni desteklemesi, doktora tezimin yazım sürecini katlanılabilir kılmış ve beni motive etmiştir. Bu kurumlar arasında Aziz Mahmûd Hüdâyî Vakfı İlmi Araştırmalar Merkezi (İLAM) ile İlim Yayma Vakfı'nı başta zikretmeliyim. Bu iki kurum beni, tüm lisansüstü yetişme sürecimde kesintisiz bir şekilde maddi ve manevi olarak desteklediler. Bunlarla birlikte Bereket Vakfı, Hikmet Eğitim ve Kültür Vakfı bünyesindeki BİLAD İlmî Araştırmalar Derneği de doktora sürecim boyunca maddi

desteğini sürdürdü. Kütüphanesini daima kullanma fırsatı bulduğum TDV İslami Araştırmalar Merkezi Kütüphanesi'ne (İSAM) ve personellerine de şükran borçluyum. İLAM'daki uzun süreli araştırmacı bursiyerliğim sürecinde gönül yeşerten sohbeti ve içten muhabbetiyle ruhumu tazeleyen Dr. Adem Ergül Ağabey'e, Hidayet Erdoğan Hocama, Ahmet Ellikçi Abime ve bu yolun yoldaşı araştırmacı arkadaşlarıma minnettarım.

Doktora ders ve tez sürecimde, sohbetleriyle, uzaktan ve yakından akademik ve teknik desteğini, bununla beraber manevi yoldaşlığını esirgemeyen, Ömer Çakır, Osman Atasoy, Ahmet Faruk Yolcu, M. Maşuk Aktaş, Tayfun Demir, Selman Sucu, Elyesa Turgut, Safiye Turgut, Binazir Haşimzade, Abdullah Eryiğit, Mustafa Özbakır, Halil İbrahim Gürgeç, Yunus Akkuş, Eyüp Engin Küçük, Hamza Tüzgen, Tarık Likoğlu, Salih Doğu, M. Fatih Yazıcı, M. Faruk Kurt, Burak Ayçiçek, Uğur Demirkıran, M. İshak Elçim, M. Emin Canlı, M. Fatih Büyükkörükçü, M. Furkan Cinisli, Ali Rıza Işın, Esedullah Uygur, Valid Hamza, Hasan Talha Soysal, M. Enes Tan, Çağrı Koşak, Tarık Fatih Ardıç, Sacide Demir, M. Akif Ünal, Ömer Yalçinkaya, Dr. Burak Ergin, Dr. Halit Çelikyön, Dr. Cemalettin Ergün, Dr. M. Tayyip Durceylan, Prof. Dr. Halit Özkan, Bağlarbaşı minyatür halı saha ekibi, Atpazarı meşveret ekibi ve ismini burada zikretmeyi ancak ve ancak *sehven* unutmuş olabileceğim dostlarıma, hocalarıma ve arkadaşlarıma en kalbî duygularıyla teşekkür ediyorum.

Doktora sürecimin baş mimarı şüphesiz muhterem danışman Hocam, Prof. Dr. Eşref Altaş'tır. İslam felsefesi çalışmaya niyet edişim, Eşref Hocamla tanışmakla şerefyağ olduğum aynı tarihlere denk gelmektedir. Kendisinin ilmi yetkinliği, müderrisliği, muallimliği, kadirşinaslığı ve babalığı, bunun yanında ders anlatımındaki pedagojik üslubun ve ilmi derinliğin verdiği entelektüel hazzın mahiyeti, kelimelerle ifade edilebilmekten münezzeh olmakla birlikte, tecrübî bilgi gerektirir. Onun gayreti, ısrarı ve teşviki olmadan böyle bir çalışma zuhur edemezdi. Her yıldığımda beni tekrar yola revan eden, kendi tecrübesinden örnekler getiren, mütevazı üslubuyla zaman zaman "Şunları şunları yapmazsan, ilim seni bırakacak!" diye aba altından sopa gösteren babacan tavrı olmasa, daha da önemlisi, benim tezime kendi tezi gibi sahip çıkmasa, ilmi motivasyonum diri kalamazdı. Hocama minnet ve şükran borçluyum.

Prof. Dr. M. Cüneyt Kaya Hocam da lisans günlerimden beri beni İslam felsefesinin sivri taşlarla döşeli yollarında fazla tökezlemeden gitmemi mümkün kılan *ilk*

ve daimi Hocamdır. Onun desteği, kılavuzluğu, güler yüzü ve teşvik edici samimi sohbetlerinin bana katkısı büyüktür. Prof. Dr. Hikmet Yaman Hocam da beni her zaman desteklediğini ifade eden duruşundan asla taviz vermedi. Onun desteğini yanımda hissetmek başlı başına bir motivasyon kaynağıdır. Kendisiyle yaptığımız samimi sohbetlerde her defasında yeni şeyler öğrenerek yanından ayrıldım. Yurt içi ve yurt dışındaki ilmi çalışmaların benzerlik ve farklılıklarının mahiyetine dair uzun muhabbetlerimiz, akademinin seyri ve diğer meseleler üzerine hem içeriden hem de dışarıdan bakabilen vizyonu bana çok şey katmıştır.

Jürimdeki diğer hocalarım, Doç. Dr. İ. Halil Üçer ve Doç. Dr. M. Zahit Tiryaki'ye de teşekkür ediyorum. Onlar da benim sürecime yürekten inanarak desteklerini esirgemediler. Tez sürecimde ahirete irtihal eden lisans döneminden İslam felsefesi Hocam Prof. Dr. Yahya Michot'u da anmadan geçemeyeceğim. Yahya Hocam, bu alana aşkla katkı yapmaktan asla vazgeçmeyen, tutkusu her an gözlerinden okunabilen, ilerleyen yaşına rağmen bize heyecanla bu alanı sevdiren büyük âlimlerdendi. Kendisine Allah'tan rahmet diliyorum.

Kendilerinin evladı olmakla müşerref kıldığım kıymetli anacığım Hatice Hanım ve muhterem pederim Ömer Bey gurbetteki zorlu akademik sürecimi sabırla desteklediler. Dualarını ve iyi dileklerini bir an olsun eksik etmediler. Bu süreci suhuletle atlatmam için maddi ve manevi olarak bana yardımcı oldular. Kardeşlerim ve diğer aile bireylerim bana inandılar. Lisansüstü sürecimi sabır ve ilgiyle takip ettiler. Kaynanam Şehnaz Hanım ve kayınpederim Sami Bey beni kendi evlatlarından ayırt etmediler, her an yanımda durdular. Süreci tamamlamam için ısrarcı oldular ve her türlü manevi desteği esirgemediler. Eşim tarafından evlilik bağıyla akraba olduğum büyüklerim de sürecin sıkı bir takipçisi olarak daimi dualarını eksik etmediler.

Doktora serüvenime babalık sürecim de eşlik etti. Kendileri olmasa doktora tezimi çok daha önce bitirme imkânım olan, ancak kendileriyle hayat neşemin neşvünema bulduğu, yaşamı katlanılabilir ve ulvi bir gaye üzere kılan Şifa'm ve Asiye'me, Rabbimin bana bahşettiği ikisi birbirinden güzel kerîmeme de medyun-u şükranım.

Ancak hepsinden öte, düştüğümde beni ayağa kaldıran, motivasyonumu kaybettiğimde bana gayemi ve kim olduğumu hatırlatan, sürecin kıymetine ve nihayetine

benden daha çok inanan, bütün himmetiyle bana karşı vazifesini aksatmayan, bununla birlikte kendisine karşı vazifelerimin gereğini yerine getirmekte esneklik gösterdiğim zamanlarda bana namütenahi tolerans gösteren, güzellikten etkilenen, güzelce etkileyen, huzurumu canlı tutan, bu dünyadaki en büyük kısmetim, kıymetli eşim Fatımatüzzehra Hanımefendiye bihakkin teşekkür etmeyi becerebilmemin bir imkânı yok. Önsözün tez kadar yer işgal etmemesi için eşime olan şükran duygularımın bu kadarıyla iktifa etmek zorundayım. Ben kendisinden razıyım, Rabbim de razı olsun.

Gayret bizden, tevfiık Var Eden ve Varlığı Zorunlu Olan Allah'tandır (c.c.).

Nur Muhammed Şahin

18 Temmuz 2025

Küçük Sorkun (Toros) Yaylası

Erdemli/MERSİN

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI	II
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	xiii
TABLolar LİSTESİ	xix
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1
I. Literatür Değerlendirmesi	9
II. Metodoloji ve Yöntem	12
BİRİNCİ BÖLÜM: METEÔROLOGİKA IV'ÜN SERÜVENİ	16
1. <i>Meteôrologika</i> IV'ün Aristoteles'in Doğa Felsefesi Külliyyatı İçerisindeki Yerine Dair Tartışmalar	17
1.1. Aristoteles'in Doğa Felsefesi Külliyyatı	17
1.2. Külliyyat İçerisinde <i>Meteôrologika</i> IV'ün Konumuna Dair Tartışmalar: Aristoteles Şârihleri ve Modernler Ne Diyor?	17
1.3. <i>Meteôrologika</i> IV'ün Serüveni: Tercümeler ve Şerhler	21
1.4. <i>Meteôrologika</i> IV'ün İçeriği	24
2. <i>Meteôrologika</i> IV'ün İslam Dünyasına İntikali: Metin ve Şerhler	27
2.1. Yûḥannâ b. Bıtrîḳ'in (ö. 815/830 [?]) Arapça Tam <i>Meteôrologika</i> Tercümesi	27
2.2. Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ Tercümesinin Serüveni: Şerhler ve Tercümeler	32
2.2.1. Latince Tercümeler	32
2.2.2. İbranice Tercümeler	32
2.2.3. Arapça Neşirler ve Şerhler	32
2.3. Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ Tercümesinde IV. Kitabın İçeriği	34
2.4. Yûḥannâ b. Bıtrîḳ Tercümesinin Aristoteles'in <i>Meteôrologika</i> IV'ü ile Karşılaştırması	36

3. İbn Sînâ'nın *Kitâbu's-Şifâ* IV. Kitabının Serüveni: *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* 38

3.1. <i>Kitâbu's-Şifâ</i> 'nın Doğa Bilimleri Tasnifi	38
3.2. <i>El-Ef'âl ve'l-infi'âlât</i> Bağlamında İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesine Yaklaşımı ve Kitabın Konumu	40
3.3. <i>el-Ef'âl ve'l-infi'âlât</i> : Neşir ve Tercümeler	48
3.4. <i>el-Ef'âl ve'l-infi'âlât</i> 'ın İçeriği	49
3.5. <i>el-Ef'âl ve'l-infi'âlât</i> 'ın Diğer Şerhlerle Karşılaştırması	54
3.5.1. İskender el-Afrodîsî: Commentary on Meteorologica IV	54
3.5.2. Olympiodorus: Tefsîru Elemfidûrus IV	58
3.6. Takipler Değişimler ve Farklılıklar	59

İKİNCİ BÖLÜM: ETKİ VE EDİLGİ: KAVRAMSAL TAHLİL VE TEORİK ALTYAPI

63

1. İbn Sînâ'da Etki ve Edilgi Kavramlarının Anlamları 64

1.1. On Yüksek Cins İçerisinde Birer Kategori Olarak Etki(leme) ve Edilgi(lenme)	64
1.2. Nitelik Kategorisinin Bir Türü Olarak Etki ve Edilgi	65
1.2.1. Niteliğin Tanımı	65
1.2.2. Niteliğin Taksimi ve Dört Alt Cinsi	66
1.2.2.1. Niceliğe Ait Olan Nitelikler	67
1.2.2.2. Hâl ve Meleke Nitelikleri	68
1.2.2.3. Kuvvet ve Kuvvetsizlik Nitelikleri	68
1.2.2.4. İnfial ve İnfîâlî Nitelikler	69

2. Etki ve Edilgi Kavramlarının Analizi ve Varlık Açısından Ele Alınışı 71

2.1. İbn Sînâ'da Fa'âle ve İnfî'âlî Güçlerin Ontolojik Temelleri	71
2.1.1. Fa'âle Güçler (Etkin Güçler)	74
2.1.1.1. İradî Fa'âle Güçler	75
2.1.1.2. Tabii Fa'âle Güçler	77
2.1.2. İnfî'âlî Güçler (Edilgin Güçler)	80
2.2. İbn Sînâ'nın Fi'l ve İnfî'âl Nazariyesi: Nefs ve Cisim Arasındaki Etkileşimler	83
2.2.1. Nefsani Olanın Nefsani Olana Etkisi	88
2.2.2. Nefsani Olanın Cismani Olana Etkisi	89
2.2.3. Cismani Olanın Nefsani Olana Etkisi	91
2.2.4. Cismani Olanın Cismani Olana Etkisi	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: UNSURLAR, NİTELİKLER VE ETKİ-EDİLGİ SÜREÇLERİNİN

TAHLİLİ 95

1. Unsurlar ve Etki-Edilgi Süreçleri 96

1.1. Unsurların Katmanları ve Doğal Düzeni	96
1.1.1. Toprak ve Katmanları	97
1.1.2. Su ve Katmanı	99
1.1.3. Hava ve Katmanları	104
1.1.4. Ateş ve Katmanı	105
1.2. Unsurların Etki ve Edilgileri	107
1.2.1. Toprak	108
1.2.2. Su	109
1.2.3. Hava	110
1.2.4. Ateş	112
2. Nitelikler ve Etki-Edilgi Süreçleri	114
2.1. Nitelik Çeşitleri	114
2.1.1. Aktif Nitelikler: Sıcaklık ve Soğukluk	114
2.1.2. Pasif Nitelikler: Yaşlık ve Kuruluk	115
2.2. Niteliklerle İlgili İki Teorik Problem: Te'âkub ve Tezâyüd Meseleleri	116
2.2.1. Te'âkub Problemi: Niteliklerin İntikali ya da Bir Cisim Bütün Niteliklerden Hali Olabilir mi?	116
2.2.2. Tezâyüd Problemi: Cismin Mikdârı ile Etkisi Arasındaki İlişki	125
3. Niteliklerin Unsurlar Üzerindeki Tekil Etkileri	132
3.1. Aktif Niteliklerin Tekil Etkileri	132
3.1.1. Sıcaklığa Nispet Edilen Fiiller	132
3.1.1.1. Olgunlaşmak (en-nağc)	132
3.1.1.2. Pişirmek (et-tabh)	134
3.1.1.3. [Ateşte veya Yağda] Kızartmak (eş-şeyy)	134
3.1.1.4. Buharlaştırmak (et-tebhîr)	134
3.1.1.5. Dumanlaştırmak (et-tedhîn)	135
3.1.1.6. Tutuşmak ve Yanmak (el-iştî'âl)	135
3.1.1.7. Korlaşmak veya Köz Hâline Gelmek (et-tecmîr, et-tefehhum)	135
3.1.1.8. Eritmek (el-izabe)	135
3.1.1.9. Katılaştırmak (et-tefcîc)	136
3.1.2. Soğukluğa Nispet Edilen Fiiller	136
3.1.2.1. Ham Bırakmak (en-nehâve)	136
3.1.2.2. Pişirmeyi Önlemek	137
3.1.2.3. Buharlaşmayı ve Duman Oluşumunu Önlemek	137
3.1.2.4. Tutuşmayı Engellemek	137
3.1.2.5. Donmuş Olanın Erimesini Engellemek	137

3.1.2.6. Çözülerek (et-tehallul) ve Küflenerek (et-tekerrüc) Katılaşmayı Önlemek	138
3.2. Pasif Niteliklerin Edilginlikleri	138
3.2.1. Yaşlık ve Kuruluşun Tekil İnfialleri	138
3.2.1.1. Yaşlık Niteliğine Nispet Edilen İnfialler	139
3.2.1.1.1. Islanmak (<i>el-ibtılâl</i>)	139
3.2.1.1.2. Sırılsıklam Olmak (<i>el-intifâ'</i>)	140
3.2.1.1.3. Çevrenmek veya Yayılmak (<i>el-inhîşâr</i>)	140
3.2.1.1.4. Bileşmek (<i>el-ittîşâl</i>)	141
3.2.1.1.5. Delinmek (<i>el-inhîrâk</i>)	141
3.2.1.2. Kuruluk Niteliğine Nispet Edilen İnfialler	142
3.2.1.2.1. Kurumak (<i>en-neşf</i>)	142
3.2.1.2.2. Kesilmek (<i>el-inkîtâ'</i>)	142
3.2.1.2.3. Yarılmak (<i>el-inşîkâk</i>)	142
3.2.1.2.4. Kırılmak (<i>el-inkisâr</i>)	143
3.2.1.2.5. Ufalanmak (<i>et-tefettüt</i>)	143
3.2.1.2.6. Benzeriyle Birleşmeye veya Başkasıyla Yapışmaya Engel Olmak	144
3.2.2. Aktif Niteliklerin Etkisiyle Ortaya Çıkan Edilginlikler: Doğrudan İnfialler	144
3.2.2.1. Olgunlaşmak	144
3.2.2.2. Pişmek	144
3.2.2.3. Kızarmak	145
3.2.2.4. Buharlaşmak	145
3.2.2.5. Dumanlaşmak	145
3.2.2.6. Yanmak	145
3.2.2.7. Erimek (<i>ez-zevb</i>)	145
3.2.2.8. Katılaşmak	145
3.2.3. Pasif Niteliklerin Kıyasıyla Ortaya Çıkan Edilginlikler: Karşılaştırmalı İnfialler	145
3.2.3.1 Kuru Niteliğinin Yaşa Kıyasıyla Ortaya Çıkan Edilginlikler	145
3.2.3.1.1. Islanmak	145
3.2.3.1.2. Kurumak	146
3.2.3.1.3. Renk Değiştirmek (<i>el-intikâ'</i>)	146
3.2.3.1.4. Erimek	146
3.2.3.2. Yaş Niteliğinin Kuruya Kıyasıyla Ortaya Çıkan İnfialler	147
3.2.3.2.1. Kurumak	147
3.2.3.2.2. Kurumaya Karşılık Vermek (<i>el-icâbe ile'n-neşf</i>)	147
4. Niteliklerin Bileşik Etkileri	147

4.1. Aktif Niteliklerin Bileşik Etkileri: Sıcaklık-Soğukluk	149
4.1.1. Çürütmek (el-'ufûne)	149
4.1.2. Katı Cisimleri Dondurmak (et-tecmîd)	149
4.2. Pasif Niteliklerin Bileşik Edilginlikleri: Yaşlık-Kuruluk	150
4.2.1. Ezilmek (el-inşidâh)	150
4.2.2. Dövülmek (el-inîrâk)	150
4.2.3. Yoğurulmak (el-in'icân)	151
4.2.4. Sıkılmak (el-in'ışâr)	151
4.2.5. Preslenmek (et-telebbüd)	151
4.2.6. Yapıştırılmak (et-telezzüc)	151
4.2.7. Eğilmek (et-taḥniye)	152
4.2.8. Sünmek (et-temeddüd)	152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: BİRİNCİL ve İKİNCİL NİTELİKLER VE MİZAÇ TEORİSİ

1. Nitelikler ve Mizaç: Mizaç Teorisi Nedir?	154
2. Mizaç ve Duyulur Niteliklerin Ontolojik Statüsü: İbn Sînâcî Bir Problematik Okuması	161
2.1. Duyulur Niteliklerin Ortaya Çıkışı Probleminin Tarihsel ve Kavramsal Çerçevesi	162
2.2. Mizaçla Duyulur Niteliklerin Ortaya Çıkışı: Temel Görüşlerin Tasnifi	170
2.2.1. İkincil Nitelikleri Kabul Etmeyen Unsurî Nitelikçiler	170
2.2.2. Kümûn Taraftarları	171
2.2.3. Mizacî Nitelik Taraftarları	172
2.2.4. İstidat Takdir Etme Taraftarları	173
2.3. İbn Sînâ'nın Çözüm Önerisi	174
3. Mizaçta Ortaya Çıkan Türsel Özellikler ve Hâssaları Belirleme Problemi	179
3.1. Fiziksel karışımlar hangi şartlarda türsel özellikleri belirler?	180
3.2. "Hâssa" ve "fasıl" kavramları arasında İbn Sînâ'ya göre açık bir ayrım yapmak mümkün müdür, yoksa bu ayrım sadece terminolojik bir problem midir?	181
3.3. Nasıl oluyor da bir mizaçtan duyulur niteliklerle açıklayamadığımız yeni bir özellik ya da nitelik sâdır olmaktadır?	184
3.4. Fiziksel karışımların gerçek nitelikleri ile duyusal algının gösterdiği nitelikler arasındaki uyumsuzluk nasıl çözümlenebilir?	186
4. Mizaçlar ve Nitelikler Arasındaki Problematik İlişki	189
5. Mizaç Teorisi Bağlamında Semavi Cisimlerin Etkileri	194

SONUÇ	202
KAYNAKÇA	206

TABLÖLAR LİSTESİ

Şekil 1: İbn Sînâ'nın <i>Kategoriler</i> Eserinde Nitelik	66
Şekil 2: <i>en-Necât</i> 'ta Nitelikler	67
Şekil 3: Nitelik Çeşitleri	70
Şekil 4: Arazî Güçlerin Çeşitleri	75
Şekil 5: Varlıkta Etki ve Edilgi.....	84
Şekil 6: Varlıkta Etki ve Edilginin Alt Dalları	87

KISALTMALAR

akt.	aktaran
blm.	bölüm
bk.	bakınız
çev.	çeviren
ed.	editör
f.	folium (varak)
Hız.	Hazreti
MS.	milattan sonra
nr.	nummer (el yazması numarası)
ö.	ölümü
par.	paragraf
s.	sayfa
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	tahkik eden
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
ykl.	yaklaşık
yy.	yüzyıl

GİRİŞ

Bu doktora tezi, İbn Sînâ'nın doğa felsefesi nazariyesini, özellikle *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* (Etkiler ve Edilgiler) adlı eseri ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır. Felsefe tarihinde bir düşünürün veya bir metnin tam anlamıyla kavranabilmesi, onun entelektüel serüveninin, kurduğu kavramsal çerçevenin ana hatlarını, inşa ettiği teorik yapının ve bu yapının temas ettiği daha geniş kozmolojik ve ontolojik bağlamların aydınlatılmasını gerektirir. Bu anlayıştan hareketle, bu çalışma, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi teorisine yoğunlaşarak, onun Aristotelesçi mirası nasıl tevarüs ve tenkit ettiğini, bu mirası kendi özgün felsefi projesi içerisinde nasıl yeniden şekillendirdiğini ve doğadaki oluş ve bozuluş süreçlerini hangi ilkelere dayandırıldığını adım adım ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaçla tez, birbirini takip eden ve her biri bir öncekinin üzerine inşa edilen dört ana bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm, İbn Sînâcı doğa felsefesinin etki ve edilgi meselelerinin farklı bir veçhesini aydınlatırken, aynı zamanda onun düşünce sisteminin şümüllü ve bütüncül yapısını, bununla birlikte iç tutarlılığını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Aşağıdaki giriş metni, tezin bu dört bölümünün temel içeriklerini ve takip edeceği analitik güzergahın seyrini paylaşmaktadır.

Aristoteles'in entelektüel mirası, Batı felsefesinin ve İslam düşünce geleneğinin nirengi noktasını temsil etmektedir. Onun eserleri, asırlar boyunca birçok şârih, mütercim ve filozof tarafından incelenmiş, yorumlanmış ve yeniden tasnife tabi tutularak şekillendirilmiştir. Ancak bu zengin külliyyat içerisinde bazı metinler, statüleri, içerikleri ve ait oldukları yer konusundaki tartışmalarla diğerlerinden ayrılır. İşte bu "sorunlu" metinlerin başında, Aristoteles'in doğa felsefesi külliyyatının belki de en muğlak ve en çok tartışılan parçalarından biri olan *Meteôrologika*'nın IV. kitabı gelmektedir. Tezin birinci bölümü, Antik Çağ şârihlerinden modern döneme uzanan geniş bir zaman ve coğrafya düzleminde, *Meteôrologika* IV'ün bu çetrefilli ve macera dolu serüveninin hikayesini anlatmayı hedeflemektedir.

Meteôrologika IV'ün serüveni, Aristoteles'in kendi doğa felsefesi sistemi içindeki konumuna ilişkin kadim bir tartışmayla başlar. Kitabın, *Fizik*, *Gökyüzü Üzerine* ve *Oluş ve Bozuluş Üzerine* gibi eserlerle kurulan büyük teorik çerçevenin neresinde durduğu, antik dönem şârihleri arasında dahi bir ittifak konusu olamamıştır. Bir yanda İskender el-Afrodîsî gibi metni *Meteôrologika*'nın genel dokusuyla uyumsuz bulan ve onu *Oluş ve Bozuluş*'a yaklaştıran şârihler; diğer yanda Ammonius gibi metnin tam da

olması gereken yerde durduğunu savunanlar yer alır. Bu tartışma, modern çağda da geçerliliğini sürdürmüştür. Hammer-Jensen gibi düşünürlerin metnin otantikliğini sorgulayarak onu Aristoteles'in öğrencisi Straton'a atfetmesinden, H. B. Gottschalk'ın Theophrastus ihtimalini öne sürmesine kadar uzanan tartışmalı bir aidiyet ve otantiklik soruşturmasına dönüşmüştür. Eserin içeriğinin ilk üç kitaptan farklılaşarak ay-altı âlemdeki homojen cisimlerin (*homeomer*) oluşumunu ve temel niteliklerin (sıcak, soğuk, kuru, yaş) etkileşimlerini merkeze alması, onun biyoloji külliyyatına bir geçiş mi, yoksa müstakil bir risale mi olduğu sorularını sürekli gündeme getirmiştir. Tezin ilk bölümünün girişi, söz konusu tartışmaların haritasını çıkarmaktadır. Böylelikle *Meteôrologika* IV'ün Aristotelesçi doğa felsefesi külliyyatı içerisindeki konumunun tasnife direnen bir mahiyet sergilediğine işaret edilmekte ve fakat tam da bu nedenle *Meteôrologika* IV, entelektüel açıdan verimli bir metin olarak ele alınmaktadır.

Metnin Batı literatüründeki bu tartışmalı yolculuğu, onun İslam dünyasındaki serüveniyle daha da girift ve zengin bir boyut kazanmıştır. Aristoteles külliyyatının Arapçaya tercüme edilmesi, Antik felsefenin yalnızca korunmasını değil, aynı zamanda yeniden yorumlanarak dönüştürülmesini de sağlayan tarihsel bir dönüm noktasıdır. Bu süreçte *Meteôrologika*'nın tamamının Yûhannâ b. Bıtrîk tarafından *el-Âşâru 'l-'ulviyye* adıyla Arapçaya kazandırılması, metnin kaderini değiştiren en önemli adımlardan biridir. Ancak bu tercüme, modern anlamda bir *mot à mot* çeviriden ziyade, bir yeniden ifade, bir özet (*compendium*) ve hatta yer yer doktrinel farklılıklar içeren bir metin olma özelliğini haizdir. Metnin, Grekçe aslından mı yoksa günümüze ulaşmamış bir Süryanice ara versiyondan mı çevrildiğine dair filolojik tartışmalar bir yana, bu tercümenin kendisi İslam dünyasında yeni bir şerh ve yorum geleneğinin başlangıç noktası olmuştur. Yûhannâ b. Bıtrîk çevirisinin Cremonalı Gerard aracılığıyla Latinceye, Samuel b. Tibbon tarafından İbraniceye aktarılması ve İbn Bâcce ile İbn Rüşd gibi filozoflar tarafından şerh edilmesi, metnin nasıl çok yönlü bir entelektüel miras hâline geldiğini göstermektedir. Tezin birinci bölümünün bu kısmı, Yûhannâ b. Bıtrîk tercümesinin içeriğini ve Aristoteles'in orijinal metniyle olan ilişkisini irdeleyerek, metnin İslam dünyasındaki ikinci baharının temellerini ortaya koymaktadır.

Meteôrologika IV'ün tercüme ve yeniden inşa serüvenindeki en yaratıcı durak, hiç şüphesiz, İbn Sînâ'nın doğa felsefesi külliyyatı içerisinde kazandığı yeni hüviyettir. İbn Sînâ, kendisinden önceki şârihlerin aksine, Aristoteles'in metnini yalnızca yorumlamakla yetinmemiş; onu yapı ve içerik itibarıyla kendi felsefi projesi olan

Kitābu’ş-Şifā’’nın içine yerleştirerek yapısal bir dönüşüme uğratmıştır. Aristoteles’in doğa felsefesi tasnifini yeniden tanzim eden İbn Sînâ, *Meteôrologika* IV’ün konularını, meteorolojik fenomenleri inceleyen *el-Âşâru’l-’ulviyye*’den ayırmış ve ona *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* (Etkiler ve Edilgiler) adıyla müstakil bir kimlik kazandırmıştır. Bu hamle, basit bir isimlendirme veya sıralama değişikliğinin çok ötesinde, esaslı bir felsefi tercihe işaret eder. İbn Sînâ, bu metni unsurların ana niteliklerinin (sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk) sebep olduğu genel etki ve edilgileri inceleyen temel bir fizik bilimi olarak yeniden konumlandırmıştır. Böylelikle *Meteôrologika* IV, Aristoteles külliyatında konumu tartışılan sorunlu bir ek kısım olmaktan çıkıp, İbn Sînâcı doğa felsefesinin temel taşlarından birine dönüşmüştür. Böylelikle eser, *el-Kevn ve’l-fesâd*’dan sonra, mineraller, bitkiler ve hayvanlar âlemine geçmeden önce incelenmesi gereken zorunlu bir nazari araştırma alanına dönüşmüştür.

Tezin birinci bölümü, tam da bu eksenleri takip ederek *Meteôrologika* IV’ün Antik Yunan’dan İslam felsefesine ve oradan da İbn Sînâ’nın özgün sistemine uzanan yolculuğunu adım adım izlemektedir. İlk olarak, metnin Aristoteles külliyatındaki yerine dair tartışmalar ele alınarak metnin problemli doğası ortaya konulmaktadır. İkinci olarak, Yûhannâ b. Bıtrîk’in Arapça tercümesi ve bu tercümenin İslam dünyasındaki serencamı incelenerek, metnin bir kültürden diğerine aktarılırken geçirdiği dönüşüm tahlil edilmektedir. Son ve en önemli adım olarak ise İbn Sînâ’nın *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* adlı eseri merkeze alınmaktadır. Bu eserin içeriği, Aristoteles metniyle ve İskender el-Afrodîsî ile Olympiodorus gibi önemli şârihlerin yorumlarıyla mukayese edilmektedir. İbn Sînâ’nın bu geleneği nasıl tevarüs ettiği, onu nasıl dönüştürdüğü ve kendi felsefi projesi içinde ona ne gibi yeni bir anlam ve işlev yüklediği ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu karşılaştırmalı analiz, İbn Sînâ’nın yalnızca bir Aristoteles takipçisi değil, aynı zamanda bu geleneği yaratıcı bir şekilde yeniden inşa eden bir filozof olduğunu gözler önüne sermektedir. Nihayetinde bu bölüm, felsefi bir metnin serüveni üzerinden, bilginin ve düşüncenin tarihsel, dinamik ve kültürlerarası doğasına dair kapsamlı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Felsefe tarihinde İbn Sînâ gibi sistematik bir düşünürün eserlerine nüfuz etmenin öncelikli koşulu, onun felsefi projesinin temellerini oluşturan anahtar kavramların analiz edilmesidir. Çünkü bu kavramlar, varlığın farklı katmanlarını birbirine bağlayan, mantıktan fiziğe, fizikten metafiziğe uzanan çok katmanlı bir ağın düğüm noktalarıdır. Tezin ilk bölümünde serüveni takip edilen *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* kitabının başlığında

tecessüm eden “etki” (*fiil*) ve “edilgi” (*infiâl*) kavramları, tam da bu türden kurucu bir role sahiptir. Bu iki kavram, İbn Sînâcî doğa felsefesinin merkezinde yer alan değişimi, dönüşümü ve varlıklar arası etkileşimi anlamlandırmaya yarayan manivela işlevi görmektedir. Dolayısıyla, doğadaki fiziksel süreçlerin nasıl işlediğini incelemeye geçmeden evvel, bu süreçleri açıklamak için kullanılan dilin ve bu dilin dayandığı teorik altyapının aydınlatılması zaruridir. Tezin ikinci bölümü, işte bu zarureten hareketle, etki ve edilgi kavramlarının İbn Sînâ düşüncesindeki köklerini, anlam katmanlarını ve ontolojik temellerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu kavramsal arkeolojinin ilk durağı, pek çoklarına göre bir mantık eseri olması hasebiyle doğa felsefesinin konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilmeyen *Kitâbü'l-Makûlât*, yani *Kategoriler* kitabıdır. Ancak Aristotelesçi gelenekte olduğu gibi İbn Sînâ'da da *Kategoriler*, felsefi soruşturmanın yalnızca bir başlangıç noktası değil, aynı zamanda varlığa dair söylenebilecek her şeyin temel sınıflandırmasını sunan bir varlık şemasıdır. Bu nedenle, doğadaki fiziksel bir etkileşimi anlamak için, öncelikle etki ve edilginin mantıksal düzlemdeki statüsünü belirlemek gerekir. İbn Sînâ, *Kategoriler*'de bu kavram çiftini iki farklı bağlamda ele alarak bir tablo çizer. İlk olarak, etkileme (*en-yef'ale*) ve etkilenme (*en-yenfe'ile*) on temel kategoriden ikisi olarak, tamamlanmamış ve bir hedefe yönelmiş süreçleri ifade ederler. Diğer ve bu tez için daha merkezî olan bağlamda ise etki ve edilgi, bir varlığın kalıcı ya da geçici niteliklerini tanımlayan *keyfiyet* kategorisinin alt türleri olarak ortaya çıkar. Bu bölümde öncelikle bu iki farklı kullanım arasındaki ayrım belirginleştirilmeye çalışılmakta, bir sürecin kendisi ile o sürecin sonucunda ortaya çıkan niteliksel durum arasındaki farkın önemi vurgulanmaktadır.

Kavramların mantıksal zemindeki yerleri tespit edildikten sonra, soruşturma ontolojik bir derinlik kazanacaktır. Zira İbn Sînâ için etki ve edilgi, sadece mantıksal veya zihinsel kategoriler olmamakla birlikte, aynı zamanda varlık âlemindeki temel kuvvelerin tezahürleridir. Varlıktaki her türlü oluş, değişim ve hareket, temelinde bir “etkin güç” (*fa'âle*) ile bir “edilgin güç” (*infi'âlî*) arasındaki karşılaşmanın ürünüdür. Tezin ikinci bölümünün devamındaki bu kısım, İbn Sînâ'nın varlık hiyerarşisi çerçevesinde bu iki temel gücün ontolojik kökenlerini araştırmaktadır. İlk Mebde'den sudûr eden varlığın, mücerret akıllardan semavi cisimlere, oradan da oluş ve bozuluş âlemine nasıl indiği ve bu inişin her mertebesinde etkinlik ve edilginliğin nasıl tebellür ettiği incelenmektedir. Bu bağlamda, etkin güçler (*fa'âle*) iradi ve tabii olarak; edilgin güçler (*infi'âlî*) ise nefsanî ve tabii olarak kendi içlerinde sınıflandırılarak bu alt kavramların açıklamaları

yapılmaktadır. Bu tahlil, bir taşın düşmesinden bir bitkinin büyümesine, bir hayvanın hareketinden meleki tesire kadar evrendeki tüm fiillerin arkasında yatan ilkesel ayrımı gözler önüne sermektedir.

Diğer taraftan, İbn Sînâ düşüncesindeki etki-edilgi ilişkilerini varlık açısından tam kavrayabilmek için, onun veya ona nispet edilen *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl*'de ortaya koyduğu dörtlü etkileşim şeması, tezin ikinci bölümünün teorik çerçevesini tamamlamaktadır. Bu şemaya göre varlık âlemindeki tüm etkileşimler dört ana kategoriye ayrılır: (i) nefsanî olanın nefsanî olana etkisi, (ii) nefsanî olanın cismanî olana etkisi, (iii) cismanî olanın nefsanî olana etkisi ve (iv) cismanî olanın cismanî olana etkisi. Bu dörtlü tasnif, mucizelerden sihre, nazardan vahye, güzel bir sestən duyulan hazdan bir ilacın bedene tesirine kadar akla gelebilecek her türlü etki ve edilgi türünü sistematik bir bütünlük içinde açıklamaya olanak tanır.

Ancak bu kapsamlı teorik altyapı inşa edildikten sonra, bu bölüm, tezin ana odağını açık bir şekilde belirlemektedir. Yukarıda zikredilen dört etkileşim türünden ilk üçü, yani en az bir tarafında *nefsin* bulunduğu etkileşimler, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabının doğrudan konusu değildir. İbn Sînâ'nın bu kitapta araştırmaya koyulduğu temel mesele, dördüncü kategoride yer alan, yani “cismanî olanın cismanî olana etkisi”dir. Ateşin suyu ısıtması, suyun toprağı yumuşatması, dört unsurun birleşerek belirli bir mizaç oluşturması ve semavi cisimlerin “cirimleri” aracılığıyla ay-altı âlemdeki cisimler üzerinde yarattığı değişimler, bütünüyle bu dördüncü kategorinin araştırma sahasına girer. Genel bir teorik çerçeve çizdikten sonra, bu bölüm, merceğini tezin asıl konusu olan fiziksel etkileşimler alanına odaklanmaktadır. Bu sebeple tezin kadrajına giren etki-edilgi bağlamı, yalnızca cisimler arası etkileşimleri kapsamaktadır.

Özetle, tezin ikinci bölümü, iki temel hedefi gerçekleştirmek üzere tasarlanmıştır. Birincisi, etki ve edilgi kavramlarının İbn Sînâ'nın mantık ve ontoloji disiplinlerindeki tahlilini yaparak sağlam bir kavramsal zemin inşa etmektir. İkincisi ise, varlık âlemindeki tüm etkileşim türlerini kapsayan genel bir teorik harita çizerek, bu harita üzerinde tezin ilerleyeceği rotayı, yani “cismanî olanın cismanî olana etkisi”ni tayin etmektir. Böylece bu bölüm, sonraki bölümlerde yapılacak olan ayrıntılı fiziksel tahliller için gerekli olan teorik altyapıyı hazır hale getirmektedir.

Etki ve edilgi kavramlarının mantıksal ve ontolojik temelleri ortaya koyulduktan sonra, tezin üçüncü bölümündeki soruşturma, teorik düzlemde somut gerçekliğin

kendisine, yani İbn Sînâcî tabiat tasavvurunun inşa edildiği fiziksel âleme yönelmektedir. Zira felsefi ilkeler, ancak maddi dünyadaki işleyişleri ve tezahürleri üzerinden tam anlamıyla kavranabilir. Bu bölümün temel amacı, etki ve edilginin hangi varlıklar arasında, hangi kurallara göre ve ne tür sonuçlar doğurarak gerçekleştiğini, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin ana unsurları olan elementler, nitelikler ve mizaç teorisi ekseninde incelemektir.

İbn Sînâcî tabiat tasavvurunun temelini, klasik felsefenin dört ana unsuru olan ateş, hava, su ve toprak oluşturur. Ancak İbn Sînâ'nın yaklaşımında bu unsurlar, tekdüze birer yapı taşı olmaktan ziyade, dinamik, hiyerarşik ve iç içe geçmiş katmanlardan (*tabakât*) oluşan bir sistemin parçalarıdır. Üçüncü bölümün ilk kısmında, İbn Sînâ'nın bu kozmolojik düzeni nasıl kurguladığı ele alınmaktadır. Unsurların saf hâlleri ile semavi cisimlerin sürekli tesiri altında oluşan karışık hâlleri arasındaki gerilim, onun doğa anlayışının merkezinde yer alır. Yerin merkezindeki saf topraktan, çamurlu katmanlara; okyanusları ve denizleri oluşturan tek parça su küresinden, sıcak ve soğuk buharlarla katmanlaşan havaya ve nihayet feleklere komşu olan ateş küresine kadar uzanan bu yapı, her bir unsurun kendi doğal mekânında nasıl bir düzen ve görev üstlendiğini gösterir.

Doğanın bu katmanlı yapısı açıklandıktan sonra, değişimin ve hareketin faileri olan temel nitelikler mercek altına alınmaktadır. Bir önceki bölümde kavramsal olarak ele alınan sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk nitelikleri, bu bölümde fiziksel süreçlerin ana belirleyicileri olarak incelenmektedir. İbn Sînâ'nın bu nitelikleri aktif (*fail*) ve pasif (*münfail*) olarak ayırması, etki-edilgi nazariyesinin fiziksel dünyadaki temel işleyiş mekanizmasını oluşturur. Ancak bu işleyiş, her zaman basit ve doğrusal değildir. İbn Sînâ, bu noktada Meşşâî gelenekten devraldığı iki köklü teorik probleme cüretkâr çözümler getirir. Bunlardan ilki olan *te'âkub* (art arda gelme) meselesi, yani kuyu sularının kışın sıcak, yazın ise soğuk hissedilmesi gibi paradoksal görünen olgular, onu arazların intikali gibi felsefi imkânsızlıkları reddederek cismin içkin kuvvetinin yoğunlaşması (*ihtikân*) gibi özgün bir teori geliştirmeye sevk etmiştir. İkinci problem olan *tezâyüd* (artma) meselesi, yani büyük bir cismin neden daha güçlü bir etkiye sahip olduğu sorusu ise onu, niceliğin niteliği doğrudan artırdığı yönündeki yüzeysel kabulleri aşarak, parçalar arası “telafi” ve “takviye” mekanizmasına dayalı kendine has bir teori tasarlamaya yönlendirmiştir. Bu iki problemin ve çözümlerinin analizi, İbn Sînâ'nın geleneği nasıl eleştirdiğini ve kendi özgün doğa felsefesini inşa ettiğini anlamak için manidardır.

Üçüncü bölümün son kısmında, genel kozmolojik yapı ve temel dinamikler ortaya konulduktan sonra, İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve 'l-infi'âlâr*'ta yaptığı gibi, daha tikel bir incelemeye yönelinmektedir.¹ Burada, niteliklerin tekil ve bileşik etkileriyle ortaya çıkan fiziksel süreçler tasnif edilmektedir. Olgunlaşma (*naḍc*), pişirme (*tabḥ*), kızartma (*ṣeyy*), buharlaştırma (*tebhîr*), yanma (*iṣṭi'âl*) gibi sıcaklığın tekil etkilerinden; çürüme (*'ufûne*), donma (*tecîd*), katılaşma (*'akd*) gibi sıcaklık ve soğukluğun bileşik etkilerine; ıslanma (*ibtilâl*), kuruma (*neṣf*), kırılma (*inkisâr*), yoğurulma (*in'icân*) gibi yaşlık ve kuruluğun edilginliklerinden doğan durumlara kadar uzanan bu ayrıntılı inceleme, İbn Sînâ'nın doğadaki dönüşümleri sistematik bir biçimde tasnife tabi tuttuğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, tezin üçüncü bölümü İbn Sînâcı tabiat tasavvurunun bir bütün olarak büyük resmini çıkarmayı hedeflemektedir. Unsurların kozmolojik düzen içindeki hiyerarşik yapısından başlayarak, bu düzenin işleyişini sağlayan niteliklerin basit ve karmaşık yapılarına, oradan da bunun sonucunda ortaya çıkan sayısız fiziksel sürece uzanan bir yolculuk yapılmaktadır. Bu inceleme, İbn Sînâ'nın evreni nasıl anladığını, Aristotelesçi mirası nasıl zenginleştirdiğini ve doğadaki her bir olayı, en basitinden en karmaşığına, kendi bütüncül sistemi içinde nasıl anlamlı bir yere oturttuğunu kavramaya yardımcı olmaktadır. Böylece, doğa felsefesinin bu temel ilkeleri anlaşıldığında, bir sonraki bölümde ele alınan mizaç teorisi ve diğer karmaşık konular için sağlam bir zemin hazırlanmış olmaktadır.

Tezin son bölümü olan dördüncü ana başlık altında, üçüncü bölümde ele alınan meselelerin üzerine inşa edilen ve İbn Sînâcı tabiat tasavvurunun en merkezî kavramlarından biri olan “mizaç” teorisine odaklanılmaktadır. Bu bölümde, nitelikler ve mizaç arasındaki ilişki irdelenmektedir. Bu yolla, İbn Sînâ'nın varlıkların oluşumunu (*kevn*), bu oluşumun ardındaki ontolojik ilkeleri ve bütün bu sürecin dayandığı kozmolojik temelleri nasıl açıkladığını araştırmak mevzubahis edilmektedir. Çünkü mizaç, İbn Sînâ için sadece dört unsurun basit bir karışımı değil, aynı zamanda ay-altı âlemdeki her türlü varoluşun, canlılığın ve hatta duyulur niteliklerin ortaya çıkışının temel taşı mesabesinde bir ilkedir.

¹ İbn Sînâ'nın doğa bilimleri araştırmasına hasrettiğı 7 kitabı, bir nevi tikel ilimler araştırmasından ibarettir. Andreas Lammer, “Natural Philosophy, 100–700/700–1300”, *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies*, ed. Sonja Brentjes vd. (London: Routledge, 2023), 140.

Mizaç teorisi, İbn Sînâ'nın düşünce sisteminde, doğa felsefesi ile tıp ilmi arasında köprü kuran, fiziksel gerçeklikle metafiziksel ilkeleri birleştiren bir kavşak noktasıdır. Mizaç, temelde, ateş, hava, su ve topraktan müteşekkil dört unsura içkin sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk niteliklerinin belirli oranlarda bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan yeni ve özgün bir niteliktir. Ancak bu bir araya geliş, pasif bir toplanarak bir araya gelme veya karışmadan ibaret değildir. İbn Sînâ'nın vurguladığı üzere, unsurlar birbirlerine etki eder, birbirlerinden etkilenir ve bu karşılıklı fiil ve infial süreci sonucunda, başlangıçtaki unsurların aşırılıkları törpülenerek, bütün için ortak ve “benzeşen bir nitelik” karar kılar. İşte bu “karar kılmış nitelik”, yani mizaç, bir cismin türsel suretini kabul etmeye hazır hâle gelmesinin, bir başka deyişle bir “şey” olmasının ontolojik zeminini oluşturur. Mizacı oluşturan nesneler, sadece bir araya getirilmekle değil, niteliklerinin etkileşerek yeni bir ortak nitelik oluşturmasıyla yeni bir cisim olma özelliği kazanır.

Ancak mizaç teorisi, beraberinde önemli felsefi ve ontolojik problemleri de gündeme getirir. Dört temel niteliğin farklı oranlarda birleşimi teorik olarak sonsuz sayıda mizaç ihtimali sunarken, bu çeşitliliğin pratikteki sınırları nelerdir? Daha da önemlisi, basit unsurlarda bulunmayan renk, tat, koku gibi duyulur nitelikler veya mıknaşın demiri çekmesi gibi özel güçler (*hâssa*) nasıl ortaya çıkmaktadır? Bu nitelikler ve güçler, unsurların kendisinde gizli (*kâmin*) bir şekilde mi bulunmaktadır, yoksa mizacın bizatihi kendisi mi bu yeni özellikleri doğurmaktadır? İbn Sînâ, bu sorulara cevap ararken, kendisinden önceki Aristotelesçi ve Galenci geleneklerle hesaplaşır. O, bir yandan duyulur niteliklerin sadece algısal birer yanılsama olduğu fikrini reddederken, diğer yandan da bu niteliklerin unsurlarda önceden potansiyel olarak var olduğu (*kümûn*) şeklindeki basit açıklamalara da itibar etmez. Bunun yerine, mizacın maddeyi belirli bir sureti veya niteliği kabule “hazır hâle getiren” (*isti'dâd*) bir hazırlayıcı illet olduğunu, ancak asıl suretin ve ona bağlı niteliklerin daha üst bir ilkedan, yani Suret Verici'den (*Vâhibu's-Suver*) feyezân ettiğini savunarak fiziksel ve metafiziksel nedenselliği birleştiren özgün bir çözüm sunar.

Bu çözüm, İbn Sînâ'nın “iki fazlalık” ve “iki anlam” teorileriyle daha da derinleşir. Mizaç sonucu ortaya çıkan özellikler, basit unsurların toplamından daha fazlasını ifade eden bir “fiziksel fazlalık” içerir; bu, mizacın yarattığı yeni bir istidattır. Bu istidat üzerine gelen ilahi feyz ise “metafiziksel bir fazlalık” olarak yeni türsel sureti ve ona bağlı *hâssaları* varlığa getirir. Benzer şekilde, her şeyin duyularla algılanan bir

“duyulur anlamı/sureti” ile bu görünüşün temelinde yatan ve akılla kavranan bir “akledilir anlamı/sureti” vardır. Ateşin yakması gibi gündelik hayatta alışlagelen bir özellik ile mıknaşın çekmesi gibi insanlara şaşırtıcı gelen bir *hâssa* arasındaki fark, bu akledilir suretlerin tezahürlerindeki alışkanlık düzeyinden kaynaklanır. Ancak özünde her ikisi de benzer bir ontolojik statüye sahiptir. Bu yaklaşımlar, İbn Sînâ’nın, doğa felsefesindeki açıklanamayan fenomenleri, kendi metafizik sistemi içinde nasıl rasyonelleştirdiğini ve onlara nasıl bir yer bulduğunu gösterir.

Dördüncü bölümün ilerleyen kısımlarında, mizaç teorisinin insan bağlamındaki yansımaları ve sınırları da ele alınmaktadır. Biri mutedil, sekizi gayr-i mutedil dokuz temel mizaç çeşidinden bahsedilerek, her bireyin kendine özgü mizacının nasıl şekillendiği, bu mizacın sağlık ve hastalıkla ilişkisi ve çevresel faktörlerle (iklim, coğrafya, beslenme, yaş, mevsimler) nasıl aktif bir etkileşim içinde olduğu incelenmektedir. Ancak bu teorisinin en kritik veçhelerinden biri, ay-altı âlemdaki tüm oluş ve bozuluş süreçlerinin ve dolayısıyla mizaçların oluşumunun, semavi cisimlerin sürekli etkisi altında olduğunun kabul edilmesidir. Güneş, Ay ve diğer semavi cisimlerin hareketleri ve etkileri, yeryüzündeki unsurların niteliklerini dönüştürerek mizaçların teşekkülünü yönetir. Bu, semavi etkilerin yeryüzündeki fenomenler üzerindeki payının kesin sınırlarını çizme konusunda bazı teorik zorlukları da beraberinde getirir.

Bu bağlamda dördüncü bölüm, İbn Sînâ’nın mizaç teorisini, onun ontolojik ve kozmolojik temelleri ışığında kapsamlı bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır. İlk olarak, mizacın ne olduğu, nasıl oluştuğu ve temel niteliklerle ilişkisi tanımlanmaktadır. Ardından, mizaç teorisinin duyulur niteliklerin ve *hâssaların* ortaya çıkışını nasıl açıkladığı, İbn Sînâ’nın bu konudaki özgün çözümleri vazedilmekte, eleştirdiği diğer görüşler ortaya konulmaktadır. Daha sonra, mizacın insan bedenindeki tezahürleri, çeşitleri ve değişkenliği ele alınmakta ve son olarak, tüm mizaç teorisinin dayandığı kozmolojik çerçeve, yani semavi cisimlerin etkileri ve bu etkilerin teorik sınırlılıkları tartışılmaktadır. Bu sistemli inceleme, İbn Sînâ’nın doğa, insan ve kâinat anlayışının ne denli iç içe geçtiğini ve bu bütüncül yapıda mizaç kavramının nasıl kilit bir taşı görevi üstlendiğini göstermektedir.

I. Literatür Değerlendirmesi

İbn Sînâ’nın doğa felsefesinin temel metinlerinden olan *el-Ef‘âl ve’l-infi‘âlât* üzerine doğrudan ve müstakil bir çalışmanın literatürde bulunmaması, bu tezin konusunu

teşkil eden etki ve edilgi nazariyesini çalışmayı hem özgün kılmakta hem de kaynak bulma ve akademik bir diskur oluşturma sürecinde önemli güçlükleri beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, bu çalışma, ilgili alanlardaki mevcut literatürü kendi araştırma sorusu ekseninde yeniden yorumlayarak ve birbiriyle ilişkilendirerek özgün bir söylem inşa etme çabasıdır. Bu doktora tezi, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin merkezinde yer alan "etki" ve "edilgi" kavramlarını, özellikle filozofun *Kitâbu 'ş-Şifâ'* külliyyatında yer alan ve şimdiye dek nispeten gölgede kalmış *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eseri ekseninde incelemektedir. Çalışma, İbn Sînâ'nın düşüncesini kendi bütünlüğü içinde anlamayı hedeflerken, kendisinden önceki felsefî birikimle ve modern akademik literatürle de diyalog kurmayı amaçlamaktadır. Tezin her bir bölümü, sahanın temel kaynakları ve güncel araştırmalarıyla şekillendirilmiştir.

Tezin birinci bölümü, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın tarihsel ve felsefî arka planını oluşturan Aristoteles'in *Meteôrologika* IV adlı metnin serüvenini ele alırken, bu alandaki temel metin neşirlerinden ve araştırmalardan kapsamlı bir şekilde yararlanmaktadır. Bu bağlamda, metnin Arapça tercümesinin eleştirel neşrini sunan Casimir Petraitis'in *The Arabic Version of Aristotle's Meteorology* adlı çalışması ile metnin Arapça-Latince geleneğini karşılaştırmalı olarak neşreden Pieter L. Schoonheim'in *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition* başlıklı edisyonu, metnin tarihsel yolculuğunu takip etmede temel kaynakları oluşturmuştur. Dimitri Gutas'ın Bağdat'taki çeviri hareketini ve İbn Sînâ'nın Aristotelesçi gelenekteki yerini inceleyen öncü çalışmaları ile F. E. Peters'in *Aristoteles Arabus* gibi klasik eserleri, metnin İslam dünyasına intikal sürecini anlamak için gerekli tarihsel çerçeveyi sunmuştur. Paul Lettinck'in *Aristotle's Meteorology and its Reception in the Arab World* başlıklı eseri, metnin Arap dünyasındaki alımlanışını bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Carmela Baffioni, H. B. Gottschalk, Malcolm Wilson ve Ahmad Hasnawi gibi araştırmacıların makaleleri, metnin aidiyeti, yapısı ve İbn Sînâ tarafından nasıl dönüştürüldüğüne dair spesifik tartışmalara zemin hazırlamaktadır. Bu bölüm, İskender el-Afrodîsî'nin şerhinin Eric Lewis tarafından yapılan İngilizce tercümesi gibi birincil kaynakların modern edisyonlarını da kullanarak, metnin antik Yunan'dan İbn Sînâ'nın özgün sistemine uzanan entelektüel güzergâhını ortaya koymaktadır.

İkinci bölüm, etki ve edilgi kavramlarının İbn Sînâ felsefesindeki teorik ve kavramsal altyapısını inşa ederken, öncelikle İbn Sînâ'nın *Kitâbu 'ş-Şifâ'* külliyyatının *el-Makûlât* (Kategoriler), *İlahiyyât* (Metafizik) ve *en-Necât* gibi temel eserlerine

dayanmaktadır. Bu kavramsal analizin çerçevesi, Muhittin Macit'in *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri* ve Ali Durusoy'un *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri* gibi Türkçe literatürdeki temel çalışmalarla desteklenmiştir. Kavramların ontolojik temellerini oluşturan etkin (*fâ'âle*) ve edilgin (*infi'âlî*) güçler teorisi, Jon McGinnis'in *İbn Sînâ'nın doğa felsefesi ve kuvve anlayışı* üzerine yaptığı analizler ve Tommaso Alpina'nın *Subject, Definition, Activity* başlıklı yakın tarihli monografisi gibi uluslararası literatürdeki önemli çalışmalarla zenginleştirilmiştir. Ayrıca, İzzet Gülaçar'ın hareketin temellendirilmesi ve Fevzi Yiğit'in kuvve-fiil teorisi üzerine yaptığı güncel çalışmalar, bu klasik metinlerin modern bir perspektifle yorumlanmasına katkı sağlamıştır. Bu bölüm, özellikle İbn Sînâ'ya nispet edilen *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl* eserindeki dörtlü etkileşim şemasını merkeze alarak, tezin odağını "cismani olanın cismani olana etkisi" olarak belirlemiş ve bu konunun İbn Sînâcı doğa felsefesindeki yerini tespit etmiştir.

Üçüncü bölüm, teorik çerçeveyi fiziksel âleme uygulayarak unsurları, nitelikleri ve bunların etkileşim süreçlerini *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* metni temelinde ayrıntılı bir şekilde tahlil etmektedir. Bu bölüm, tezin yazarının *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Dört Unsur* başlıklı yüksek lisans tezinin bir devamı niteliğinde olup, o çalışmada atılan temeller üzerine inşa edilmiştir. Bu analiz, büyük oranda İbn Sînâ'nın birincil metinlerinin yakın okumasına dayanmakla birlikte, Andreas Lammer'ın İslam düşüncesindeki su döngüsü ve doğa felsefesi üzerine yaptığı çalışmalar gibi modern araştırmalardan da istifade etmektedir. Özellikle, İbn Sînâ'nın Meşşâî gelenekten devraldığı te'âkub ve tezâyüd gibi problemlere getirdiği özgün çözümlerin analizi, bu bölümün temel argümanlarını oluşturmaktadır.

Tezin dördüncü bölümü, İbn Sînâcı doğa felsefesinin zirve kavramlarından olan mizaç teorisini ve buna bağlı olarak duyulur niteliklerin ontolojik statüsü problemini ele almaktadır. Bu bölüm, son yıllarda İbn Sînâ araştırmalarında önemli bir yer tutan güncel akademik literatürle derin bir diyalog içindedir. M. Zahit Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki editörlüğünde hazırlanan *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri* başlıklı derleme eser, bu konudaki güncel Türkçe literatürün durumunu yansıtması açısından önemli bir referans noktası olmuştur. Özellikle İbrahim Halil Üçer'in, özel nitelikler (havâss), mizaç tanımı ve istidat kavramı üzerine kaleme aldığı makaleler, bu bölümün teorik çerçevesinin şekillenmesinde kilit rol oynamıştır. Benzer şekilde, Emma Gannagé'nin nitelikler üzerine yaptığı çalışma ile Abraham D. Stone'un birincil karışım teorisini inceleyen

makalesi , İbn Sînâ'nın duyulur niteliklerin ve özel güçlerin ortaya çıkışını Suret Verici (Vâhibu's-Suver) ilkesine bağlayan özgün çözümünün anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur. Bu bölüm, Dag Nikolaus Hasse ve Amos Bertolacci editörlüğündeki *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology* gibi çalışmalarla konunun alımlanma tarihine de atıfta bulunarak, mizaç teorisini sadece bir fizik veya tıp konusu olarak değil, İbn Sînâ'nın bütüncül felsefe sisteminin bir parçası olarak konumlandırmaktadır.

Yukarıda yapılan literatür değerlendirmesi neticesinde, İbn Sînâ'nın doğa felsefesine dair çalışmaların, özellikle metinlerin tarihsel serüveni, genel felsefi kavramları ve tıp ile olan ilişkisi gibi konularda zengin bir birikim sunduğu açıktır. Aristotelesçi mirasın aktarımı ve dönüşümü üzerine yapılan çalışmalar, tezin tarihsel zeminini sağlam bir temele oturtmaktadır. Benzer şekilde, mizaç, nefis ve kuvve gibi kavramlar etrafında şekillenen modern araştırmalar, İbn Sînâ düşüncesinin farklı veçhelerini aydınlatmada önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu zenginliğe rağmen, tezin ana odağını oluşturan *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* metninin bütüncül bir felsefi analize tabi tutulmadığı, etki ve edilgi nazariyesinin bu eser merkezinde sistematik olarak incelenmediği görülmektedir. Mevcut literatür, daha çok ya metnin tarihsel arka planına ya da mizaç gibi spesifik sonuçlarına odaklanırken, bu çalışma, bizzat eserin kendisini, yani unsurlardan başlayıp nitelikler ve mizaç teorisine uzanan argümantatif yapısını merkeze alarak bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla bu tez, dağınık hâldeki tarihsel, kavramsal ve tematik çalışmaları bir araya getirerek, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi teorisini *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* bağlamında bütüncül bir perspektifle sunma iddiasındadır.

II. Metodoloji ve Yöntem

Burada, öncelikle bu doktora tezi çalışmasına konu edilen meselelerin metodolojik yöntemi ele alınmaktadır. İlk olarak tezin araştırma ve yöntemine odaklanılmakta, ardından tezde kullanılan akademik dilin, üslubun ve yazı stilinin mahiyeti açıklanmaktadır. Akabinde, tezin içeriğini geliştirmek için başvuru kavramsal derinlik ve içerik zenginleştirmesine değinilmekte, çalışmanın metodolojik gelişimi ve argümantatif yapısının inşasının keyfiyeti tartışılmaktadır. Son olarak tezdeki bölümler ve başlıkların düzenine dair genel tutuma işaret edilmekte, kaynakça düzeninin

mahiyeti ve tezde kullanılan atıf sisteminin ne olduğundan bahsedilerek giriş kısmı sonlandırılmaktadır.

Bu doktora tezi, İbn Sînâ'nın doğa felsefesi üzerine yapılan kapsamlı bir araştırmayı ve bu felsefi birikimin İslam düşüncesindeki yerini tahlil etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, klasik İslam felsefesinin temel kaynaklarından İbn Sînâ'nın eserlerine dayanan nitel bir yöntemle yürütülmüş olup, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin temel kavramları, düşünsel arka planı ve felsefi tartışmalar içindeki konumu ele alınmıştır. Bu bağlamda, tezde kullanılan yöntemler, bir yandan İbn Sînâ'nın eserlerinin orijinal metinlerine dayanarak metin analizi yapmayı, diğer yandan bu metinlerin tarihsel ve felsefi bağlamını aydınlatmayı hedeflemektedir.

Bu araştırmanın ana odağında, İbn Sînâcı doğa felsefesi yer almaktadır. Araştırma, bu felsefenin temelini oluşturan etki ve edilgi kavramlarını doğa felsefesi itibarıyla incelemeyi hedeflemektedir. Araştırmanın temel hedeflerinden biri, İbn Sînâ'nın kendisinden önceki geleneklerle etkileşimleri neticesinde felsefe tarihine sunduğu özgün katkıları ortaya koymaktır. Böylece onun düşünce tarihindeki nevi şahsına münhasır yeri ve önemi vurgulanmaktadır.

Bu kapsamlı amacı gerçekleştirmek için, İbn Sînâ'nın doğrudan bu konuyu araştırma konusu ettiği *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eseri çalışmanın merkezine alınmıştır. Bu eser kapsamlı bir şekilde incelenerek, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi kavramlarının teorik zeminini nasıl inşa ettiği ve bu eserin göz ardı edilmiş zengin içeriği gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Bu kapsamda, araştırmanın metodolojik temeli, karşılaştırmalı tahlil ve değerlendirme üzerine kurulmuş olup, İbn Sînâ'nın felsefi argümanlarının incelenmesi sürecinde disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmeye çalışılmıştır. Bu doktora tezi, hem klasik literatürün kapsamlı bir taramasını içermekte hem de modern araştırmalarla güncellenmiş bir felsefi inceleme sunmaktadır.

Tezin içeriğinin bilimsel derinliğini artırmak için, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinde ele aldığı temel kavramların, özellikle “etki” ve “edilgi” gibi kavramların, felsefi ve tarihsel bağlamda incelenmesi gereklidir. Bu kavramların İbn Sînâ'nın felsefesi içerisindeki konumları, diğer filozoflarla olan etkileşimleri ve dönemin nazari perspektifi çerçevesinde tartışılmalıdır. Kavramların anlamı ve kullanımı üzerinde yapılan analizler, çalışmadaki felsefi çerçeveyi daha iyi anlamayı mümkün kılacak şekilde geliştirilmelidir.

İbn Sînâ'nın kavramsal araçlarını, onun öncülleri ve halefleriyle karşılaştırarak ele almak hem İbn Sînâ'nın özgün katkılarını hem de onun felsefi mirasını anlamak için elzemdir. Bu karşılaştırmalı analiz, tezin akademik derinliğini artırmakta ve İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin kendine özgü niteliklerini ortaya koymaktadır.

Tezde, İbn Sînâcı doğa felsefesine dair teknik terimlerin kullanımı, mümkün olduğunca ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Teknik terimlerin Arapça karşılıkları ilk geçtikleri yerde parantez içinde verilmektedir. Bunu müteakip kullanımlarda ise aynı tutarlılık korunmaktadır. Bir fikri veya argümanı açıklarken, önce o argümanın temeli ele alınmakta, ardından destekleyici deliller ve örnekler sunarak ilgili argümanın gelişimi sağlanmaktadır. Tezin yazımında Türk Dil Kurumu'nun güncel yazım kılavuzu esas alınmaktadır.

Tezin metodolojisi, argümanların açık, mantıksal ve sistematik bir şekilde yapılandırılması bu çalışmanın ana yöntemini oluşturmaktadır. İbn Sînâ'nın doğa felsefesini ele alırken, her bölümdeki argümanlar, mümkün olduğunca önce bu argümanların temel dayanakları üzerinden inşa edilmekte, ardından destekleyici deliller, örnekler ve gerektiğinde mantıksal çıkarımlarla geliştirilmektedir. Nihayetinde bu argümanların sonuçları tartışmaya açılmaktadır. Argümanların gelişiminde, tutarlı argümantatif ilişkiler kurmaya ve bölüm geçişlerinde kopukluk olmamasına özen gösterilmektedir. Aynı zamanda, eleştirel bir yaklaşımla, İbn Sînâ'nın doğa felsefesi üzerine yapılan farklı değerlendirmeler ve eleştiriler dikkate alınmaktadır. Bu değerlendirmeler, tezin müellifinin bireysel yorumlarını geliştirirken referans olarak kullanılmakta ve argümanların sağlamlığını test etmek amacıyla eleştirel bir süzgeçten geçirilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca, bölümler arasındaki geçişlerde, doğal bir akışın sağlanması, araştırmanın bütüncüllüğünü ve metin içerisindeki sürekliliği mümkün kılacak şekilde inşa edilmektedir.

Araştırmanın bütünlüğünü sağlamak amacıyla, bölüm başlıkları açık, içerikle uyumlu ve tez boyunca tutarlı bir şekilde düzenlenmiştir. Her başlık, o bölümde ele alınacak temel tartışmayı özlü bir şekilde hülasa etmekte ve okuyucuya ilgili bölümün amacını açıkça belirtmeye çalışmaktadır. Ayrıca, metnin daha kolay anlaşılabilir ve izlenebilir olması için alt başlıklar kullanılarak, ana bölümler altındaki argümanlar ve tartışmalar organize edilmektedir. Bu yapı, sadece metnin okunabilirliğini artırmakla

kalmamakta, aynı zamanda tezin müellifinin düşüncelerini daha sistematik bir şekilde sunmasını da sağlamaktadır.

Tezde kullanılan kaynaklara doğru ve tutarlı bir atıf yapma sistemi uygulanmaktadır. Bunun için tez boyunca İSNAD 2. Edisyon atıf sistemi, ZOTERO programı aracılığıyla baştan sona tutarlı bir şekilde kullanılmaktadır. Programın çalışma boyunca kaydedip mücehhez hâle getirdiği kaynakça listesi tezin sonuna eklenmiştir. Kullanılan klasik kaynakların yanı sıra güncel ikincil kaynakların da metnin tartışma zeminini ve içeriğini zenginleştirmesine dikkat edilmektedir. Zira özellikle modern araştırmalar ve analizler İbn Sînâ'nın felsefesine yeni bakış açıları sunabilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM: *METEÔROLOGİKA* IV'ÜN SERÜVENİ

1. *Meteôrologika* IV'ün Aristoteles'in Doğa Felsefesi Külliyatı İçerisindeki Yerine Dair Tartışmalar

1.1. Aristoteles'in Doğa Felsefesi Külliyatı

Aristoteles'in doğa felsefesi külliyatı 7 ana kitaptan oluşmaktadır. Bu kitaplar *Fizik* (*Füsikê Akroasis*), *Gökyüzü Üzerine* (*Peri Uranu*), *Oluş ve Bozuluş Üzerine* (*Peri Geneseôs kai Fthoras*), *Meteoroloji* (*Meteôrologika*), *Nefs/Ruh Üzerine* (*Peri Psükhês*), *Kısa Fizik Risaleleri* (*Parva Naturalia*) ve *Biyoloji* külliyatıdır. İlk beş eser müstakil bir mahiyet arz etse de son ikisi, bir dizi eseri içeren genel bir addan ibarettir.

Kısa Fizik Risaleleri ya da daha meşhur Latince ismiyle *Parva Naturalia*, (i) *Duyular ve Duyulurlar Üzerine* (*Peri Aisthêseôs kai Aisthêtôn*), (ii) *Hafıza Üzerine* (*Peri Mnêmês kai Anamnêseôs*), (iii) *Uyku ve Uyanıklık Üzerine* (*Peri Hüpnû kai Egrêgorseôs*), (iv) *Rüyalar Üzerine* (*Peri Enüpnîôn*), (v) *Rüya Yorumlama Üzerine* (*Peri tês kathüpnon Mantikês*), (vi) *Yaşamın Uzunluğu ve Kısalığı Üzerine* (*Peri Makropiotêtos kai Praksübiotêtos*) ve (vii) *Gençlik ve Yaşlılık, Yaşam ve Ölüm Üzerine* (*Peri Neotêtos kai Gêrôs, ka, Zôês kai Thanatu, kai Anapnoês*) isimli yedi kısa risaleden oluşmaktadır.

Biyoloji külliyatı ise (i) *Hayvanların Tarihi Üzerine* (*Tôn Peri Ta Zôia Historiôn*), (ii) *Hayvanların Bölümleri Üzerine* (*Peri Zôiôn Moriôn*), (iii) *Hayvanların Hareketi Üzerine* (*Peri Zôiôn Kinêseôs*), (iv) *Hayvanların Yürüyüşü Üzerine* (*Peri Poreias Zôiôn*) ve (v) *Hayvanların Oluşumuna Dair* (*Peri Zôiôn Geneseôs*) olmak üzere beş kitaptan oluşmaktadır. Bu eserlerin dışında Aristoteles'e nispet edilen doğa felsefesi eserleri ya otantikliği şüpheli olan eserlerdir ya da Sahte-Aristotelesçi metinlerdir.

1.2. Külliyat İçerisinde *Meteôrologika* IV'ün Konumuna Dair Tartışmalar: Aristoteles Şârihleri ve Modernler Ne Diyor?

Aristoteles'in doğa felsefesi külliyatı içerisinde dördüncü kitap olma özelliğini haiz *Meteôrologika*, toplamda dört ana bölümden oluşmaktadır. Antik ve Orta Çağ boyunca unsurların birbirleriyle nasıl etkileşime girdiği konusunu da kapsayacak şekilde, elementler üzerine düşünme biçimi anlamına gelen meteoroloji,² elementler için ortak olan tüm edilginlikleri konu edinmekle beraber doğa olaylarını ve doğal fenomenleri açıklamasıyla da dikkat çekicidir. Kitabın ilk üç kısmının otantikliğine dair herhangi bir

² Gilbert'ten akt. Pieter L. Schoonheim, *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition: A Critical Edition of the Texts, with Introduction and Indexes* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000), xi.

tartışma söz konusu değildir. Ancak kitabın IV. kısmının Aristoteles’e aidiyeti tartışmalıdır.

İskender el-Afrodisî (ö. III. yüzyılın ilk yarısı), IV. kitabı *Oluş ve Bozuluş*’un yanına koymakta ve fakat *Oluş ve Bozuluş*’a ait görmemektedir. Ayrıca şârih, kitabı *Meteôrologika*’nın içeriğiyle uyumsuz bulmaktadır.³ Bir diğer şârih İskenderiyeli [Genç] Olympiodorus (ö. VI. yy.), bu kitabı *Gökyüzü Üzerine* ile *Oluş ve Bozuluş* arasında zikretmektedir. Öte yandan Ammonius kitabın doğru yerde ve *Meteôrologika*’ya ait olduğu noktasında kararlıdır. Lewis, Alexander of Aphrodisias *On Aristotle Meteorology* 4 başlığıyla İngilizceye tercüme ettiği kitabın “Giriş” bölümünde IV. kitabın müstakil olarak *Meteôrologika* içerisindeki yerini tartıştığı kısımda *Meteôrologika* IV’ün otantikliğini savunur. Her ne kadar genel kabul IV. kitabın *Meteôrologika*’nın diğer kısımlarıyla uyumsuz olduğunu yönünde olsa da ona göre kitabın Aristoteles’e aidiyeti noktasında bir kuşku yoktur. Patrizi IV. kitabı *Hayvanların Kısımları Üzerine*’den önce zikreder. V. C. B. Coutant ve Sir Henry Desmond Pritchard Lee kitabın müstakil bir risale olduğunu savunur. Zira Coutant’a göre *Meteôrologika* III’ün sonunda buharın araştırılacağına dair verilen söz yerine getirilmemekte ve hatta bu araştırma Aristoteles’in herhangi bir eserinde yer almamaktadır. Bu sebeple eser olsa olsa *Meteôrologika*’nın diğer üç kitabından bağımsız, müstakil bir risale olabilir. William D. Furley, kitabın içeriğinin *Meteôrologika* I-III’e ait olmadığı konusunda çoğu kişiyle hemfikir görünmektedir. Ancak *Meteôrologika*’nın girişinde bulunan biyolojinin meteorolojiyi takip etmesi gerektiği yönündeki ifade, ona göre, kitaba dair “hatta doğru yerde olduğuna dair bir hissin var olduğunu” sezdirmektedir. Eğer *Meteôrologika* IV, Aristoteles’in biyoloji çalışmalarına bir giriş mahiyetindeyse, Furley’e göre *Meteôrologika*’nın sonunda olması yersiz değildir.⁴

Eric Lewis, Aristoteles şârihlerinden Ammonius ile aynı görüşte olduğunu ifade ederek kitabın otantikliğini, Aristoteles’e aidiyetini ve doğru yerde olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan Lewis, Coutant’a katılmaz. Nitekim daha dikkatli bakıldığında 3. kitabın sonunda buharın araştırılacağına dair verilen sözün yerine getirildiğini düşünmektedir. Ona göre tabii âlemin bileşimini konu edindiği

³ Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology* 4, thk. Richard Sorabji, çev. Eric Lewis (London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury Academic Publishing, 2014), par. 179,1-7.

⁴ Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology* 4, 9.

Meteôrologika IV, *Oluş ve Bozuluş* ve biyoloji külliyyatının arasında bir yerde durduğu için önemlidir. Yazarın ifadesiyle, “Yine de Aristoteles’in doğal dünyanın bileşimine ilişkin kapsamlı tartışmasında *Meteoroloji*, *Oluş ve Bozuluş* ile biyoloji külliyyatı arasındaki kavramsal “orta noktayı” zapt eder ve bu zaten onun önemli bir çalışma olabileceğini düşündürür.” Zira *Oluş ve Bozuluş*, dört elementi, özelliklerini ve etkileşimlerini tartışır. *Meteôrologika* IV, dört elementten oluşan tekbiçimlilerin (*homeomer*) özelliklerini ve etkileşimlerini tartışır. Biyoloji külliyyatı ise tamamı homojen (tek dokulu/tekbiçimli) canlılardan meydana getirilmiş canlıları inceler.⁵

Bu eserlerden birisi de İskender el-Afrodîsî’nin Aristoteles’in *Meteôrologika* IV kitabına dair şerhidir. Bu tartışmaya göre, 1915’te Ingeborg Hammer-Jensen kitabın Aristoteles’e aidiyetini şüpheli bulmuştur. Bunun yanında Hammer-Jensen’e göre sahte kabul edilen bu kitabın asıl müellifi Lapsekili Straton’dur. Hammer-Jensen kitabın ana argümanlarını, Coutant’ın ifadesiyle, Aristotelesçi çerçeveden uzak, mekanik ve atomik açıklamalar şeklinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla kitap “Peripatetik atomcu” Straton’a ait olsa gerektir.⁶ Werner Wilhelm Jaeger ve David Ross⁷ bu iddiaya katılmakla birlikte *Meteôrologika* IV’ü muayyen bir müellife ithaf etmekten kaçınmışlardır. Daha sonra, Sir Henry Desmond Pritchard Lee ve Ingemar Düring IV. kitabın Aristoteles’e ait olduğunu savunmuştur. Ancak 1961’e gelindiğinde Hans Benedikt Gottschalk, kitabın ya Theophrastus’a ait olduğunu ya da en azından onun bir eserinden alınma olduğunu iddia etmiştir.⁸ William D. Furley, 1983’te Gottschalk’ın iddiasını tartışarak ona karşı çıkmış ve kitabın Aristoteles’e ait olduğunu iddia etmiştir.⁹

Bu tartışmalar, *Kategoriler* ve *Fizik* gibi eserlerde geliştirilen doğa felsefesinin çoğunu kullanır, değiştirir ve bazen onların yerine geçer. *Meteôrologika* 4’ün elementler ve karşıtlıklar teorisi çarpıcıdır. Aristoteles’in değişim ve cevherî oluş

⁵ Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology* 4, 10-14.

⁶ Aristotle, *Meteorologica*, çev. H. D. P. Lee (London: Heinemann, 1952), xiv; Aristoteles’in eserinin Straton’un eseriyle mukayesesini için bk. Carmela Baffioni, *Il IV Libro Dei “Meteorologica” di Aristotele* (Napoli: Bibliopolis, 1981), 245-372; Straton’a nispet edilen metinler ve bu metinlerin tercüme ve muhteviyatı hakkında yapılan bir çalışma için bk. Marie-Laurence Desclos - William Wall Fortenbaugh, *Strato of Lampsacus: Text, Translation, and Discussion* (New Brunswick, N.J: Transaction Publishers, 2011).

⁷ W. David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 32.

⁸ Ayrıntılar için bk. H. B. Gottschalk, “The Authorship of *Meteorologica*, Book IV”, *Classical Quarterly* 11/1-2 (1961), 67-79.

⁹ Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology* 4, 3.

analizinin merkezinde yer alır. Onun madde teorisinde ilgi uyandıran, belki de revizyonist ve kesinlikle yeterince çalışılmamış olan birçok şeyi açığa çıkarır.¹⁰

Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre, Aristoteles söz konusu eserin önceki üç kitabını tamamlamış ve bunları müteakip olarak dördüncü kitabı, meteorolojik olguların incelenmesinden, ay-altı âlemde gözlemlenen ve basit doğal cisimlerin oluşumuna katkıda bulunan süreçlerin araştırılmasına geçiş sağlamak amacıyla kaleme almıştır. Böylece bu dördüncü kitap, semavi etkilerin tabii âlem üzerindeki yansımalarını ele alan önceki kitaplardan, doğrudan yeryüzünde işleyen fiziksel oluşumlara yönelen yeni bir inceleme alanının başlangıcını teşkil etmektedir.¹¹

Malcolm Wilson’a göreyse, homojen cisimlerin dönüşümüne odaklanmakla birlikte, metin geleneğinde eserin sonuna yerleştirilmiş olmasına rağmen *Meteôrologika* IV’ün fizik külliyyatı içindeki konumu tartışmalıdır. Aristoteles’in üçüncü kitapta maden ve mineraller üzerine vadettiği ayrıntılı açıklamalar bu kitapta yerine getirilmez. İlk üç kitapta merkezi bir rol oynayan buhar yükselmeleri ve semavi cisimlerin etkileri burada tamamen devre dışı bırakılmıştır. Wilson, dördüncü kitabın hem cansız hem canlı maddeler arasında bir geçiş metni olduğunu, *De Generatione et Corruptione*’un kenarda bıraktığı niteliksel dönüşüm meselesini açıklamayı sürdürdüğünü ve bu nedenle kimi zaman bazı filozoflar tarafından *kimyasal risale* olarak nitelendirildiğini ifade eder. Eserin canlı dokulara zemin hazırlayan karmaşık homojen bileşenlere temas ettiğini, zaman zaman önceki kitaplarla ilişkili bazı meselelere ışık tuttuğunu, ancak doğrudan bir bütünlük arz etmediğini belirtir. Wilson, ilk üç kitap gibi dördüncü kitabın da Aristoteles’e ait olduğunu kabul eder. *Meteôrologika*’nın Aristoteles’in farklı dönemlerde verdiği dersler dizisine dayandığını, metinde yer alan tarihi ve astronomik göndermelerin M.Ö. 356–330 yılları arasına işaret ettiğini vurgular. Ayrıca eserin mevcut yapısının önceden planlanmış bir taslaktan hareketle oluşturulduğunu ve bu taslağın muhtemelen *Historia Animalium*’a benzer biçimde fenomenlerin ayırt edici farklarını içeren bir liste barındırdığını ileri sürer. Wilson’a göre *Meteôrologika*, Aristoteles’in *Füsikê Akroasis*,

¹⁰ Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology* 4, 15.

¹¹ Theodora of Sotirios Zikou, *Αριστοτέλους, Μετεωρολογικά IV: εισαγωγή – μετάφραση – ερμηνευτικό υπόμνημα* [Aristotle’s *Meteorologica* IV: Introduction – Modern Greek Translation – Commentary] (University of Ioannina, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019), 279.

Peri Uranu, Peri Geneseôs kai Fthoras, Peri Psûkhês ve biyoloji risaleleriyle birlikte tasarladığı bütünlüklü fizik projesinin ayrılmaz bir parçasıdır.¹²

Bütün bu tartışmalar ve aşağıda yapılacak olan metnin ayrıntılı içerik analizi dikkate alındığında *Meteôrologika* IV'ü Aristoteles'e nispet etmekte bir beis görünmemektedir. Bu açıdan araştırma boyunca metnin Aristoteles'e ait olduğu kabul edilmekte, çalışma bu kabul üzerinden yürütülmektedir.

1.3. *Meteôrologika* IV'ün Serüveni: Tercümeler ve Şerhler

Meteoroloji çalışmalarının ilk örneğini temsil eden Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserini yorumlayan şârihler kronolojik olarak aşağıda verilmektedir:

- a. **İskender el-Afrodîsî:** Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin yalnızca IV. kitabına şerh yazmıştır. IV. kitabın şerhi günümüze ulaşmıştır.¹³ Hermann Alexander Diels editörlüğünde 1882-1909 yılları arasında yürütülen *Commentaria in Aristotelem Graeca* (CAG) projesi dâhilinde İskender el-Afrodîsî'nin *Meteôrologika* IV. kitabı Grekçe aslıyla neşredilmiştir. Bu neşir Michael Hayduck tarafından 1899 yılında hazırlanmış, CAG 3.2 cilt içerisinde yayımlanmıştır. Eserin Guillaume de Moerbeke (1286) tarafından yapılan Latince tercümesi, 1968 yılında A. J. Smet editörlüğünde *Commentaire sur les météores d'Aristote. Traduction de Guillaume de Moerbeke* başlığıyla Paris'te yayımlanmıştır. Alexander Piccolomineus'un 1561 yılında Venedik'te ilk edisyonu yayımlanan Latince tercümesi, 2010 yılında Stuttgart'ta Cristina Viano'nun önsözüyle *in libros meteorologicorum* içinde "Alexander von Aphrodisias" başlığıyla neşredilmiştir. 1936 yılında Victor Carlisle Barr Coutant, *Alexander of Aphrodisias: Commentary on Book IV of Aristotle's Meteôrologika* başlıklı doktora tezini özel olarak yayımlamıştır. Coutant burada *Meteôrologika* IV. kitabının daha sonraki İngilizce tercümelere de ilham olacak ilk hâlini

¹² Malcolm Wilson, *Structure and Method in Aristotle's Meteorologica: a More Disorderly Nature* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013), 8-10.

¹³ Dorothea Frede, "Alexander of Aphrodisias", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017); The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Alexander of Aphrodisias Greek Philosopher", *Encyclopedia Britannica*, 24 Eylül 2013.

neşretmiştir.¹⁴ Loeb Classical Library tarafından yayımlanan H. D. P. Lee'nin *Aristotle: Meteôrologika* tercümesi 1952'de yayımlanmış, 1962 yılında ikinci edisyonunu gerçekleştirmiştir. *Meteôrologika IV*, R. Sorabji editörlüğünde yürütülen *Ancient Commentators on Aristotle* projesi dâhilinde Eric Lewis tarafından 1996 yılında İngilizce'ye tercüme edilmiş, *Alexander of Aphrodisias on Aristotle's Meteorology 4* başlığıyla yayımlanmıştır.

- b. İskenderiyeli [Genç] Olympiodorus:** *Meteôrologika*'nın tamamına yazılmış şerhtir. Grekçe aslı kayıp olan bu şerhi Huneyn b. İshak Arapçaya tercüme etmiş, oğlu İshak b. Huneyn ise tashih etmiştir. Tercüme edilen metin, *Tefsîru Elemfîdûrus li-Kitâbi Aristotâlîs fî'l-âşâri'l-'ulviyye* olarak isimlendirilse de bu kitap aslında tam anlamıyla bir tefsir metni değildir. Yazar'ın İbn Rüşd'ten aktardığı ifadeye göre bu eser, Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserindeki 4 makaleye *cevâmi'* türünde yazılmış bir eserdir.¹⁵ Olympiodorus burada Aristoteles'in ana metnini pasaj pasaj alıntılarla bir şerh yazma yoluna gitmemiştir. Bunun yerine her bir pasajı başlıklandırmış, gerektiği yerde alt başlıklara (*bâb*) ayırmış, her babı önce özetlemiş, Aristoteles'in tartıştığı yerlere değinerek metnin dışına çıkmamaya ve Aristoteles'in söylediklerine izafe bir şey söylememeye özen göstermiştir.¹⁶ Metin Abdurrahman Bedevî tarafından *Şürûh 'alâ Aristotâle mefkûde fî'l-Yûnânîyye ve resâ'il uhrâ* adlı kitap içerisinde neşredilmiştir.¹⁷ Bedevî, *Havâşî 'ale'l-âşâri'l-'ulviyye* adıyla Olympiodorus'a nispet edilen bir başka eserden de bahsetmektedir. Bu eser Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin tamamını içeren bir kitap değildir. Eser içerik ve yapı itibarıyla *Tefsîru Elemfîdûrus li-Kitâbi Aristotâlîs fî'l-âşâri'l-'ulviyye* adlı Arapça şerhten oldukça farklıdır. Kitap doğrudan Aristoteles'in metniyle

¹⁴ Lewis, tercümesinin başlangıcında şöyle demektedir: “Bu çığır açan bir çalışmaydı, bu çalışmaların CAG'daki edisyonunun tamamlanmasının ardından Yunan şârihlerin bir metninin İngilizce'de yayımlanan ilk çevirisiydi.” Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology 4*, 61.

¹⁵ Lettinck bu eseri Sahte-Olympiodorus'a nispet etmektedir. Paul Lettinck, *Aristotle's Meteorology and its Reception in the Arab World: with an Edition and Translation of Ibn Suwâr's Treatise on Meteorological Phenomena and Ibn Bâjjâ's Commentary on the Meteorology* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 1999), ix, 3.

¹⁶ Abdurrahmân Bedevî, *Şürûh 'alâ Aristotâle mefkûde fî'l-Yûnânîyye ve resâ'il uhrâ* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971), 11.

¹⁷ Hasan Katipoğlu - İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshak”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 30 Mayıs 2022).

başlamakta, ardından Olympiodorus'un haşiyesi gelmektedir. Fasıllar başlıklandırılmamıştır. Metin içerisinde günümüze ulaşmayan çok fazla kısım vardır. Metnin neşri, 7 farklı yazma esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Tamamı elimize ulaşan Grekçe metnin neşrini Guilelmus Wilhelm Stüve, 1900 yılında *Olympiodori in Aristotelis Meteora Commentaria* başlığıyla *Commentaria in Aristotelem Graeca* içerisinde Berlin'de neşretmiştir. Kitabın Stüve edisyonu, 2020 yılında Grekçe aslıyla tekrar basılmıştır.¹⁸ Eseri Joanne Baptist Camotius (Giambattista de Camozzi) Latinceye tercüme etmiştir. Tercüme 1551 yılında Venedik'te yayımlanmıştır.¹⁹ Christian Wildberg ise kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde Huneyn b. İshak tercümesinden doğrudan bahsetmez. Ancak eserin yapısı ve üslubuyla ilgili A. Bedevî'nin *Havâşî* olarak zikrettiği eserin özelliklerine benzer ifadeler kullanmaktadır. Mesela metnin doğrudan Aristoteles'in ifadeleriyle başladığını ifade etmektedir. O hâlde Wildberg'in "antiklerden elimize ulaşan tek *Meteôrologika* tam şerhi" ifadesinden ne anlaşılması gerekir? Buradaki ifade Olympiodorus'un *Tefsîru Elemfidûrus* adlı eserini çağırırsa da muhtemelen "ilk tam şerh" ile kasıt, metnin Grekçe aslının tamamının günümüze ulaşmasıdır. Böylelikle Wildberg'in ifadeleri her ne kadar Huneyn b. İshak tercümesini çağırırsa da öyle görünüyor ki burada dikkate alınan metin, Bedevî'nin *Meteôrologika* haşiyesi olarak zikrettiği Grekçe metindir. Wildberg'e göre Olympiodorus bu metinde, *Fizik ve Gökyüzü Üzerine* derslerine atıfta bulunmaz; sadece metni diğer doğa felsefesi incelemelerinin ortak zeminine yerleştirir. Olympiodorus bu metinde, kendisinden 30 sene önce kısmi bir şerh kaleme alan İskender el-Afrodîsî'den sık sık alıntı yapmakta ve İskender el-Afrodîsî'nin yanı sıra yakından tanıdığı Ammonius'tan etkilenmiş gözükmektedir.²⁰ Olympiodorus, katılmadığı görüşleri öne süren bazı isimsiz kişilere zaman zaman atıfta bulunmaktadır. Ancak Olympiodorus bu metinde

¹⁸ Olympiodorus, *Olympiodori in Aristotelis Meteora commentaria*, çev. Guilelmus Wilhelm Stüve (Berlin, Boston: De Gruyter, 2020).

¹⁹ Abdurrahmân Bedevî, *Şürûh 'alâ Aristô mefkûde fi'l-Yûnâniyye ve resâ'il uhrâ*, 12-13.

²⁰ Abdurrahmân Bedevî, *Şürûh 'alâ Aristô mefkûde fi'l-Yûnâniyye ve resâ'il uhrâ*, 14; Christian Wildberg, "Olympiodorus", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018).

Philoponus'un ismini asla zikretmemekte, onu da görüşlerine katılmadığı isimsiz kişiler listesinde değerlendirmektedir. İlginçtir ki, belki de Olympiodorus, şahsen tanıdığı bir adam tarafından kendi yaşamı boyunca, aynı "üniversite" ve hatta aynı "bölümde" yürütülen ilgili ve önemli entelektüel çalışmaları görmezden gelmektedir. Nitekim Simplicius'un Atina'da gördüğü muamelenin bir benzeri olarak Olympiodorus ve öğrencilerinin John Philoponus'u istenmeyen kişi ilan ettikleri açıktır.²¹

1.4. *Meteôrologika* IV'ün İçeriği

Meteôrologika Aristotelesçi doğa bilimleri literatürü açısından merkezi bir konuma sahiptir. Eser, ilk üç kitapta ele alınan bütün teorik zeminin ilk uygulamalarını verir. Dört elementi ve özelliklerini dikkate alarak, semavi cisimlerden ay-altı âlemin derinliklerine kadar bütün alanlardaki hareketleri ve değişimi konu edinir. *Meteôrologika* dört elementi, özelliklerini ve bu elementlerin birbirleriyle nasıl etkileşime geçtiklerini ele alır. Zira kitapta şimşek ve diğer atmosferik olaylarla ilgili teoriler bulunmasının sebebi budur. Diğer yandan hava ile ilgili olarak, rüzgâr, fırtınalar, gök gürültülü fırtınalar ve kasırgalar hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Su ve toprak da aynı şekilde ele alınmaktadır. Nehirlerin ve denizlerin kaynakları, tuzluluklarının problem edinilmesi ve hatta depremler konusu işlenir. Kitapta gökkuşağına ve gökkuşağının altı rengine önem verilir. Yağmur, kar, buz, dolu ve kırağı da usulüne uygun şekilde işlenir. Esir kendi bölgesine, canlı varlıklar olarak kabul edilen ay üstü âleme aittir. Son olarak, ay ve ay etrafındaki hâle ele alınır.²² Gökkuşağıyla birlikte yalancı güneş konusu da işlenir. Bütün bu araştırmalar *Meteôrologika* I-III kitaplarında işlenmektedir. Ancak IV. kitaba gelindiğinde konular nispeten farklılaşmaktadır.

Meteôrologika'nın IV. kitabı, organik ve doğal süreçlerin ayrıntılı bir incelemesinden oluşur. Kitap karşıt fiziksel niteliklere atıfta bulunarak elementlerin etkileşimini ve bileşimini açıklamaya çalışır. Aynı zamanda, birincil niteliklerin farklı bileşimlerinden ortaya çıkan, mesela sertlik veya kırılğanlığın birincil karşıtlar (sıcak, soğuk, kuru ve nemli) arasındaki temel ilişkilerden kaynaklandığı anlamına gelen bir ikincil nitelikler teorisi sunar. *Meteôrologika*'nın son kitabı olma özelliğini haiz IV. kitap,

²¹ Wildberg, "Olympiodorus".

²² Schoonheim, *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition*, xii.

toplamda 12 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin her birinin içeriği aşağıda kısaca verilmektedir:

1. (378b9-379b9): Dört ana karşıtlık (sıcak, soğuk, nemli, kuru) doktrininin ve bunların dört elementle (ateş, hava, su, toprak) ilişkisinin özeti. Sıcak ve soğuk, oluş ve bozuluştan sorumlu aktif faktörlerdir.
2. (379b10-380a10): [II. ve III. bölümler, sıcak ve soğüğün doğal süreçler, özellikle de karışım üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır.] Karışım, içsel ısı vasıtasıyla kendi gelişimini başlatan bir maddenin olgunlaşma süreci olarak tanımlanır, yani içsel hareket nedeni, kendisidir (379b18-25). Uygun ısı, onlara biçim (380a1) verecek şekilde, maddi elementlerin “belirsizliğinde yetkinleşecektir”. Uygun karışım bir sağlıklı olma durumunun işaretidir (380a2).
3. (380a11-381b21): Olgunlaşma, özel bir karışım türüdür: Bir meyvedeki besleyici elementlerin, tohumlarının bir yaşam ortaya çıkarabilmesi için olgunluğa erişmesi sürecidir (380a11-15). Aristoteles, “maddenin doğal ısı ve soğuk tarafından belirlendiği” tüm süreçler olan olgunlaşma gibi diğer süreçler hakkında metaforik olarak konuşulabileceğini söyler (280a18-22). Bu bölüm daha sonra, karışımın antitezi olarak hamlığı inceler: belirsiz neme sahip olan meyvedeki besleyici elementin karışımı (380a27-b13). Daha sonra, dış etkilerin doğal bileşiklerdeki kuvvetlerin iç dengesini etkilediği ilgili süreçleri araştırır: kaynama, haşlama ve kavurma/kızarma.
4. (381b22-382a20): IV.’ten IX.’a kadar, pasif faktörler, nem ve kuruluk araştırılır ve ikincil özelliklere sistematik bir açıklama geliştirilir, birincil özellik olarak sert ve yumuşak kastedilmektedir.
5. (382a21-382b28): Aristoteles, sertlik ve yumuşaklığın, sıcak ve soğuktan kaynaklanan katılaşma veya sıvılaşma süreçleri tarafından üretildiğini söyler. Kuruma bir çeşit katılaşmadır.
6. (382b29-383b18): Katılaşma ve sıvılaşmanın daha fazla araştırılması: (i) soğukla katılaşan, ısıyla sıvılaşan sulu sıvılar; (ii) toprak ve su karışımlarında (katılaşmak yerine kalınlaşabilir de) ya toprak baskındır ya da bir yere su hakim olur.
7. (383b19-384b23): Belirli örneklerin tartışılması: peynir, süt, kan, taş, tahta, abanoz, kil. Sonuç: katılaşacak veya kalınlaşacak her şey toprak içerir.

8. (384b24-385b5): Doğal cisimlerin fiziksel özelliklerinin incelenmesi ile ilgili olarak hilomorfizm ve hareket teorilerinin özeti. Daha sonra bileşik cisimler arasındaki etkileşimlerden kaynaklanan niteliklerin bir listesi verilir. Bunlar sıcak ve soğğun pasif bileşenler üzerindeki etkileridir (nem ve kuruluk). Liste bir çift zıtlık şeklinde verilmiştir: “Kabiliyetli veya kabiliyetsiz....”: katılaşma, erime, sıcaktan yumuşama, soğuktan yumuşama, eğilme, kırılma, parçalanma, baskılama, esneklik, sıkılmak, süneklik, dövülebilirlik/genleşebilirlik, parçalanabilirlik/yarılabirlik, kesilmek, yapışkanlık, sıkıştırılabilirlik, tutuşturulabilirlik/yanabilirlik, duman yayabilirlik.
9. (385b6-388a9): Katılaşma ve yumuşamanın doğasının daha fazla araştırılması. Örnekler: bronz, soda, tuz, yün, tahıl. Daha sonra tüm 18 özellik araştırılır.
10. (388a10-389a24): Homojen cisimler ve sıcak ve soğğun katılaşma ve sıvılaşma süreçleri üzerindeki etkilerini tartışır.
11. (389a25-389b22): Homojen olmayan cisimlerden farklılaşmış örnekleri (bronz, altın, gümüş, kalay, demir, taş, et, kemik tendonu, deri, bağırsak, saç, lif, damarlar) tartışır: her şey homojen cisimlerden oluşur, örneğin yüz el, ayak veya tahta, kabuk, yaprak, kök.
12. (389b23-390b23): Homojen olmayan cisimleri tartışır. Bölümün ortasında, tüm doğal süreçlerde işlevlerin ve amaçların varlığında ısrar eder ve bunların yalnızca et gibi canlılar söz konusu olduğunda daha açık olduğunu, ancak cansız doğada da hatırı sayılır derecede mevcut olduğunu iddia eder (390a17). Nihai nedensellik üzerindeki bu ısrara rağmen, Aristoteles hemen hemen tüm homojen cisimlerin sıcak, soğuk veya bunların kombinasyonu ile üretilebileceğini iddia etmeye devam etmektedir. Kitabı, homojen olmayan cisimlerin (kan, et, meni vd.) araştırılmasına ve daha sonra bunlardan oluşan “insanlar, bitkiler ve benzerleri gibi” cisimlere yol açacak olan daha ileri araştırmalara bakarak bitirir (390b23).²³

²³ Aristotle, *Meteorologica*, 290-375.

2. *Meteôrologika* IV'ün İslam Dünyasına İntikali: Metin ve Şerhler

2.1. Yûḥannâ b. Bıtrîḳ'in (ö. 815/830 [?]) Arapça Tam *Meteôrologika* Tercümesi

Yûḥannâ b. Bıtrîḳ, Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserini *el-Âşâru'l-'ulviyye* adıyla tercüme etmiştir. Ebû Zekerıyyâ Yûḥannâ (Yaḥyâ) b. el-Bıtrîḳ Yunancadan tercüme yapan ilk dönem mütercimlerindendir. İbnü'n-Nedîm'e göre babası Halife Manşûr döneminde (754-775) yaşamış, Halife Manşûr'un emriyle tercümeler yapmıştır.²⁴ Yûḥannâ b. Bıtrîḳ'in 775 civarında Bağdat'ta doğduğunu söylemek mümkündür.²⁵ Kendisi de babası gibi Halife Manşûr döneminde, Halife'nin emriyle tercümeler yapmış ilk mütercimlerdendir. O, Me'mun'un sarayında, Farsçadan Arapçaya tercümeler yapan²⁶ saray müneccimi Hasan b. Sehl b. Nevbaḥt'ın grubunda bulunan bir mütercimdir.²⁷ Tercüme faaliyetleri Hârûnürreşîd döneminde (786-809) ve Me'mun döneminde (813-833) de devam etmiştir.²⁸ Ölüm tarihi oldukça şüphelidir. Ancak Halife Mu'tasım döneminde (833-842) yaşamaya devam ettiğine ve muhtemelen MS. 840lı yılların başlarında öldüğüne dair yeterli delil bulunmamaktadır.²⁹ Platon'dan, Aristoteles'ten, Hipokrat'tan, Galen'den ve Trallesli İskender'den çeviriler yapmıştır.³⁰ Huneyn b. İshak'ın okulundan yaklaşık altmış yıl önce aktif çeviri faaliyetlerinde bulunan baba el-Bıtrîḳ ve oğlu Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ'in tercüme ettiği eserler, erken dönem Arapça bilim ve felsefe aktarımında geniş bir alanı kapsayan ve zamanında oldukça iyi bilinen eserlerdir.³¹ Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ'in burada söz konusu edilecek olan tercümesi, Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin tercümesidir.

²⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 792.

²⁵ Casimir Petraitis, *el-Âşâru'l-'ulviyye li-Aristotâlîs = The Arabic Version of Aristotle's Meteorology* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1967), 30.

²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 878.

²⁷ Sözü edilen mütercim, Me'mun'un sarayında vezirlik yapan Hasan b. Sehl ile karıştırılmamalıdır. Petraitis, *el-Âşâru'l-'ulviyye li-Aristotâlîs*, 31.

²⁸ Ebû Saîd b. Ahmed el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem =: Milletlerin Bilim Tarihi: metin-çeviri*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 20.

²⁹ Petraitis, *el-Âşâru'l-'ulviyye li-Aristotâlîs*, 31-32.

³⁰ M. Cüneyt Kaya, "Yuhannâ b. Bıtrîḳ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 06 Haziran 2022).

³¹ D. M. Dunlop, "The Translations of Al-Bıtrîḳ and Yaḥyâ (Yuhannâ) b. al-Bıtrîḳ", *Journal of the Royal Asiatic Society* 91/3-4 (Ekim 1959), 140.

Söz konusu tercümenin *mot à mot* bir tercüme olup olmadığı tartışmalıdır. Muhtemelen eser, Aristotelesçi *Meteôrologika*'nın Yûhannâ b. Bıtrîk tarafından yeniden ifadelendirilerek tercüme edilmiş bir özeti (*compendium*)³² şeklinde tasarlanmıştır.³³ Bununla beraber bu çeviri, eksik bir şekilde yapılmıştır. Orijinal metnin büyük kısımları atlanmıştır. Hatta orijinale kıyasla bazı temel noktalarda sapmalar gösterir.³⁴ Bu açıdan eser, bazı noksanlıklar, ek açıklamalar, ele alınan konularda yeniden tasniflendirmeler ve başlıklandırmalar içerir. Bununla birlikte mesela Samanyolu meselesinde olduğu gibi bazı doktrinel farklılıklar da içermektedir.³⁵ Tercüme edilen metnin Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı metni olduğuna dair şüpheler izale edilmiş olsa da İbnü'n-Nedîm'in *Meteôrologika/el-Âşârü'l-'ulviyye* ile ilgili söylediklerini tartışmaya açmak gerekmektedir. Öncelikle, Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserine dair İbn Süvâr tarafından yapılmış bir çeviriden, ilk defa İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde bahseder. İbn Süvâr, aynı zamanda *el-Âşârü'l-mütehayyele fî'l-cevv* başlıklı bir risalenin de müellifidir. Bu risalenin ikinci kısmında, okuyucuyu kendi Aristoteles tercümesine yönlendirdiği açıkça belirtilmektedir. Ancak söz konusu çeviri günümüze ulaşmamıştır. Mevcut verilerden hareketle, İbn Süvâr'ın çevirisinin yalnızca Aristoteles'in hâle ve gökkuşağı üzerine yazdığı bölümleri kapsadığı anlaşılmaktadır; zira onun kendi eserinin temel konusu da bu iki semavi fenomendir.³⁶ Kitabın serüveni ile ilgili İbnü'n-Nedîm şunları kaydeder:

el-Âşârü'l-'Ulviyye Hakkında Söz: Eser üzerine Olympiodorus'un büyük bir şerhi vardır. Ebû Bîşr Mettâ çevirmiştir. Taberî ona bir talik yazmıştır. Eser üzerine İskender el-Afrodîsî'nin de bir şerhi vardır. Bu şerh Arapçaya çevrilmiş, ancak

³² İbn Rüşdçi yazım tarzı dikkate alındığında, tercümenin *cevâmi'* türü bir eser olduğu söylenebilir.

³³ Schoonheim, *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition*, xi.

³⁴ Andreas Lammer - Colin Fitzpatrick Murtha, "What Goes Up Must Come Down: The Water Cycle in Early Arabic Meteorology", *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Water*, ed. Marilina Cesario vd., Koninklijke Brill BV (Leiden; Boston: Brill, 2024), 1/32.

³⁵ Ahmad Hasnawi, "Avicenne et le livre IV des Météorologiques D'Aristote", *Aristoteles chemicus: il IV libro dei "Meteorologica" nella tradizione antica e medievale*, ed. Cristina Viano, International Aristotle studies (Università degli studi di Venezia Centre Léon Robin), v. 1 (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2002), 133; İlgiçtir ki, Aristoteles'in *Meteôrologika* I-III'te ele aldığı ancak İbn Sînâ'nın kitabına dahil etmediği tek konu Samanyolu meselesidir. Jean-Marc Mandosio, "Follower or Opponent of Aristotle? The Critical Reception of Avicenna's Meteorology in the Latin World and the Legacy of Alfred the Englishman", *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Physics and Cosmology*, ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci (De Gruyter, 2018), 467.

³⁶ Marc Geoffroy, "Aristotle, Arabic", *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500 with 7 Figures and 12 Tables*, ed. Henrik Lagerlund (Dordrecht: Springer, 2011), 110.

Süryaniceye çevrilmemiştir. Yahyâ b. ‘Adî daha sonra eseri Süryaniceden Arapçaya tercüme etmiştir.³⁷

Eğer bir araştırmacı Yûḥannâ b. Bıtrîḳ’ın söz konusu tercümesinin serüvenini araştırmaya koyulmuşsa, İbnü’n-Nedîm’in yukarıdaki pasajı bu araştırmacıya neredeyse hiçbir şey söylemez. Daha doğrusu, Casimir Petraitis’e göre, yukarıdaki pasaj ancak *Meteôrologika*’nın mütercimi olarak Yahyâ b. ‘Adî (ö. 974) kabul edilirse bir şey ifade eder. İbnü’n-Nedîm *el-Fihrist*’te birkaç sayfa sonra *Kitâbün fi’l-âşâri’l-muḥayyele fi’l-cevvi’l-hâdise ani’l-buḥâri’l-mâ’i ya’ni el-âle ve’l-kavsi ve’d-dabâb* adlı İbnü’l-Ḥammâr’a nispet edilen ve içerisinde buhar, hâle, gökkuşağı gibi doğal fenomenlerin araştırma konusu edildiği makale türü bir kitaptan bahseder. İbnü’l-Ḥammâr ismiyle meşhur Ebü’l-Hayr Hasan b. Süvâr da (ö. ykl. 410/1019)³⁸ bu kitabı Süryaniceden Arapçaya tercüme etmiştir. Ardından İbnü’n-Nedîm şöyle bir kayıt düşer: “*el-Âşârü’l-ulviyye* diye de [Süryaniceden Arapçaya bir kitap] tercüme etmiştir.”³⁹ Böylelikle Yahyâ b. ‘Adî ve/ya öğrencisi İbnü’l-Ḥammâr’ın bu metni Süryaniceden Arapçaya tercüme etmiş olabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla, en azından, Yahyâ b. ‘Adî’nin eliyle yapılmış bir *Meteôrologika* tercümesi olma ihtimali mevcuttur.⁴⁰

Petraitis, İbn Cülcül, İbnü’l-Kıftî ve İbn Ebû Usaybia’nın eserlerinde Yûḥannâ b. Bıtrîḳ’ın tercümesine dair herhangi bir şey bulamadığını ekler. Akabinde hem İbn Meymûn’un hem de bu kitabı Arapçadan İbraniceye tercüme eden Samuel b. Tibbon’un İbnü’l-Bıtrîḳ’ten bahsettiklerini ve fakat bu kişinin baba mı yoksa Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ mi olduğu noktasında bir belirsizliğin olduğunu ifade eder. Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ’ın tercümesi mahiyetindeki İstanbul Yeni Cami 1179 (3r-40v) numaralı *el-Âşârü’l-ulviyye* yazmasında İbnü’l-Bıtrîḳ’ten altı kez bahsedilmektedir. Ancak ilginç bir şekilde İbn Rüşd hem *telhîs*inde hem de *el-Âşârü’l-ulviyye* üzerine yazdığı orta şerhinde Yûḥannâ el-Bıtrîḳ’e dair herhangi bir şey söylemez.⁴¹

Petraitis’e göre, hayatı, yaşadığı şehirler, bilme ihtimali olan diller ve tercümedeki bazı ifadeler dikkate alındığında, metni Arapçadan Süryaniceye tercüme

³⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 817.

³⁸ Sahbân Halîfât, “İbnü’l-Hammâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 15 Haziran 2022).

³⁹ Petraitis, *el-Âşârü’l-ulviyye li-Aristotâlîs*, 53-54.

⁴⁰ Lammer - Murtha, “What Goes Up Must Come Down: The Water Cycle in Early Arabic Meteorology”, 1/32.

⁴¹ Petraitis, *el-Âşârü’l-ulviyye li-Aristotâlîs*, 54.

eden kişi Re'sülaynly Sergius (ö. 536)⁴² olabilir. Şöyle ki bir özet niteliğinde olan metnin Yunanca orijinalinin İskenderiye'den geldiğı ve daha sonra Re'sülaynly Sergius tarafından Süryaniceye çevrildiğı varsayılabilir. Daha sonra metnin söz konusu bu Süryanice versiyonu Arapçaya çevrilmiştir. Yazara göre Arapça metinde geçen *zevbe'a* (kasırğa) ifadesi Yunancadaki karşılığıyla değil de Latince kullanılan *turbo* kelimesinin tercümesi şeklinde karşılanmaktadır ki bunun da Re'sülaynly Sergius'un elinden olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Re'sülaynly Sergius'un hayatının sonunda Roma'ya gittiğı bilinmektedir. Bu durumda önceden biraz Latincesinin olması mümkündür. Nitekim o zamanın Antakya (*Antioch*) ve Urfa (*Edessa*) gibi büyük kültür kentlerinde Latince bilenlerin olduğı malumdur.⁴³ Dolayısıyla metnin Re'sülaynly Sergius tarafından önce Süryaniceye, ardından Yûhannâ b. el-Bitrîk tarafından da Arapçaya tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Ancak Petraitis'in bütün bu varsayımları, yine de Arapça metni önceleyen bir Süryanice metnin Re'sülaynly Sergius'a ait olduğı konusunda ikna edici yeterli delil değerine sahip değildir.

Diğer taraftan Schoonheim, Petraitis'in Arapça tercümeyi önceleyen bir Süryanice metnin olduğı ön kabulüne karşı bazı argümanlar öne sürmektedir. Her şeyden önce eserin kendisinden tercüme edildiğı iddia edilen Süryanice ara versiyonu bugüne ulaşmamıştır. Bununla birlikte, tercüme edilen diğer metinlerin Yunanca ve Arapça versiyonları oldukça yaygın olarak bulunduğı için bu metnin de Süryanice bir çevirisinin olduğı varsayılabilir.⁴⁴ Metnin Arapçasında Süryanicenin izlerini, bazı iyi bilinen Süryani ifadeleri görmek mümkündür. Ancak bu, Arapça metni önceleyen bir Süryanice versiyonun var olduğuna dair kesin bir kanıt teşkil etmez. Yûhannâ b. Bitrîk'in Arapça-Süryanice bilen bir mütercim olduğı bilinmektedir. Öte yandan metinde bulunan birçok Süryanice ifade, çevirmenlerin yaşadığı dönemde kullandıkları Süryaniceye kadar uzanmaktadır. Bu ise Arapça metnin Süryanice bir versiyonunun varlığını varsaymanın gerekli olmadığı anlamına gelebilir.⁴⁵

⁴² Ölüm tarihi bu çalışmadan alınmıştır. Marilina Cesario vd., *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Water*, ed. Marilina Cesario vd. (Leiden; Boston: Brill, 2024), 1/1.

⁴³ Petraitis, *el-Âsâru 'l-'ulviyye li-Aristotâlis*, 54-55.

⁴⁴ Metni önce Süryaniceye, daha sonra Arapçaya tercüme etmek o dönemde yaygın bir faaliyetti. Dunlop, "The Translations of Al-Bitrîq and Yahyâ (Yuhannâ) b. al-Bitrîq", 148.

⁴⁵ Schoonheim, *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition*, xv.

Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı kitabının tamamının tercümesi hüviyetinde olan kitabın ve mütercimin üslubu tartışmalıdır. Gutas'a göre Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ kullandığı kötü dille meşhur olan bir mütercimdi. Gutas'ın aktardığına göre İbnü'l-Kıfî onun hakkında şunları söyler: "Güvenilir bir çevirmen olmasına ve [orijinal metindeki] kavramları iyi çevirmesine karşın takır tukur bir Arapça kullanırdı"⁴⁶ (*kâne emînen 'ale't-tercemeti hüsnê't-te'diye li'l-ma'nâ, elkene'l-lisân li'l-'arabiyye*).⁴⁷ Diğer taraftan Samuel b. Tibbon ve İbn Meymûn'un sert eleştirileri, Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ'in tercüme ettiği Aristoteles'in metnine değil de Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ'in bizzat kendisine yöneltilmiş görünmektedir. Mesela İbn Meymûn *Delâletü'l-Hâirîn* adlı eserin *More Henevuḥîm* (מורה הנבוכים) olarak çevrilen İbranice tercüme metodunu değerlendirdiği ve diğer tercümelerle karşılaştırdığı yerde Samuel b. Tibbon'a, Ebü'l-Ferec et-Tayyib, Yaḥyâ b. 'Adî veya el-Bitrîḳ'in şerhlerinin oldukça kıymetsiz olduğundan bahseder. Bu şerhlere vakit harcayan kimse zamanını boşa harcamaktadır. Söz konusu şerhler yalnızca o metinlerden daha iyi çeviriler olmadığı için incelenmelidir. Bununla birlikte metni Arapçadan İbraniceye tercüme ederken Samuel b. Tibbon sıklıkla metne eleştiriler yöneltmekte, eserin Huneyn b. İshak tarafından çevrilen Aristoteles metinleriyle tenakuz eden yerleri işaret etmektedir.⁴⁸

Petratis, çevirinin hangi tarihte gerçekleştiğine dair kesin bir verinin olmadığını söyler. Öyle görünüyor ki Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ de metne herhangi bir tarih kaydı düşmemiştir. Ancak kesin olan tek şey, Kindî'nin (ö. 866 [?]) risalelerinden önce bu tercüme ameliyesinin gerçekleştirildiğidir. Nitekim Kindî'nin doğa felsefesiyle ilgili günümüze ulaşan metinleri, *Meteôrologika*'nın Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ tercümesinden haberdar olduğunu ve bu tercümeyi kullandığını gösteren bazı pasajlar vardır. Yine Kindî'nin kullandığı bazı terimler, Yûḥannâ b. el-Bitrîḳ'in terminolojisiyle benzerlikler içermektedir.⁴⁹

⁴⁶ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 134-135.

⁴⁷ İbnü'l-Kıfî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ' (Târîḥu'l-hükemâ')*, ed. İbrâhîm Şemseddîn (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 282.

⁴⁸ Petratis, *el-Âsâru'l-'ulviyye li-Aristotâlîs*, 55-56.

⁴⁹ Petratis, *el-Âsâru'l-'ulviyye li-Aristotâlîs*, 56.

Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eseri, *Aristûâtâlîs fî's-semâ ve'l-âşârü'l-'ulviyye* adıyla Abdurrahman Bedevî tarafından neşredilmiştir.⁵⁰ Eser daha sonra Casimir Petraitis tarafından *Kitâbü'l-Âşâri'l-'ulviyye li-Aristotâlis The Arabic Version of Aristotle's Meteorology* adıyla 1967 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Son olarak Pieter L. Schoonheim, -bir sonraki bölümde ayrıntılandıracağı üzere- Yûhannâ b. el-Bitrîk tercümesini *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition* kitabı içerisinde tahkik etmiş, Latince-Arapça tenkitli metin şeklinde neşretmiştir.

2.2. Yûhannâ b. el-Bitrîk Tercümesinin Serüveni: Şerhler ve Tercümeler

2.2.1. Latince Tercümeler

Yûhannâ b. el-Bitrîk'in Arapça *Meteôrologika*'sı Cremonalı Gerard tarafından Toledo'da Latinceye tercüme edildi.⁵¹ Bu metni 2000 yılında Pieter L. Schoonheim, *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition: A Critical Edition of the Texts, with Introduction and Indexes* kitabında 4-150 sayfaları arasında neşretmiştir. Her ne kadar *Meteôrologika* IV.'ün Aristippus tarafından Yunancadan Latinceye daha önce yapılmış bir çevirisi mevcut olsa da Minio-Paluelo'ya göre Gerard kitabın tamamını Latinceye tercüme etmiştir. Ancak çok kısa bir süre sonra Moerbekeli Guillaume'nin doğrudan Yunancadan yaptığı tercümesi Cremonalı Gerard'ın tercümesinin yerini alacaktır.⁵²

2.2.2. İbranice Tercümeler

Yûhannâ b. el-Bitrîk'in *Meteôrologika* adlı eseri, Samuel b. Tibbon tarafından *Otot Ha-Şamayîm (אֲוֹת הַשָּׁמַיִם)* adıyla İbraniceye tercüme edilmiştir. Bu tercüme Resianne Fontaine editörlüğünde 1995 yılında yeniden neşredilmiştir.⁵³

2.2.3. Arapça Neşirler ve Şerhler

Paul Lettinck, *Aristotle's Meteorology and Its Reception in the Arab World* kitabının girişinde Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin şematik bir incelemesine

⁵⁰ Aristoteles, *Aristotâlis fî's-semâ ve'l-âşârü'l-'ulviyye*, thk. Abdurrahmân Bedevî, çev. Abdurrahmân Bedevî (Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısıriyye, 1961).

⁵¹ Geoffroy, "Encyclopedia of Medieval Philosophy", 111.

⁵² Petraitis, *el-Âşâru'l-'ulviyye li-Aristotâlis*, 66.

⁵³ Resianne Fontaine (ed.), *Otot Ha-Shamayim: Samuel Ibn Tibbon's Hebrew Version of Aristotle's "Meteorology" - A Critical Edition, with Introduction and Commentary* (Brill, 1995).

koyulur. Ona göre Aristoteles'in *Meteôrologika*'sının Helenistik versiyonu daha sonra Süryaniceye tercüme edilmiş, akabinde Yûhannâ b. el-Bitrîk tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. İbn Sînâ, İbn Bâcce ve İbn Rüşd, Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin tamamı veya bir kısmı hakkında şerhler veya muadil kitaplar yazmıştır.⁵⁴

İbn Sînâ'nın *Kitâbu'ş-Şifâ* adlı eserinin içerisinde *el-Me'âdin ve'l-âşârü'l-ulviyye* kitabı, Abdülhalîm Müntasır, Saîd Zâyid ve Abdullah İsmâil tarafından 1965 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Aristoteles'in *Meteôrologika*'sının IV. kitabına denk gelen İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı kitabı ise Mahmûd Kâsım tahkiki ve İbrâhîm Medkûr takdimiyle *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın tabî'ıyyât bölümünün 2. cildinde, 201-267 sayfaları arasında 1969 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁵⁵ İbn Bâcce'nin Arapça şerhi, Paul Lettinck tarafından 1999 yılında *Aristotle's Meteorology and its Reception in the Arab World: with an Edition and Translation of Ibn Suwâr's Treatise on Meteorological Phenomena and Ibn Bâjja's Commentary on the Meteorology* kitabı içinde 383-481 sayfaları arasında İngilizce tercümesiyle birlikte Ek-2 bölümünde neşredilmiştir.⁵⁶ İbn Rüşd'ün *Cevâmi'u Kitâbi'l-Âşâri'l-ulviyye* adlı kitabı 1947 yılında, *Resâ'ilü İbn Rüşd* kitabı içinde 1-102 sayfaları arasında Haydarâbâd'ta neşredilmiştir.⁵⁷ Ayrıca "Risâletü'l-Âşâri'l-ulviyye" başlığıyla *Resâ'ilü İbn Rüşd el-felsefiyye* içinde Cîrâd el-Cihâmî'nin tahkiki, Refik el-Acem'in notlarıyla 1994 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.⁵⁸ Daha sonra eser, *el-Âşârü'l-ulviyye* başlığıyla Şehir Fazlullâh Ebû Vâfiye ve Suâd Ali Abdürrezzâk tahkikiyle, Zeyneb Mahmûd el-Hudayrî müracaasıyla ve İbrahim Medkûr tasdikiyle 1994 yılında Kahire'de neşredilmiştir.⁵⁹ Kitabı Elias Cretensis, İbraniceden Latinceye, *Juntas* içinde 1575 yılında Venedik'te tercüme etmiştir. İbn Rüşd'ün Arapça, ancak İbranice harflerle yazılmış kitabı olan *Orta Şerh*⁶⁰, Yûhannâ b. el-Bitrîk tercümesinin bazı katkılar

⁵⁴ Lettinck, *Aristotle's Meteorology and Its Reception in the Arab World*, iix.

⁵⁵ Kitabın 1985 yılında Mektebeti Âyetullâhi'l-'Uzmâ el-Mar'âşi en-Necefi yayınevi tarafından Kum'da ofset yoluyla 2. baskısı gerçekleştirilmiştir.

⁵⁶ Lettinck bu kitapta İbn Bâcce'nin eserini, İbn Süvâr'ın meteorolojik fenomenler üzerine yazdığı kitabıyla birlikte neşretmiştir. Lettinck, *Aristotle's Meteorology and Its Reception in the Arab World*.

⁵⁷ İbn Rüşd, "Cevâmi'u Kitâbi'l-Âşâri'l-ulviyye", *Resâ'ilü İbn Rüşd* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârif, 1947).

⁵⁸ İbn Rüşd, "Risâletü'l-Âşâri'l-ulviyye", *Resâ'ilü İbn Rüşd el-felsefiyye*, ed. Cîrâd el-Cihâmî - Refik el-Acem (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübni, 1994).

⁵⁹ İbn Rüşd, *el-Âşârü'l-ulviyye*, ed. Şehir Fazlullâh Ebû Vâfiye, Suâd Ali Abdürrezzâk (Kahire: el-Meclisü'l-'Ala li's-Sekafe, 1994).

⁶⁰ Petraitis, *el-Âşâru'l-ulviyye li-Aristotâlîs*, 56.

eklenerek yeniden kaleme alınmasından ibarettir.⁶¹ Kitap, *Telhîşü'l-Âşâri'l-'ulviyye li-Aristûtâlîs* adıyla Cemâleddîn el-Alevî tarafından tahkik edilmiş, 1994 yılında Beyrut'ta basılmıştır.⁶² Elias Cretensis, *Aristotelis meteorologicorum libri commentum Averrois Cordubensis* içerisinde eserin yalnızca I-III. kitaplarını İbraniceden Latinceye tercüme ederek 1575 yılında Venedik'te neşretmiştir. Aynı yıl Michael Scotus da kitabın yalnızca IV. bölümünü Latinceye tercüme etmiş ve yine Venedik'te neşretmiştir. Eserin, ismi meçhul bir mütercim tarafından yapılan *Commentum Averrois super librum Metheurorum* adlı tercümesinin bir nüshası, Venedik'te Sancti Marci, nr. 3264, f. 44 kataloğunda kayıtlıdır. Ayrıca eserin Calonyme ben Calonyme tarafından İbraniceye yapılan çevirisinin hangi bölümün tercümesi olduğu henüz tespit edilememiştir.⁶³

2.3. Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ Tercümesinde IV. Kitabın İçeriği

Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ'in tercümesinin *Meteôrologika*'nın tamamının tercümesini içerdiği ifade edilmişti. Burada Petraitis tahkikinin 101-131. sayfaları arasındaki *Meteôrologika* IV. kitabının içeriğiyle yetinilecektir. Yûḥannâ b. el-Bıtrîḳ IV. kitabı 12 bölüme ayırmıştır. Aşağıda her bölümün içeriği teker teker ele alınmaya çalışılacaktır.

I. Bölüm: Unsurların sayısı, aktif ve pasif nitelikler. Sıcaklık ve soğukluk fail, yaşlık ve kuruluk münfail nitelikler. Bu niteliklerin diğer özellikleri. Tabii oluş ve tabii bozuluş. Niteliklerin birleştirici ve ayırıcı özelliklerinin işleyişi. (s. 101-194)

II. ve III. Bölüm: Hazımda olan şeyler, içsel ısı. Kızarma'nın sıcaklığın son derecesi olduğu. Yaşlık ve sıcaklığın olgunlaşmasına kızarma denir. Kızarma yoksa ya sıcaklık azalmış ya da çokça su karışmıştır. Bu bölümde olgunlaşma, kızarma ve kaynamadan bahsedilir. (s. 105)

IV. Bölüm: İki münfail nitelik hakkındadır: yaşlık ve kuruluk. Beş çeşit münfail oluş vardır: yaşlık, kuruluk ve bu ikisinden oluşan bileşikler. Yaşlık ayrışmayı kolaylaştırır, kuruluk zorlaştırır. Bu iki niteliğe dair ayrıntılar. (s. 105-107)

V. Bölüm: Katılık ve katılaşma hakkındadır. Heyuladaki infialin illetleri ikidir: kendisi etkin olan ve kendindeki fiil sebebiyle infiale uğrayan. Fail olan muharriktir. Münfail olan failin heyulada etki eden suretinden etkilenendir.

⁶¹ Lettinck, *Aristotle's Meteorology and Its Reception in the Arab World*, 309.

⁶² İbn Rüşd, *Telhîşü'l-Âşâri'l-'ulviyye li-Aristûtâlîs*, ed. Cemâleddîn el-Alevî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994).

⁶³ H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 07 Haziran 2022).

Katılık ise kuruluşun bir çeşididir. Tabii kuruluş, arazi kuruluş çeşitlerine dair ayrıntılar. Yapışkanlık, kuruluş, kaynamışlık meseleleri. İç sıcaklık, haricî sıcaklık konuları. (s. 107-109)

VI. Bölüm: Yaşlığın olduğu katılara iki şey arız olabilir: ya dönüşüm geçirip su olur ya da eriyerek akışkan hâle gelir. Katılığa ve sıvılığa neden olan nitelikler hakkında daha fazla ayrıntı. (s. 109-112)

VII. Bölüm: Sulu olan şeyler eğer ateşle pişirilirse koyulaşır/kalınlaşır. Toprağı yoğun olan şeyler kurulaşır, tuz, taş, cam vb.. Yağın durumuyla ilgili eleştirilere cevap. Suyu veya toprağı yoğun olan katılarla ilgili söze devam. Örnekler: bal, peynir, kan, balgam, odun. Bu cisimlerin yaşlıkla, ateşle karşılaşmaları, katılıklarının akışkanlık vb. nispetince değişim ölçüsü. (s. 112-116)

VIII. Bölüm: Cisimlerin terkihi su ve toprakla gerçekleşir. Canlılarda, bitkilerde ve madenlerde bu durum geçerlidir. Bu oluşların müdriki beş duydur. Nitelikler sebebiyle bileşik cisimlerde ortaya çıkan, karşılıklı etki-edilgi sebebiyle idrak edilen ve beş duyuyla algılanan etki ve edilgi çeşitlerinin sayılması: sertlik, yumuşaklık, kırılkanlık vb. ve bunların ne olduğunun açıklanması. (s. 116-121)

IX. Bölüm: Akışkan olan şeylerin içinde yaşlığın olması, akışkan olmayanlarda yaşlığın bulunmaması, bakır, demir gibi. Çamur, tuz vb. şeylerin akışkanlığa etkisi. Diğer etkilerin ayrıntılı analizi. (s. 121-123)

X. Bölüm: Yerden çıkan cisimler hakkındadır. Bunlar altına benzer parçaları olan gümüş, demir, bakır, kurşun ve diğer cevherlerdir. Canlıda kendine benzer olan şeyler kas, damar, deri vb. iken, benzemeyen şeyler el, ayak gibi uzuvlardır. Şarap hakkında söz. Diğer maddelerin veya taşların kuruluş ve yaşlıkla ilişkileri, kehribar taşı vs. tikel örnekler. (s. 124-127)

XI. Bölüm: Haricî sıcaklık ve dâhilî sıcaklık içermenin ne olduğu. İdrar ve şarabın haricî sıcaklık içermesi. Kireç ve kül örnekleri vb.. Doğadan çıkan garip ısıya maruz kalmadıkları ve kazara ısıtılmadıkları sürece, hangi şeylerin sıcak olduğu, hangilerinin donup katılaştan nedenden dolayı soğuk olduğu ve sudan oluşan şeylerin soğuk olduğu bilinebilir. İdrar ve şarap, içinde bulunan suyun özündeki ısının etkisiyle ısınmıştır. Kireç ve kül de kendi doğasının dışında haricî bir

sıcaklıkla ısınmıştır. Bu cisimlerin heyulası soğuktur, kendilerine arızı bir sıcaklık etki etmiştir. (s. 127-128)

XII. Bölüm: Et, kas vb. benzeyen uzuvlar hakkındadır. (s. 128-131)

2.4. Yûhannâ b. Bîtrîk Tercümesinin Aristoteles'in *Meteôrologika* IV'ü ile Karşılaştırması

Aşağıda, Aristoteles'in *Meteôrologika* IV kitabı ile Yûhannâ b. Bîtrîk'e ait söz konusu kitabın tercümesi mukayese edilecektir. Aşağıdaki **kalın** harflerle belirtilmiş ifadeler, iki metin arasındaki ortak mesele; *italik* yazılanlar ise küçük nüanslara delalet eder.

	Aristoteles <i>Meteôrologika</i> IV	Yûhannâ b. Bîtrîk <i>el-Âşâru'l- 'ulviyye</i> IV
1	Dört ana karşıtlık (sıcak, soğuk, nemli, kuru) doktrininin ve bunların dört elementle (ateş, hava, su, toprak) ilişkisinin özeti. Sıcak ve soğuk, oluş ve bozuluştan sorumlu aktif faktörler olması.	Unsurların sayısı , aktif ve pasif nitelikler. Sıcaklık ve soğukluk fail , yaşlık ve kuruluk <i>münfail nitelikler</i> . Bu niteliklerin diğer özellikleri. Tabii oluş ve tabii bozuluş. Niteliklerin birleştirici ve ayırıcı özelliklerinin işleyişi.
2	[II. ve III. bölümler, sıcak ve soğukun doğal süreçler, özellikle de karışım üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır.] Karışım, içsel ısı vasıtasıyla kendi gelişimini başlatan bir maddenin olgunlaşma süreci olarak tanımlanır, yani içsel hareket nedeni, kendisidir (379b18-25). Uygun ısı, onlara biçim (380a1) verecek şekilde, maddi elementlerin “belirsizliğinde ustalaşacaktır”. <i>Uygun karışım bir sağlıklı olma durumunun işaretidir</i> (380a2).	<i>Hazımda olan şeyler, içsel ısı.</i> Kızarmanın sıcaklığın son derecesi olduğu. Yaşlık ve sıcaklığın olgunlaşmasına kızarma denir. Kızarma yoksa ya sıcaklık azalmış ya da çokça su karışmıştır. Bu bölümde olgunlaşma, kızarma ve kaynamadan bahsedildi.
3	Olgunlaşma , özel bir karışım türüdür: Bir meyvedeki besleyici elementlerin, tohumlarının bir yaşam ortaya çıkarabilmesi için olgunluğa erişmesi sürecidir (380a11-15). Aristoteles, “maddenin doğal ısı ve soğuk tarafından belirlendiği” tüm süreçler olan olgunlaşma gibi diğer süreçler hakkında metaforik olarak konuşabileceğimizi söyler (280a18-22). Bu bölüm daha sonra, karışımın antitezi olarak <i>hamlılığı</i> inceler: belirsiz neme sahip olan meyvedeki besleyici elementin karışımı (380a27-b13). Daha sonra, dış etkilerin doğal bileşiklerdeki kuvvetlerin iç dengesini etkilediği ilgili süreçleri araştırır: kaynama, haşlama ve kızarma.	Hazımda olan şeyler. Kızarmanın sıcaklığın son derecesi olduğu. Yaşlık ve sıcaklığın olgunlaşmasına kızarma denir. Kızarma yoksa ya sıcaklık azalmış ya da çokça su karışmıştır. Bu bölümde olgunlaşma, kızarma ve kaynamadan bahsedilir.
4	IV.'ten IX.'a kadar, pasif faktörler, nem ve kuruluk araştırılır ve ikincil özelliklere sistematik bir açıklama geliştirilir, birincil özellik olarak sert ve yumuşak kastedilmektedir.	İki münfail nitelik hakkındadır: yaşlık ve kuruluk . 5 çeşit münfail oluş vardır: yaşlık, kuruluk ve bu ikisinden oluşan bileşikler . Yaşlık ayrışmayı kolaylaştırır, kuruluk zorlaştırır. Bu iki niteliğe dair ayrıntılar.

5	Aristoteles, sertlik ve yumuşaklığın, sıcak ve soğuktan kaynaklanan katılma veya sıvılaşma süreçleri tarafından üretildiğini söyler. Kurutma bir çeşit katılma değildir.	Katılık ve katılma hakkındadır. Heyuladaki infialin illetleri ikidir: kendisi etkin olan ve kendindeki fiil sebebiyle infiale uğrayan. Fail olan muharriktir. Münfail olan failin heyulada etki eden suretinden etkilenendir. Katılık ise kuruluşun bir çeşididir. Tabii kuruluk, arazi kuruluk. Yapışkanlık, kuruluk, kaynamışlık. İç sıcaklık, harici sıcaklık.
6	Katılma ve sıvılaşmanın daha fazla araştırılması: (i) soğukla katılan, ısıyla sıvılaşan sulu sıvılar; (ii) toprak ve su karışımlarında (katılmak yerine kalınlaşabilir de), ya toprak baskındır ya da bir yere su hakim olur.	Yaşlığin olduğu katılara iki şey arız olabilir: ya dönüşüm geçirip su olur ya da eriyerek akışkan hâle gelir. Katılığa ve sıvılığa neden olan nitelikler hakkında daha fazla ayrıntı.
7	Belirli örneklerin tartışılması: peynir , süt, kan , taş, tahta , abanoz, kil. Sonuç: katılacak veya kalınlaşacak her şey toprak içerir.	Sulu olan şeyler eğer ateşle pişirilirse kalınlaşır. Toprağı yoğun olan şeyler kurular, tuz, taş, cam vb.. Yağın durumuyla ilgili eleştirilere cevap. Suyu veya toprağı yoğun olan katılarla ilgili söze devam. Örnekler: bal, peynir , kan , balgam, odun. Bu cisimlerin yaşlıkla, ateşle karşılaşmaları, katılıklarının akışkanlık vb. nispetince değişim ölçüsü.
8	Doğal cisimlerin fiziksel özelliklerinin incelenmesi ile ilgili olarak hilomorfizm ve hareket teorilerinin özeti. Daha sonra bileşik cisimler arasındaki etkileşimlerden kaynaklanan niteliklerin bir listesi verilir. Bunlar sıcak ve soğüğün pasif bileşenler üzerindeki etkileridir (nem ve kuruluk). Liste bir çift zıtlık şeklinde verilmiştir: “ Kabiliyetli veya kabiliyetsiz.... ”: katılma, erime, sıcaktan yumuşama, soğuktan yumuşama, eğilme, kırılma, parçalanma, baskılama, esneklik, sıkılmak, süneklik, dövülebilirlik/genleşebilirlik, parçalanabilirlik/yarılabilirlik, kesilmek, yapışkanlık, sıkıştırılabilirlik, tutuşturulabilirlik/yanabilirlik, duman yayabilirlik.	Cisimlerin terkihi su ve toprakla gerçekleşir. <i>Canlılarda, bitkilerde ve madenlerde</i> bu durum geçerlidir. Bu oluşların müdriki beş duydur. Nitelikler sebebiyle bileşik cisimlerde ortaya çıkan, karşılıklı etki-edilgi sebebiyle idrak edilen ve beş duyuyla algılanan etki ve edilgi çeşitlerinin sayılması: sertlik, yumuşaklık, kırılabilirlik vb. ve bunların ne olduğunun açıklanması.
9	Katılma ve yumuşamanın doğasının daha fazla araştırılması. Örnekler: bronz, soda, tuz, yün, tahıl. Daha sonra tüm 18 özellik araştırılır.	Akışkan olan şeylerin içinde yaşlığin olması, akışkan olmayanlarda yaşlığin bulunmaması, bakır, demir gibi. Çamur, tuz vb. şeylerin akışkanlığa etkisi. Diğer etkilerin ayrıntılı analizi.
10	Homojen cisimler ve sıcak ve soğüğün katılma ve sıvılaşma süreçleri üzerindeki etkilerini tartışır.	Yerden çıkan cisimler hakkındadır. Bunlar altına benzer parçaları olan <i>gümüş, demir, bakır, kurşun ve diğer cevherlerdir.</i> Canlıda kendine benzer olan şeyler kas, damar, deri vb. iken, benzemeyen şeyler <i>el, ayak gibi uzuvlardır.</i> Şarap hakkında söz. Diğer maddelerin veya taşların kuruluk ve yaşlıkla ilişkileri, kehribar taşı vs. tikel örnekler.

11	Haricî sıcaklık ve dâhilî sıcaklık içermenin ne olduğu. İdrar ve şarabın haricî sıcaklık içermesi. Kireç ve kül örnekleri vb. Homojen olmayan cisimlerden farklılaşmış örnekleri (<i>bronz, altın, gümüş, kalay, demir, taş, et, kemik tendonu, deri, bağırsak, saç, lif, damarlar</i>) tartışır: her şey homojen cisimlerden oluşur, örneğin <i>yüz el, ayak veya tahta, kabuk, yaprak, kök</i> .	Doğadan çıkan garip ısıya maruz kalmadıkları ve kazara ısıtılmadıkları sürece, hangi şeylerin sıcak olduğu, hangilerinin donup katılaştan nedenden dolayı soğuk olduğu ve sudan oluşan şeylerin soğuk olduğu bilinebilir. İdrar ve şarap , içinde bulunan suyun özündeki ısının etkisiyle ısınmıştır. Kireç ve kül de kendi doğasının dışında haricî bir sıcaklıkla ısınmıştır. Bu cisimlerin heyulası soğuktur, kendilerine arızı bir sıcaklık etki etmiştir.
12	Homojen olmayan cisimleri tartışır. Bölümün ortasında, tüm doğal süreçlerde işlevlerin ve amaçların varlığında ısrar eder ve bunların yalnızca et gibi canlılar söz konusu olduğunda daha açık olduğunu, ancak cansız doğada da hatırı sayılır derecede mevcut olduğunu iddia eder (390a17). Nihai nedensellik üzerindeki bu ısrara rağmen, yazar hemen tüm homojen cisimlerin sıcak, soğuk veya bunların kombinasyonu ile üretilebileceğini iddia etmeye devam etmektedir. Kitabı, homojen olmayan cisimlerin (kan, et, meni vd.) araştırılmasına ve daha sonra bunlardan oluşan “ <i>insanlar, bitkiler ve benzerleri</i> gibi” cisimlere yol açacak olan daha ileri araştırmalara bakarak bitirir (390b24).	Et, kas vb. homojen uzuvlar hakkındadır.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Aristoteles’in *Meteôrologika* IV’ü ile Yûhannâ b. Bıtrîk’in *el-Âşâru’l- ‘ulviyye* IV kitapları arasında yalnızca konu takibi değil, aynı zamanda müşterek meselelerin de olduğu dikkat çekmektedir. Her ne kadar Bıtrîk’in tercümesi en temelde Aristoteles’in metnini esas alsada zaman içerisinde Yunanca metnin geçirdiği tarihsel değişimler ve dönüşümler Bıtrîk’in tercümesinde küçük nüanslar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İki kitap arasındaki konulara verilen örnekler büyük oranda benzerlik gösterse de *el-Âşâru’l- ‘ulviyye* IV’ün diğer örnek fenomenler getirdiği, böylelikle *Meteôrologika* IV’ü muhteviyat itibarıyla zenginleştirdiği ifade edilebilir. Dolayısıyla *el-Âşâru’l- ‘ulviyye* IV, *mot à mot* bir tercüme yerine içeriğin farklı vecihlerden ayrıştırılarak anlatıldığı ancak konusal takibin devam ettirildiği yeni bir tercüme metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. İbn Sînâ’nın *Kitâbu’ş-Şifâ* IV. Kitabının Serüveni: *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât*

3.1. *Kitâbu’ş-Şifâ*’nın Doğa Bilimleri Tasnifi

Doğa felsefesine dair ilimlerin tasnifi dikkate alındığında, teknik olarak ilimlerin konu edindikleri meseleler ve bu meselelerle ilişkili kitaplar şu şekilde özetlenebilir:

Genel fizik ilkelerinin incelendiği kitap *es-Semâ 'u't-tabî 'î* dir. *Es-Semâ ve'l-âlem*'de basit cisimler konu edinilirken, basit cisimlere niteliksel değişimin arız olduğuna dair meseleler *el-Kevn ve'l-fesâd* kitabında işlenir. *El-Âşâru'l-ulviyye* mizaçsız bileşik cisimleri incelerken, nefsi olmayan ama mizacı olan bileşik cisimler *el-Me'âdin*'de işlenir. Mizaca ve nefse sahip bileşik cisimler eğer idrak sahibi değilse *en-Nebât*'ta, idrak sahibi ancak akla sahip değilse *el-Hayevân*'da, idrake ve akla sahipse *en-Nefs*'te işlenir. Görüldüğü üzere birinci kitap dışındakilerde, her defasında cisme başka bir kayıt eklenerek kitabın haysiyeti belirlenmekte, böylelikle her kitabın konusu ayrı ayrı ortaya çıkmaktadır. Bütün bu bilimler cismi belirli bir haysiyetle ele alınca, cisim bütün yönleriyle incelenmiş ve doğa bilimleri mevzuunu araştırmış olur.⁶⁴

Nazari bilimlerin üç sacayağından birisi mahiyetindeki doğa bilimlerine (*tabî'ıyyât*) dair İbn Sînâ'nın telif ettiği, sekiz kitaptan oluşan eserler sırasıyla şunlardır: *Fizik (es-Semâ 'u't-tabî 'î)*, *Gökyüzü ve Âlem (es-Semâ ve'l-âlem)*, *Oluş ve Bozuluş (el-Kevn ve'l-fesâd)*, *Etkiler ve Edilgiler (el-Ef'âl ve'l-infi'âlât)*, *Mineroloji ve Meteoroloji (el-Me'âdin ve'l-âşâru'l-ulviyye)*, *Psikoloji (Kitâbü'n-nefs)*, *Botanik (Kitâbü'n-nebât)* ve *Zooloji (Kitâbü'l-hayevân)*.

İbn Sînâcı tabî'ıyyât literatürü dikkate alındığında, bu ilimleri tasnif ederken filozofun hiyerarşik bir yapı tesis etmeye çalıştığı görülür. Değişime konu olması bakımından cismi konu edinen doğa bilimlerinin ilkelerinin vazedildiği disiplinden biyolojiye kadar uzanan bu sekiz disiplin basit ve bileşik cisimlerin ilkelerini, değişimlerini, türlerini ve etki-edilgiye konu olmalarını inceler.

Kitâbu's-Şifâ'daki doğa felsefesi kitaplarının çoğu Aristoteles'te karşılığı bulunabilecek eserlerdir.⁶⁵ İbn Sînâ'nın *es-Semâ 'u't-tabî 'î* adlı eserinin Aristoteles'in *Physica* adlı eserine karşılık gelmekte; *es-Semâ ve'l-âlem* kitabı *Peri Uranu*'ya; *el-Kevn ve'l-fesâd* kitabı *Peri Geneseôs kai Fthoras* isimli esere; *en-Nefs*'i Aristoteles'in *Peri Psükhês* kitabına karşılık gelmektedir. Ancak diğer doğa felsefesiyle ilgili kitapları bazen

⁶⁴ Eşref Altaş, "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıkî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması", *İslam Tetkikleri Dergisi / Journal of Islamic Review* 12/1 (2022), 45-46.

⁶⁵ İbn Sînâ'nın Aristotelesçi külliyat tasnifinin her zaman sadık bir takipçisi olmadığı, başta matematik bilimler olmak üzere başka alt disiplinlerde de Aristotelesçi tasnifin dışına çıktığı, çoğu zaman kendi katkılarıyla söz konusu tasnifi aşarak felsefî ilimlerdeki birikime katkı yaptığı ve mesaili ileri taşıdığı bilinmektedir. Francis E. Peters, *Aristotle and the Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam* (New York: New York University Press, 1968), 106.

kısmen Aristoteles'te karşılığını bulmakta, bazen de Aristoteles'in birkaç kitabının muhteşimiyatına sahip olmaktadır. Örneğin İbn Sînâ'nın *el-Ma'âdin ve'l-âşâru'l-ulviyye* adlı eseri, eser isminin başındaki "madenler" ifadesi dikkate alınmadığı takdirde *Meteôrologika*'ya karşılık gelmektedir. *El-Hayevân* ise *Tôn Peri Ta Zôia Historiôn*, *Peri Zôiôn Moriôn* ve *Peri Zôiôn Geneseôs* kitaplarındaki konuları içeren bir hüviyete sahiptir. *El-Hayevân* kısmen de olsa *Parva Naturalia*'dan⁶⁶ esinlenmiş gözükmeştir. İbn Sînâ tarafından telif edilen *en-Nebât* ise Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edilen⁶⁷ ve Dimeşkli Nicolaus'a nispet edilen *Peri Fütôn*'un⁶⁸ karşılığına denk gelen bir Sahte-Aristoteles metnidir.⁶⁹

3.2. *El-Ef'âl ve'l-infi'âlât* Bağlamında İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesine Yaklaşımı ve Kitabın Konumu

İbn Sînâ'nın fizik külliyatının dördüncü fennine tekabül eden *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* (*Etkiler ve Edilgiler*) kitabını kaleme almasının arkasında hem yaşadığı dönemin bilimsel ve felsefî sorularına cevap arayışı hem de bireysel olarak entelektüel projesini bizzat inşa etme çabası yatmaktadır. Bu metnin yazılma gerekçelerini tarihsel, felsefi, bilimsel ve teolojik bağlamlarda ayrıntılandırmak mümkündür.

İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*' içerisindeki *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eseri, onun İslam felsefesinde doğa felsefesine dair külliyatın birbirini tamamladığı önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Söz konusu eserin başlığı, fiilde bulunma durumu ve fiilden etkilenme durumunu ifade edecek şekilde "etkiler ve edilgiler" anlamına gelir. İbn Sînâ bu kitapta, tabiatla oluşa gelen doğal olayların nedensel ilişkilerini, diğer bir deyişle varlıkların birbiriyle karşılıklı etkileşimlerini ele alır. Dolayısıyla kitap, bu âlemde zuhur eden

⁶⁶ Bu eser Aristoteles'in (i) *Peri Aisthêseôs kai Aisthêtôn*, (ii) *Peri Mnêmês kai Anamnêseôs*, (iii) *Peri Hüpnû kai Egrêgorseôs*, (iv) *Peri Enüpnîôn*, (v) *Peri tês kathüpnnon Mantikês*, (vi) *Peri Makropiotêtos kai Praksübiotêtos* ve (vii) *Peri Neotêtos kai Gêrôs, ka, Zôês kai Thanatu, kai Anapnoês* kitaplarının tamamına verilen ortak bir isimdir.

⁶⁷ Cristina D'Ancona, "Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022).

⁶⁸ Peters, *Aristotle and the Arabs*, 92; Francis E. Peters, *Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus* (Leiden: Brill, 1968), 64.

⁶⁹ Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works Second, Revised and Enlarged Edition* (Leiden: Including an Inventory of Avicenna's Authentic Works, 2014), 6; Dimitri Gutas, "Arapça'ya Tercüme Edilen Yunanca Felsefî Eserler", çev. İbrahim Halil Üçer, *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 792; Tommaso Alpina, *Subject, Definition, Activity: Framing Avicenna's Science of the Soul* (Berlin; Boston: Walter De Gruyter, 2020), 6-7.

fiziksel süreçlerin mahiyetini anlamlandırma gayreti gütmektedir. Bu bağlamda her ne kadar İbn Sînâ'nın, Aristotelesçi tabiat felsefesinden ilham aldığı kabul edilse de bununla beraber bu disipline kendi özgün yorumlarını kattığı da yadsınamaz bir gerçektir.⁷⁰ O, bu kitapta doğa felsefesindeki mesaili etki ve edilgi haysiyetiyle müstakil bir kitap olarak ele almış ve muhteviyatı derinleştirmiştir.

İbn Sînâ'nın, Aristotelesçi geleneği takip ederek oluşturduğu sistematik felsefi yapının temel sacayaklarından birisi, doğa bilimleridir. Doğa felsefesi, onun bütüncül felsefi projesinde önemli bir yapı taşı hüviyetindedir. İbn Sînâ'nın amacı, doğadaki olayları ve süreçleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, bu süreçlerin nedenlerini anlamak ve kendi tabiat teorisinin zeminini oluşturacak şekilde anlamlandırmaya çalışmaktır. Bu bağlamda unsurların nitelikleri, bileşimleri, birbirlerine dönüşümleri, birbirleriyle olan etkileşimleri, bunların doğada ortaya çıkardığı etkiler ve cisimlerin edilginlik durumu onun ana inceleme konularını oluşturur. Bu yolla İbn Sînâ, doğada meydana gelen olayların sebep ve sonuçlarını tahlil edecek ve bu âlemi tam bir bütünlük içerisinde açıklayıcı bir doğa felsefesi tasarısı vazedecektir.

Etkiler ve Edilgiler, bu çerçevede ele alındığında, doğa bilimlerinin temel prensiplerini ve süreçlerini açıklayan bir rehber metin işlevi görür. Bu eserde, doğada sağ duyu ile gözlemlenen sıcaklık, nem, buharlaşma gibi etkiler ve bu etkilerin sebep olduğu erime, katılaşma, donma gibi değişimler tafsilatlı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda İbn Sînâ, unsurların birbiriyle olan karşılıklı etki-edilgi süreçlerini sistematik bir çerçeveye oturtarak, yaşadığı dönemin entelektüel atmosferine doğayı anlama ve anlamlandırma konusunda kapsamlı bir yol haritası olmayı amaçlamıştır. Zira onun bu kitabı kaleme alarak yapmayı hedeflediği şey, cisimlerde bulunan sıcaklık-soğukluk ve ıslaklık-kuruluk gibi temel nitelikler açısından bu cisimlerin birbirinden nasıl etkilendiği ve birbirini nasıl etkilediğini incelemeye çalışmaktır.⁷¹

İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabının içeriği Aristoteles'te doğrudan müstakil tek bir esere tekabül etmez. Onun *el-Ma'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye* eseriyle birlikte bu iki kitap Aristoteles'in *Meteôrologika* adlı eserinin konularını içermektedir.

⁷⁰ İbn Sînâ, Aristotelesçi bir tutum izlemekle beraber onu zaman zaman aşan, eleştiren ve felsefesini ileri taşıyan alternatif bir felsefi pozisyona sahiptir. İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 351.

⁷¹ Jon McGinnis, "Ibn Sina's Natural Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Kış Edisyonu 2020.

El-Ma'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye kitabı *Meteôrologika* I-III, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* ise *Meteôrologika* IV'e karşılık gelmektedir.⁷² İbn Sînâ, muhtemelen kendisinden önceki geleneğe uyarak, Aristotelesçi sıralamayı dikkate almaz. Aristoteles'in söz konusu kitabını müstakil iki kitap şeklinde telif ederek, önce *Meteôrologika* IV'ün, daha sonra da *Meteôrologika* I-III'ün konularını havi iki eser kaleme almıştır.

Yayhâ Mehdevî, İbn Sînâ bibliyografyası çıkarmak üzere kaleme aldığı eserinde *ṭabî'ıyyâtın* 4. kitabını (*fenn*) *el-Âşâru'l-'ulviyye* olarak isimlendirir. *Ṭabî'ıyyâtın* 5. kitabı ise iki makaleden oluşur. Bu iki makale, nefsi olmayan madenlerin ve meteorolojinin oluşlarının illetlerini kapsamaktadır (*el-fennü'l-hâmis mine't-ṭabî'ıyyât ve hüve makâletân: hâze'l-fenn yeştemilü 'alâ 'ileli ekvânî'l-kâinât elletî lâ nefse lehâ mine'l-ma'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye*).⁷³ Burada da görüldüğü üzere meteorolojiye karşılık gelen “*el-Âşâru'l-'ulviyye*” adlandırması *ṭabî'ıyyâtın* iki kitabına tekabül etmektedir. 4. kitaptaki *el-Âşâru'l-'ulviyye* ismi *Meteôrologika* I-III'ün konularına, oluşla alakalı hem madenler hem de meteorolojinin konuları da *Meteôrologika* IV'in muhteviyatına hasredildiği takdirde bu müşkil giderilmiş olacaktır. Ancak her ne olursa olsun İbn Sînâ'nın *el-Ma'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye* adlı kitabı, içerdiği konular itibarıyla “meteoroloji” olarak adlandırılmayı *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'tan daha çok hak ediyor gibi görünmektedir.

Diğer taraftan Lettinck'in ifadesiyle İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ*'nın *ṭabî'ıyyât* bölümünde Aristoteles'in *De Generatione et Corruptione* ve *Meteôrologika* kitaplarındaki meseleleri tartıştığı yere *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* ismini verdiği bir kitap ekler. Oluş ve bozuluşa dair ilkeleri hâlihazırda tartışmış olduğu için bu kitapta, birincil niteliklerin etkilerini ele alacak, akabinde meteorolojik olaylar ve mineraller ile başlayan, ardından nefis, bitkiler ve canlılar olmak üzere varlığın farklı sınıflarını ele alacaktır. Fiil ve infialle ilgili *ṭabî'ıyyâtın* dördüncü bölümünü teşkil eden bu kitap, denizi, denizin tuzluluğunu ve bunlara ek olarak *Meteôrologika*'nın IV. kitabındaki konuları ele almaktadır. Görünen o ki, İbn Sînâ bu konuları Aristoteles'in *De Generatione et Corruption* kitabındaki konularla bağlantılı olarak değerlendirmiştir. Ancak bu kitaplarda işlenecek konuların tasnifi ve sırası hakkında açık bir görüş vermemektedir.⁷⁴ Bu sebeple

⁷² Alpina, *Subject, Definition, Activity*, 191-192.

⁷³ Yahyâ Mehdevî, *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannefât-i İbn Sînâ* (Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1954), 151-152.

⁷⁴ Lettinck, *Aristotle's Meteorology and Its Reception in the Arab World*, 311.

el-Ef'âl ve'l-infi'âlât kitabının İbn Sînâcî tabi'ıyyât kuramı içerisinde tam anlamıyla nerede konumlandığını kestirebilmek kolay değildir.

Aristoteles ile İbn Sînâ'nın fizik eserleri sıralamasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Aristoteles, *Meteôrologika* adlı eserini önceleyip ardından bitki ve hayvanlara dair eserlerini sıralarken, İbn Sînâ meteoroloji ve mineraller konusunu, unsurların temel niteliklerinden doğan külli etki ve edilmeler üzerine bir araştırmadan sonra ele alır. Bu inceleme kısmen Aristoteles'in *Meteôrologika* eserinin IV. kitabına karşılık gelmektedir. İki yazar arasındaki bu farklılığın sebebi, Aristoteles'in *Meteôrologika*'yı başlangıçta yalnızca ilk üç kitaptan ibaret görmesi ve IV. kitabın, aslında müstakil bir çalışma olarak bu bütüne sonradan dâhil edilmiş olması olabilir. Ancak İbn Sînâ'nın yaklaşımını Aristoteles'in kendisinden ziyade Aristotelesçi yorum geleneği içinde değerlendirmek daha anlamlıdır. Bu bağlamda İskender el-Afrodîsî, *Meteôrologika* IV'ün doğrudan *De Generatione et Corruptione* eserinden sonra gelmesini savunurken, Ammonius ve Olympiodoros kitabın mevcut konumunun hâlihazırdaki bulunduğu tasnif üzere olması gerektiğini savunmuşlardır. İbn Sînâ, bu konuda doğrudan görüş belirtmese de eserlerinde uyguladığı sıralama ile fiilî olarak İskender el-Afrodîsî'ye yakın bir duruş sergilemiştir. Bununla birlikte İbn Sînâ'nın bu kitabı bazı farklılıklar içermektedir.⁷⁵ Hasnawî'nin ifadesiyle:

İbn Sînâ'nın *Etki ve Edilgi* başlıklı kitabı, Aristoteles'in *Meteôrologika* IV'ünden bağımsız tartışmaları da içerir. Örneğin, karışımlar sonrası oluşan durumları ele alan ikinci risale, Aristoteles'te karşılığı bulunmayan bir tartışmadır. Bunun yanı sıra unsurların katmanlarına dair ilk risalenin birinci bölümü *Meteôrologika* I, 3; denizin evrensel özelliklerine dair ikinci bölümü ise *Meteôrologika* II, 1-3 bölümlerine denk düşmektedir. Ayrıca üçüncü ve dördüncü bölümler ise unsurlarda ve unsurlardan oluşan bileşik cisimlerde ortaya çıkan hâlleri, yani *antipéristasis* (te'âküb yani sıcak ile soğukun birbirini takip etmesi) ile bir niteliğin nicelik artışına bağlı yoğunluk artışını [cismin miktarı ile niteliğinin gücü arasındaki ilişki] ele almaktadır. Bu iki konu arasında belli bir ilişki bulunmaktadır ve bunlar, unsurların temel niteliklerinin külli etki ve edilmelerinin sınıflandırılacağı kısımdan önce, etkileşimlerle ilgili genel iki kuralı belirlemek amacıyla konumlandırılmıştır.⁷⁶

⁷⁵ Hasnawî, "Avicenne et le livre IV des Météorologiques D'Aristote", 136-137.

⁷⁶ Hasnawî, "Avicenne et le livre IV des Météorologiques D'Aristote", 137.

Bu konuyla ilgili İbrahim Medkûr'un *Kitâbu 'ş-Şifâ*'nın tabî'ıyyât bölümünün ikinci cildine yazdığı mukaddime bölümünde *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'tan şöyle bahsedilmektedir:

Bu eser, *eş-Şifâ*'nın tabii ilimler bölümünün dördüncü kitabıdır ve iki makaleden oluşmaktadır. İlk makale dokuz fasıl, ikinci makale ise iki fasıl içerir. Konu bütünlüğüne rağmen neden iki makaleye ayrıldığı açık değildir. Üstelik kitabın tamamı, önceki iki kitaptan daha küçük bir hacme sahiptir. Aristoteles'in bize ulaşan kitap listelerinde buna benzer bir başlık bulunmamaktadır, ancak Diogenēs Laertios'un listesindeki üstü kapalı bir ifade, Aristoteles'in *Kitâbü'l-kevn ve'l-fesâd*'ına işaret edebilir. Bununla birlikte, *fiil* ve *infi'âl* kavramları Aristoteles felsefesinde yaygındır ve neredeyse tüm tabiat felsefesi eserlerinde karşımıza çıkar. Bu kavramların *el-Kevn ve'l-fesâd* yorumunda önemli bir yeri vardır, ki bu hususa daha önce değinmiştik. İbn Sînâ'nın burada sunduğumuz eseri büyük ölçüde Aristoteles'in *Kitâbü'l-Âsâri'l-'ulviye*'sinin dördüncü makalesine ve üçüncü makalesinin bir kısmına dayanmaktadır. Görünüşe göre, İbn Sînâ bu eserdeki konuyu iki belirgin bölüme ayırmak istemiştir: Bunlardan biri yeryüzündeki bazı doğal özelliklere odaklanmakta olup, bu bölümü *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* olarak adlandırmıştır. Diğerisi ise yer altındaki oluşumlar veya gökyüzü ile yeryüzü arasında meydana gelen doğal olaylar, örneğin, bulutlar ve rüzgârlar, üzerine yoğunlaşmakta olup, bu bölümü *el-Ma'âdin ve'l-âsâru'l-'ulviyye* olarak isimlendirmiştir. Bu ikinci bölüme *eş-Şifâ*'nın tabii ilimler kısmının beşinci kitabını ayırmıştır.⁷⁷

Genel anlamda İbn Sînâ bu kitapta cisimlerin kendilerinde bulunan dört temel niteliklere göre birbirlerinde nasıl etkilendiklerini ve birbirlerini nasıl etkiledikleriyle ilgilenir.⁷⁸ Ancak başka konuları da havi olması bakımından doğrudan bir eseri ya da geleneği takip ettiği söylenemez. Bu açıdan kitabın içeriği hakkında Aristoteles'e ait *Meteôrologika* IV'ün bazı eklemelerle birlikte muhteviyatının neredeyse tamamını kapsadığı ve *Meteôrologika* IV'ün konularının mevcut literatürden ve tartışmalardan beslenerek yeniden kaleme alındığı bir eser olduğu söylenebilir.

İbn Sînâ, doğa felsefesine dair çalışmalarında genellikle Aristoteles'in eserlerini referans almış, ancak kendi yorumlarını da bu metinlere dâhil etmiştir. Aristoteles'in *Füsikê Akroasis*, *Meteôrologika*, *Peri Geneseôs kai Fthoras* gibi eserlerinde ele alınan dört unsur teorisi, İbn Sînâ tarafından *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eserinde, külliyyatın bir

⁷⁷ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", *Kitâbu 'ş-Şifâ*: *eş-Tabî'ıyyât*, ed. Mahmûd Kâsım (Kahire: Dâru'l-Kâtibu'l-'Arabî li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, 1969), 2/blm. Mukaddime (ف-ص).

⁷⁸ McGinnis, "Ibn Sina's Natural Philosophy".

önceki kitabını da takip edecek şekilde müstakil bir araştırma mevzuuna dönüştürülerek ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İbn Sînâ, bu teoriyi esas alarak olarak unsurların karışımları, nitelikleri ve değişim süreçlerini açıklamıştır. Bunun yanı sıra Aristoteles'in eksik bıraktığı ya da açıkça ifade etmediği bazı noktaları kitaba dâhil ederek veya yeniden ele alarak mesaili geliştirmiştir.

Konuya biraz daha açıklık getirmek gerekirse, Aristoteles'in *Meteôrologika* eserinin ilk üç kitabına karşılık İbn Sînâ *el-Me'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye* eserini kaleme almışken, *Meteôrologika* IV'e denk düşen çalışmalarını ise *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı kitabında gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte, Aristoteles'in doğrudan toprak, su, hava ve ateş gibi temel elementlerin incelemesine odaklanmasından farklı olarak, İbn Sînâ bu unsurların temelinde yer alan sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi dört temel niteliği ve bu niteliklerin değişim süreçlerini ayrı bir bilim dalı olarak değerlendirmiştir. Böylelikle İbn Sînâ, fiziksel olayları maddi cisimlerin özsel varlıkları üzerinden değil, bu cisimlerde gerçekleşen niteliksel dönüşümler üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

Bu perspektif ışığında İbn Sînâ, fiziksel varlıkları basit cisimler, bileşik cisimler, bileşik mizaçlı varlıklar ve bitkisel nefis sahibi cisimler gibi farklı kategorilere ayırarak ele almıştır. Bununla birlikte bu varlıkların değişim ve hareket açısından farklılaşan yönlerini de dikkate alan bir sınıflandırma benimsemiştir. Buna göre, unsurların sema ve âlemdeki konumları *es-Semâ ve'l-âlem* eserinde ele alınırken, basit cisimlerin özsel değişimleri *el-Kevn ve'l-fesâd* adlı kitapta incelenmiştir. Nitelik ve nicelik açısından gerçekleşen dönüşümler ise *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* eserinin ana odak noktası hâline gelmiştir. Böylece İbn Sînâ, fiziksel varlıkları, kendilerine eklenen farklı özelliklerle birlikte basit, bileşik, bileşik mizaçlı ve nefis sahibi cisimler olarak sınıflandırmış, fizik biliminin temelinde bulunan hareket ve değişim kavramlarını, eserleri arasında metodolojik bir bütünlük içerisinde inceleyerek kapsamlı bir yaklaşım oluşturmuştur.

Bu metodolojik tasnif, İbn Sînâ'nın fiziksel fenomenleri ve bunlarda gerçekleşen değişimleri nasıl kategorize ettiğinin açık bir örneğini teşkil eder. Bu çerçevede, basit cisimlerin evrendeki konumları *es-Semâ ve'l-âlem*'de açıklanırken, bunların özlerindeki değişimler *el-Kevn ve'l-fesâd* kitabında tahlil edilmiştir. Bileşik cisimler *el-Me'âdin ve'l-âşâru'l-'ulviyye* kapsamında incelenirken, bu bileşiklerin nitelik temelli değişimleri *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ta ele alınmıştır. *El-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabının merkezinde yer alan niteliksel değişimlerin, mizacın da temelini oluşturan nitelikler arası oran ilişkilerine

dayanması sebebiyle, mizaca dair tartışmalar da eserin ikinci bölümünde kendine yer bulmuştur.

Diğer taraftan İbn Sînâ, Aristoteles külliyyatının İskenderiye geleneğinden gelen geleneksel tasnifi ve konu tertibini değiştirmiş ve özellikle *Meteôrologika*'nın Antik Çağ'dan itibaren tartışmalı addedilen dördüncü kitabına öncelik vermiştir. Aristoteles'in bilgi tasnifi çerçevesinde meteoroloji, doğaya uygun biçimde vuku bulan fakat semavi olaylar ölçüsünde düzenli ve sürekli olmayan fenomenlerle ilgilenen fizik dalı olarak tanımlanır. Bu hadiseler, dört temel unsurun ayrı ayrı ya da birlikte etkileşiminden doğar ve özellikle ay-altı âlemin hava tabakasında gözlemlenir. Bu nedenle söz konusu alan meteoroloji adını almıştır.⁷⁹

Bu kitapta İbn Sînâ, diğer düşünürlerin görüşlerini ele alırken yalnızca teorik nakillerle yetinmemiş; zaman zaman şahsi gözlemlerine de başvurmuştur. Bu yöntem, eserin fizik bölümünün diğer kitaplarında rastlanmayan bir özellik arz eder. Bu istisnai tutumun temelinde, meteorolojiye dair bilginin Aristotelesçi bağlamda taşıdığı epistemolojik nitelik yer alır. Zira meteoroloji, kesin bilgiye ulaşmayı mümkün kılan bir bilim dalı olarak değil; ele aldığı hadiseler hakkında yüksek olasılıkla geçerli, akla uygun ve makul açıklamalar sunmayı hedefleyen bir bilgi alanı olarak değerlendirilir. Bu yönüyle, neden-sonuç ilişkilerini soruşturması bakımından bilimsel bir mahiyet taşısa da kısmi bir belirsizlik düzeyini daima muhafaza eder.⁸⁰

İbn Sînâ, bu sınırlılığı göz önünde bulundurarak Aristoteles'in bilgi kuramına sadık kalır. Bir hadisenin sebepleri doğrudan gözlemlenebilir nitelikteyse, deneyim yoluyla bu hadise hakkında önerilen açıklamalar arasında bir değerlendirme ve önceliklendirme yapılabilir. Nitekim kendisi, dağlık bir bölgede gerçekleştirdiği bir seyahatte bulutların son derece küçük su zerreciklerinden oluştuğunu bizzat müşahade ettiğini aktarır. Bu gözlem, söz konusu olgunun doğasına aykırı düşen tüm açıklamaların elenmesini sağlar. İbn Sînâ, sıra dışı doğa olaylarına, örneğin bir göktaşının düşmesi gibi tekil vakalara, atıfta bulunduğunda, bir mahkeme usulünü andırır biçimde, başvurduğu şahısların isimlerini ve niteliklerini zikreder; onların güvenilirlik derecelerine ilişkin bir

⁷⁹ Jean-Marc Mandosio, "La ,Météorologie d'Avicenne (Kitâb al-Şifâ' V) et sa diffusion dans le monde latin", *Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, ed. Andreas Speer - Lydia Wegener (Berlin, New York: De Gruyter, 2006), 406-407.

⁸⁰ Mandosio, "La ,Météorologie d'Avicenne (Kitâb al-Şifâ' V) et sa diffusion dans le monde latin", 407.

değerlendirme sunar. Olayın meydana geldiği mekânı ayrıntılı biçimde kaydeder ve söz konusu bilginin doğrudan tanıktan mı aktarıldığını, kendisinin bizzat o nesneyi ya da olayı görüp görmediğini açıkça belirtir. Bu çerçevede İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu görüşler, keyfi tahminlerden uzak; titiz gözlem, deneyim ve değerlendirmelere dayalı gerekçelendirilmiş beyanlardır.⁸¹

Dolayısıyla, onun deniz suyunun tuzluluk oranına ilişkin serdettiği ayrıntılı açıklamalar yahut maddelerin hâl değişimlerine dair gerçekleştirdiği gözlemler, yalnızca kemiyeti itibarıyla bile dikkate alınsa, İbn Sînâ'nın bilimsel yöntem ve gözlem konusundaki hassasiyetinin Aristoteles'ten daha ileri bir seviyede olduğunu açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu durum, İbn Sînâ'nın tabii olaylara yönelik betimleyici ve çözümleyici yaklaşımında daha titiz ve dakik bir yöntembilim benimsediğine işaret etmekle birlikte, onun yalnızca Aristoteles şârihi olmadığını, aynı zamanda nevi şahsına münhasır, müstakil bir doğa filozofu olduğunu da kanıtlar niteliktedir.⁸²

İbn Sînâ, tabiat bilimlerini enikonu bir yöntem içerisinde kurgulayarak ele alır. Onun *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabı, kimya, fizik ve coğrafya gibi modern bilimin pozitif disiplinleriyle ilişkilendirilebilecek bir içeriğe sahiptir. Unsurların nitelikleri, cisimlerde gözlemlenen değişimler ve/ya dönüşümler, suyun özellikleri, denizlerin ve hava tabakasının yapısı gibi konular, bilimsel bakış açısıyla değerlendirildiğinde, yazıldığı dönemde ciddi bir bilgi birikimini gerektiren meseleler olarak tahayyül edilebilir.

İbn Sînâ'nın, metin boyunca maddelerin yoğunlaşma, buharlaşma, erime ve donma gibi fiziksel ve kimyasal süreçlerini ayrıntılı bir şekilde irdelemesi, onun bilimsel yaklaşım metodu olarak sağduyuya dayalı deney ve gözlem yolunu tercih ettiğini gösterir. Ayrıca, doğa olaylarının yalnızca fiziksel nedenlere değil, aynı zamanda semavi etkiler gibi kozmolojik nedenlere dayandığını da ikrar etmesi, tabii bilimlerle metafizik arasındaki sınırlarda geçişken bir niteliğin olduğunu ortaya koyar. Burada ifade edilmek istenen şey, İbn Sînâ'nın doğa bilimlerine yaklaşımında, tabii olayları açıklarken yalnızca maddi nedenlerin değil, aynı zamanda gök cisimlerinin hareketleri gibi semavi veya kozmolojik etkilerin nedenlerini de dikkate aldığı, dolayısıyla salt maddi âlemin

⁸¹ Mandosio, "La ,Météorologie d'Avicenne (Kitâb al-Şifâ' V) et sa diffusion dans le monde latin", 407-408.

⁸² İbn Sînâ'nın ne derecede bir Aristoteles şârihi olduğuna dair müstakil bir çalışma için bk. Allan Bäck, "Avicenna the Commentator", *Medieval commentaries on Aristotle's Categories*, ed. Lloyd Newton (Brill, 2008), 31-71.

içerisinde kalarak tek katmanlı bir açıklama modeli geliştirmeyi tercih etmediği ifade edilmektedir. Bunun yerine İbn Sînâ, semavi âlemlerle ay-altı âlemin birbiriyle etkileşimde bulunduğu çok katmanlı bir açıklama modeli geliştirmiştir. Bu açıklamalarda, doğa bilimleri ile metafizik arasındaki sınırların modern dönemdeki gibi belirginleşmemiş olduğu ve bu iki alanın iç içe geçmiş bir şekilde ele alındığına işaret edilmektedir. İbn Sînâ'nın bilimsel mirasının önemli bir parçası olan bu eser, onun doğayı anlama konusundaki derin ilgisini ve katkılarını ortaya koymaktadır. Zira İbn Sînâ'nın felsefesinde fizik ve metafizik birbiriyle ilişkili ilimlerdir. Bu ilimler karşılıklı olarak birbirine bağımlıdır. Kozmosun birleşik bir resmini sağlamak için birlikte çalışmaları gerekir.⁸³

İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eseri, doğa felsefesinin ana meselelerini ele alırken, bu konuları dönemin bilimsel ve felsefi ihtiyaçlarına uygun bir şekilde sistematik bir düzende sunmayı hedeflemiştir. Eserin amacı, yalnızca tabiatı anlamak değil, tabii düzeni metafiziksel bir düzenin parçası olarak ele alarak, semavi etkileri de dikkate almak kaydıyla *var-oluşa-gelene* ilk ilkesini veren yaratıcının hikmetini ortaya koymak ve bilimsel bilginin metafizik bilgiyle tutarlı bir şekilde ilerleyebileceğini göstermektir. Bu açıdan bakıldığında, eserin doğa bilimleri tarihine ve İslam felsefesi geleneğine önemli bir katkı sağladığı inkâr edilemez bir gerçektir.

3.3. *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*: Neşir ve Tercümeler

Eserin ilk tahkiki 1969 yılında Mahmûd Kâsım tarafından Kahire'de yapılmış, tahkiki İbrahim Medkûr gözden geçirmiş ve bir takdim yazmıştır. *Kitâbu's-Şifâ' et-Tabî'yyât* II. cilt içinde bulunan 201-267 sayfaları arasında *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* başlığıyla neşredilmiştir.⁸⁴ Kitabın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* bölümünün 205-207 sayfaları arasında bir baskı hatası mevcuttur. Buraya, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ'* külliyyatının *Kitabü'n-Nefs* bölümünden 3 sayfa eklenmiştir.

Eserin Türkçe tercümesi 2024 yılının aralık ayında yayımlanmış, *Etkiler ve Edilgiler* adıyla Litera Yayıncılık tarafından neşredilmiştir. Mustafa Özbakır, İbn Sînâ'nın yazma nüshalardaki metnini esas alarak bu tercümeyi gerçekleştirmiştir. Bu

⁸³ Damien Janos, "Moving the Orbs: Astronomy, Physics, and Metaphysics, and the Problem of Celestial Motion According to Ibn Sînâ", *Arabic Sciences and Philosophy* 21/2 (Eylül 2011), 171.

⁸⁴ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât".

doktora tezinin müellifi de kitabın önsözünde belirtildiği üzere, söz konusu tercümenin son okumasını yaparak, tercüme mütevazı bir katkıda bulunmuştur.⁸⁵

Eserin Ortaçağ Latince çevirisinin neşri, 1968’de başlayan ancak Union Académique Internationale’e 1972’de kabul edilen *Avicenna Latinus (Corpus Philosophorum Medii Aevi)* projesi kapsamında 1989 yılında Latinceye tercüme edilerek yapılmıştır. Tercüme, Simone van Riet tarafından *Liber Quartus Naturalium De Actionibus et Passionibus Qualitatum Primarum* adıyla Leiden ve Leuven’de neşredilmiştir.⁸⁶ Kitaba Gérard Verbeke kapsamlı bir Fransızca doktriner giriş yazmıştır.⁸⁷

3.4. el-Ef‘âl ve’l-infi‘âlât’ın İçeriği

İbn Sînâ *el-Ef‘âl ve’l-infi‘âlât*’ın girişinde şöyle bir pasaja yer verir:

Doğa bilimlerinin genel durumları (*umûr-i âimme*), cisimlerin, suretlerin, âlemdeki ilk hareketlerin ve onların doğalarındaki farklılıklarının tarifi ve oluş bozuluşun hâlleri ile unsurlarının tarifini tamamladığımıza göre; semavi cisimlerin etkilerinin desteğiyle maddesel niteliklerden meydana gelen genel etkiler ve edilmeler üzerine konuşmamız uygun olur. Eğer bunu da tamamlarsak o zaman âsârul-‘ulviyye ve madenlerden başlayarak varlıkların katmanlarının durumlarını açıklamaya başlarız. Ardından nefsin durumunu inceleyeceğiz. Nefsin durumu hakkında inceleme yapmak, bitkiler ve canlılar hakkında inceleme yapmaktan daha geneldir. Daha sonra ise bitkiler ve canlıları inceleyip doğa bilimlerinin bu bölümünü sonlandıracağız.⁸⁸

Aristoteles’in *Meteôrologika* IV.’ün başında yaptığına benzer şekilde,⁸⁹ yukarıda görüldüğü üzere, İbn Sînâ da kitabın en başında doğa felsefesine dair kaleme aldığı önceki kitaplarda ne yaptığını ve bu kitabı yazmakla neyi amaçladığını ortaya koyar gibi görünmektedir. Bu kitapta onun yapmak istediği semavi cisimlerin etkisi altındaki ay-altı âlemdeki niteliklerden müteşekkil cisimlerde meydana gelen genel anlamdaki fiilleri ve infialleri incelemek istemektedir. Bunun akabinde meteorolojiyi ve madenleri inceleyecek, sonra psikoloji, botanik ve zooloji kitaplarını telif edecektir.

⁸⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilmeler*, çev. Mustafa Özbakır (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024).

⁸⁶ Avicenna Latinus, *Liber Quartus Naturalium De Actionibus et Passionibus Qualitatum Primarum*, ed. & çev. Simone van Riet (Leiden; Louvain: Brill; E. Peeters, 1989).

⁸⁷ İlhan Kutluer, “eş-Şifâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 14 Haziran 2022).

⁸⁸ İbn Sînâ, “el-Ef‘âl ve’l-infi‘âlât”, 2/201.

⁸⁹ Hasnawi, “Avicenne et le livre IV des Météorologiques D’Aristote”, 135.

İbn Sînâ, meteorolojiyle ilgili eserinin yapısal düzenine dair herhangi bir açıklama sunmadığı için, eserin bölümlenişindeki mantık ancak konuların nasıl ayrıldığı ve sıralandığına bakılarak dolaylı olarak anlaşılabilir. Zira konuya dair açık bir tanım verilmemiştir. Bu eksiklik, ancak kısmen kitap ve bölüm başlıklarıyla giderilebilmektedir. Ne var ki, bu başlıkların İbn Sînâ'ya ait olup olmadığı kesin değildir. Öğrencisi Cûzcânî'ye göre, İbn Sînâ eserin başında, ana meseleleri ezberinden iki gün içinde yazıya dökmüş; ardından her birini gözden geçirerek açıklamalarını kaleme almıştır. Bu ana çerçevenin, muhtemelen bir konu listesi olduğu düşünülmektedir. Ancak hem Cûzcânî'nin metni düzenlerken bu yapıya müdahalede bulunmuş olması hem de sonraki nüshaların müstensihlerince yapılan değişiklikler ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla bugün, ancak mevcut başlıklar üzerinden değerlendirme yapılabilir.⁹⁰

Kitabın yazılış amacı genel hatlarıyla ifade edildikten sonra kitabın içeriğine odaklanmak gerekir. İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ı iki makaleye ayrılmıştır. İlk makale genel hatlarıyla unsurlar ve niteliklere odaklanırken, ikinci makale mizaç meselesini konu edinir. Aşağıda bu iki makaleyi tafsilatıyla birlikte görmek mümkündür:

Birinci Makale: Birinci makale, ateş, hava, su ve topraktan müteşekkil ana elementlerin ve sıcak, soğuk, yaş ve kurudan müteşekkil ana niteliklerin tabiattaki etkilerini, bunların maddeler ve süreçler üzerindeki değişimlerini açıklamaya yönelik kapsamlı bir çabadır. İbn Sînâ, bu fasıllarda teorik ve deneysel bir yaklaşımla doğanın işleyişini irdeleme yoluna gitmiştir. Binaenaleyh, ilk makaledeki içeriğin fiziksel bir çerçeve sunması, doğa felsefesine kapsamlı bir katkı olarak değerlendirilebilir. Zira bu makalede yazar, çeşitli doğal etkileşimlerin kavramsal çerçevesini çizer, doğadaki etki-edilgi ilişkilerini dokuz bölüme ayırarak incelemeye tabi tutar. Maddenin unsurî niteliklerini, sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi temel unsurlarla etkileşimlerini ve bu özelliklerin bileşik bir cisim üzerinde nasıl etkili olduğunu tahlil eder. Oluş ve bozuluşun temelinde yatan ana etkenler olarak dört temel unsurun etkileşimi dikkate alınır. Ayrıca, bu fiziksel özelliklerin değişik şekillerde bir araya gelip birbirinden farklı kombinasyonlar (*mizâc*) oluşturarak diğer maddeleri nasıl etkilediği ve tabiatta farklı türde etkiler yarattığına dair açıklamalara yer verir.⁹¹

⁹⁰ Mandosio, "Follower or Opponent of Aristotle?", 465.

⁹¹ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/202-248.

- (i) İlk fasıl, ateş, hava, su ve topraktan oluşan dört temel unsurun doğaları ve katmanları arasındaki ilişkileri incelemeye tabi tutarak başlar. Bu elementlerin, semavi cisimlerin etkisiyle birbirleriyle farklı oranlarda karışarak değişik özellikler kazandığı belirtilir. Unsurlar arasında saflık ve karışım oranlarına göre bir hiyerarşi vardır. Ayrıca burada, unsurların katmanlarının, semavi etkiler ve yeryüzünde meydana gelen olaylar neticesinde nasıl şekillendiği ele alınır.⁹²
- (ii) İkinci fasılda deniz suyunun özelliklerini tartışarak, deniz suyunun diğer unsurlardan farklı bir yapıya sahip olduğu incelenir. Denizin derinliği ve yoğunluğunun etkileri açıklanır. Deniz suyunun niteliklerinden biri olarak tuzluluk ele alınır. Denizin tuzluluğunun nedenleri açıklanır. Güneş ışınlarının etkisiyle deniz suyunun buharlaşması ve bu sürece tabi olan fiziksel değişimlere değinilir.⁹³
- (iii) Üçüncü fasılda, sıcak ve soğuk unsurların neden birbiri ardına gelerek, birbirini takip ettiğini açıklanır. Bu olayın doğada sürekli bir dönüşüm oluşturduğu belirtilmektedir. Özellikle buharlaşma, yoğunlaşma ve soğuma süreçleri gibi fiziksel olaylar ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. İbn Sînâ'nın bu meseleye dair yoğunlaşma teorisi ortaya konur. Güneşin ve diğer semavi cisimlerin bu süreçlerdeki etkisine de atıfta bulunmaktadır.⁹⁴
- (iv) Dördüncü fasıl, cisimlerin büyüklükleriyle (*mikdâr*) güçleri (*kuvve*) arasındaki ilişkiyi inceler. Buna mutabık olarak daha büyük cisimlerin daha güçlü etkiler ortaya çıkarıp çıkarmadığı sorgulanır. Onun bu meseleye dair telafi ve takviye teorisi açıklanır. Bu hem doğal olaylarda hem de cisimlerin özelliklerinde gözlemlenebilen bir ilke olarak ifade edilir.⁹⁵
- (v) Beşinci fasıl, sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi temel niteliklerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin cisimler üzerindeki etkilerini açıklar. İbn Sînâ, bu niteliklerin her birinin, tabiat olaylarında farklı biçimlerde etkisinin tezahür ettiğini belirtir. Ayrıca mizaçların oluşumunda bu etkilerin fail olma durumu üzerinde durur.⁹⁶

⁹² İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/202-207.

⁹³ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/208-210.

⁹⁴ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/211-214.

⁹⁵ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/215-220.

⁹⁶ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/221-222.

- (vi) Altıncı fasıl, maddelerin fiziksel ve kimyasal değişimlerini araştırma konusu yapar. Pişirme, kızartma, buharlaştırma, kömürleştirme ve dumanlaştırma gibi işlemler irdelenir. Bu işlemlerin, maddelerin doğalarını nasıl değiştirdiği, kullanılan maddelerin özellikleri çerçevesinde açıklanır.⁹⁷
- (vii) Yedinci fasıl, maddelerin çözünme ve katılaşma süreçlerine odaklanır. Bu süreçlerin, sıcaklık ve soğukluk gibi niteliklerin etkisi altında nasıl gerçekleştiği açıklanır. Su, tuz ve diğer fenomenler üzerinden çözünme ve yoğunlaşma süreçleri örneklenerek açıklanmaya çalışılır.⁹⁸
- (viii) Sekizinci fasıl, yaşlılık ve kuruluk niteliklerinin maddelerde nasıl tezahür ettiğini ve bu niteliklerin hangi fiziksel sonuçlara yol açtığını açıklar. Yaşlılık ve kuruluk, özellikle mizaçların oluşumunda ve maddelerin fiziksel özelliklerinde önemli bir rol oynamaktadır. İbn Sînâ, bu iki niteliğin karşılıklı etkileşimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.⁹⁹
- (ix) Birinci makalenin son kısmı olan dokuzuncu fasıl, insanların duyularla algıladığı niteliklerin oluşumunu incelemektedir. Bu bölümde, duyuşsal algının temel unsurları ve bu unsurların, sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk gibi niteliklerden türediği tartışılır. Ayrıca, duyuşsal niteliklerin mizaca etkisine değinilir. Bu konuda farklı görüş serdedenlerin pozisyonları değerlendirilerek ilk makale hitama erdirilir.¹⁰⁰

İkinci Makale: İki bölümden oluşan bu makalede, özellikle unsurların ve diğer doğal cisimlerin semavi cisimlerin etkisi altında geçirdiği değişimlere vurgu yapılır. İbn Sînâ burada, semavi cisimlerin doğrudan etkisiyle meydana gelen doğal olaylar ve oluşumları ele alır. Bulutların oluşumu veya rüzgârların hareketi gibi hava kürede gerçekleşen olayları, semavi cisimlerin yeryüzünde meydana gelen tabiat olayları üzerindeki etkileri bağlamında açıklamaya çalışır. İkinci makaledeki bölümlerde, özellikle insan mizacı ve duyuların oluşumuyla ilgili meseleler ele alınır. İbn Sînâ, burada hem fiziksel nitelikler hem de bu niteliklerin insanda duyuşsal ve fizyolojik etkileri üzerindeki ilişkileri açıklar. Kısaca, ikinci makaledeki ilk fasıl, duyuşsal niteliklerin temel unsurlardan nasıl türediğini açıklarken, ikinci fasıl mizacın bu unsurlarla olan bağıntı ve

⁹⁷ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/223-227.

⁹⁸ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/228-234.

⁹⁹ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/235-240.

¹⁰⁰ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/241-248.

mizacın insan üzerindeki etkilerini inceler. Bu yönüyle söz konusu makale hem tıp hem de felsefî antropoloji açısından önemli bir katkı sunmakla birlikte İbn Sînâ'nın insan doğasına ilişkin bütüncül yaklaşımını ortaya koyar.¹⁰¹

Aşağıda, ikinci makaledeki her iki faslın daha tafsilatlı bir özeti yer almaktadır.

- (i) İkinci makaledeki ilk fasılda, insan mizacının ve duysal niteliklerin sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk temelinde nasıl varoluşa geldiğini tartışır. O, bu konudaki çeşitli görüşleri incelerken birkaç konuya değinir. Bunlar, duysal niteliklerin kaynağı, niteliklerin mizaca etkisi, bu konuda ortaya atılan çeşitli görüşler ile mizaç ve duyulara dair kendi görüşlerinin genelgeçerliği gibi konulara değinir. İbn Sînâ, duyuların fiziksel niteliklerle olan ilişkisini tahlil eder. Özellikle dört temel niteliğin karışımları sonucu ortaya çıkan duyuların nasıl meydana geldiğini açıklamaya koyulur. Örneğin, sıcaklık ve soğukluk gibi niteliklerin insanın algısal yeteneklerine etkisini tartışmaktadır. Akabinde duysal niteliklerin, insan mizacını ve davranışlarını nasıl şekillendirdiği üzerinde durur. O, mizacın bu fiziksel niteliklerin oranlarına göre değişiklik gösterebileceğini belirtir. Her mizaç çeşidinin kendine özgü duysal tepkiler verdiğini savunur. Daha sonra İbn Sînâ, bu meseleyle ilgili dönemin diğer filozof ve bilim insanlarının görüşlerini de aktarır. Bazı filozofların, duysal nitelikleri yalnızca fiziksel unsurlarla açıklamaya çalıştığını, bazılarının ise bunlara başka bir anlam yüklediğini ifade eder. İbn Sînâ, bu görüşleri ayrıntılı bir şekilde değerlendirecek ve kendi yaklaşımını temellendirecektir. Bu faslın sonunda da İbn Sînâ, mizacın ve duyuların bireysel farklılıklarına rağmen genel ilkelerle uyumlu olduğunu ve bu uyumun doğadaki düzenin bir parçası olduğunu vurgular.¹⁰²
- (ii) İkinci fasılda ise mizaç meselesi ile ilgili düşüncelerin açıklamasına geçmektedir. Bu fasılda, mizaca bağlı unsurların, hâssalar gibi niteliklere müteallik meselelerin tahlilini yapar. İbn Sînâ, mizacın yalnızca duysal nitelikler üzerinde değil, aynı zamanda bedenin sağlığı, hastalıklar ve davranışlar üzerinde de etkili olduğunu savunur. Bu bölümdeki konular, mizacın temeli, mizacın türleri ve farklılıkları, mizaca bağlı özellikler, sağlık

¹⁰¹ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/249-267.

¹⁰² İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/250-260.

ve hastalık ilişkisi ile bu konudaki diğer fiziksel yaklaşımdır. İbn Sînâ'ya göre mizacın temeli, dört ana unsurun ve bunlara müteallik niteliklerin belirli bir oranda karışımı sonucunda ortaya çıkar. Bu karışımın dengesi, insanın fiziksel ve ruhsal sağlığını belirleyen bir faktör olarak ele alınır. O, mizacın kişiden kişiye farklılık gösterebileceğini, bunun da karışım esnasındaki niteliklerin oranındaki değişimlere bağlı olduğunu iddia eder. Mesela, bir kişinin mizacı sıcak ve kuru olabilirken, bir diğerinin mizacı soğuk ve yaş olabilir. Daha sonra, çeşitli mizaç türlerinin insan davranışları ve duyguları ile kişinin sağlık durumu üzerindeki etkileri üzerinde durur. Örneğin, sıcak mizaca sahip bireylerin daha enerjik ve hareketli, soğuk mizaca sahip olan kişilerin ise daha sakin ve ağırcaanlı olabileceğini belirtir. Ardından, mizacın, yalnızca bireyin karakterini belirlemekle kalmayıp aynı zamanda kişinin sağlık ve hastalık eğilimlerini de belirlediğini savunur. Dengesiz bir mizacın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açabileceği mümkünken, dengeli bir mizacın bireyin daha sağlıklı bir yaşam sürmesini kolaylaştırabileceğini savunur. İşte tam da bu sebeple mizaç meselesi hem fizik hem de nefis bağlamında incelenmelidir.¹⁰³

Sonuç itibarıyla bu kitapta, doğadaki fiziksel süreçlerin temel unsurları ve etki-edilgi dinamiklerinin sistematik bir analizi yapılmaktadır. İbn Sînâ'nın bu özgün katkısı, Aristotelesçi doğa felsefesinde mevcut olan konuları yeniden ele alıp kendine has bir şekilde tanzim etmesinden ibarettir. Bu bağlamda İbn Sînâ, bu kitapta, doğadaki fenomenlerin sebep-sonuç ilişkisini tesis edebilmek için özgün bir çerçeve oluşturur.

3.5. *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın Diğer Şerhlerle Karşılaştırması

Bu bölümde içerik açısından İbn Sînâ'nın büyük ihtimalle dikkate aldığı iki şerhin içeriği genel hatlarıyla ele alınacak, bölümün sonunda İbn Sînâ'nın metni ile bu iki şerh önce tablo üzerinde karşılaştırılacak, ardından benzerlikler ve farklılıklar açısından üç metin mukayese edilecektir.

3.5.1. *İskender el-Afrodîsî: Commentary on Meteorologica IV*

Eser, yalnızca *Meteôrologika* IV'ü esas almasına rağmen hacimli bir şerhtir. İskender el-Afrodîsî, *Meteôrologika* IV üzerine yazdığı şerhini, Aristoteles'e muvafık olarak 12 bölüme ayırmıştır. Eserde Aristoteles'in metninden belirli pasajlar alıntılanmış,

¹⁰³ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/261-267.

ilgili pasajlar İskender el-Afrodîsî tarafından şerh edilmiştir. Aşağıda parantez içinde verilen yerler, İskender tarafından Aristoteles'ten alıntılanan ilgili pasajlara referanstır.

1. (378b10): Elementlerin sayısı. Elementlerin illeti olarak dört nitelik. Dört niteliğin ikisi aktif, ikisi pasif niteliklidir. Her bir niteliğin özelliği ve fiilleri: ayrıştırma, birleştirme, kalınlaştırma vs. Niteliklerin birbirlerine etkileri. Basit oluşun bu niteliklerin gücünden kaynaklandığı. Bozuluşun doğal ve zorlamayla gerçekleşen çeşitlerinin soruşturulması. Fail niteliğin zayıflığı neticesinde hamlığın meydana gelişinin araştırılması. Kuruluk ve yaşlığın niteliksel özellikleri, hangi elementlerde bulunduğu, hangilerinde bulunmadığı; (379a19): Her doğal bozulmanın çürüme olduğu. Çürümenin madde etrafında bulunan sıcaklık sebebiyle gerçekleşmesi. Çürüyen şeyin buharlaşma yoluyla kuruması. Denizin parçalara ayrıldığında hızla çürüyerek kokuşması, ancak asıl büyük denizin böyle olmaması. Çürümeye neden olan canlılar: solucanlar, karasinekler, sivrisinekler; (379b8): Oluştaki aktif güçlerin pasif güçlerle olan ilişkilerinde maddede bir değişikliğin meydana gelmesi. Bozuluş bunun tam tersidir. Pasif güçler, aktif güçlere galip gelir.

2. (379b10): Karışımın olgunlaşma ve hamlığın araştırılması. Olgunlaşma sıcak ya da soğuk vasıtasıyla gerçekleşir. Ardından olgunlaşma pişme, kaynama ve kızarma olarak türlere ayrılır. Hamlık ise çiğlik, haşlama, mühürleme/dağlama olmak üzere alt sınıflara ayrılır. Olgunlaşma pasif zıtlıkların doğal ve uygun sıcaklığa ulaşarak mükemmelleşmesidir. Beslenmenin olgunlaşma ve hamlıkla ilişkisinin araştırılması. Olgunlaşmanın yani mükemmelliğin ilkesi, hazmedilen şeylerdeki uygun ısıdır. Bununla ilgili örnekler: idrar vb.. Hamlığın uygun ısı eksikliğinden kaynaklanması.

3. Bu bölüm olgunlaşma ve hamlığın yukarıda bahsedilen alt biçimlerinin daha fazla araştırılmasından ibarettir. Olgunlaşmanın, hamlığın zıddı olarak sadece meyvelere değil diğer şeylere de atfedileceğini belirtir. Kaynama ve bunun tersini tanımlar ve araştırır. Bu adlandırma sadece kaynayabilen şeylere özgüdür. Kızartmadan farkını belirtir. Nitekim kızartılan şeyler haşlanmaz, kavrulur. İdrar, balgam, altın, ahşap, gümüş, bronz, süt, şıra vb. bazı örnekler üzerinden mesele tartışılır. (381a1): Aristoteles'in olgunlaştırılсын ya da haşlansın, her şeyin sonunun (*telos*) aynı olmadığına dair ifadesi şerh edilir. Şeylerin kimisi yemek, kimisi içmek, kimisi de diğer amaçlar için kaynatılır. Süt örneği üzerinden peynir mayası ve sütün kesilmesi kaynamanın çeşitlendirilmesiyle ilişkilendirilir. Yağ örneği açıklanır. Hamlığın diğer türleri ayrıntılı bir şekilde araştırılır;

(381a23): Burada haricî sıcaklık ve kurulukla kızartmanın gerçekleşmesi konu edinilir. Fırınlamanın da bir tür kızartma olduğu belirtilir. Olgunlaşma, hamlık ve bunların alt biçimlerini özetleyerek bölümü bitirilir.

4. (381b23): Pasif niteliklerin, yaşlılığın ve kuruluğun çeşitleri araştırılır. Bu ikisi cismin edilginlik ilkesidir. Erimesinden kısaca bahsedilir; (381b29): kurulukla yaşlık arasındaki ilişki açıklanır. Yaşlık, kuruluğa göre daha kolay ayırt edilebilir. Aristoteles'in Empedokles'ten aktardığı suyla yapışan unumsu şeyden örnek verilir. Aristoteles de yaş karışımıyla kuru karışımı yapışkanlıkla mukayese eder. Kuruluk ve yaşlık şekil almada yapışkanlık sağlamak suretiyle birbirine yardım eder. Kuruluk ve yaşlık bir cismi kararlı kılar. Bu ikisinden müteşekkil iki güç karışıp bir yerde karar kıldığında, karışım, karışımında daha fazla miktarda olan ve gücü baskın olanla isimlendirilir. Taşın toprağa nispeti, balın, şarabın ve diğer içeceklerin sıvılığa yani suya nispeti verilen örneklerdir; (382a8-9): Kuruluk ve yaşlık karar kılmada etkinse, diğer bütün edilginliklerden önce bunlardan sertlik ve yumuşaklık ortaya çıkar. Yaşlığa yumuşaklık, kuruluğa sertlik nispet edilir. Sertlik ve yumuşaklık üzerine ayrıntılı açıklamalar, bunlara nispet edilen ikincil özellikler: kırılgenlik, esneklik vb.

5. (382a23): Sertlik hakkındadır; (382b1): Sertliğin kurulukla ilişkisi. Aktif ve pasif niteliklerden hangilerinin sertliğe sebep olduğu açıklanır; (382b10-11): Kuruyan şeyler suya nispet edilen ya da sulu şeylerdir. Örneğin şarap, idrar, peynir altı suyu gibi tortusu çok az olan ya da hiç olmayan şeylerdir. Islak kıyafetin yaşlılığı haricî iken sütünki dâhilî yaşlıktır. Burada söz konusu edilen meselenin örneği süttür. İşte tam da bu sebeple ıslak kıyafet soğukta kurutulabilir, ama süt öyle değildir.

6. Sıvılaştırılmış şeyler hakkındadır. Sıvılaşmanın gerçekleştirilme şekillerinden bahsedilir. Ardından bunun zıddı olan katılaşma mevzubahis edilir. Bal vb. örnekler üzerinden açıklama yapılır; (383a6-7): Bazı şeyler kuru-sıcakla bazıları soğukla katılaşır. Sudan katılaşanlar soğukla, toprak-su karışımları ateşle katılaşır. Katılaşmadan önce kalınlaşan şeylerden bahsedilir. Çömleğin fırında pişirilmesi, demir, taş, kireç, çamur örneği verilir. Kuruyla katılaşanlardan bahsedilerek bölüm bitirilir.

7. Zeytinyağının doğası, katılaşmasının çeşitli evreleri ayrıntılı bir şekilde açıklanır. Sıcak, soğuk, kuru gibi niteliklerin süt, taş, tuz, kemik, sinir, peynir altı suyu, kan vb. örnekler üzerinden etkilerinin araştırılması. Yoğunlaşma, sıvılaşma/çözülme,

sıkışma, büzüşme anlatılır. Demir, ahşap, çömlek örnekleri; (384b22-23) Aristoteles'te katılaşma ve erimenin tanımı olmadığı için bunların tanımları yapılır.

8. Bileşik cisimleri bir araya getiren sıcak-soğuk kimi cisimler için özseidir, yaşlık ve kuruluk da cisimlerde bulunur. Daha fazla toprak ve su içeren homojenler (*homeomer*) hakkındadır. Demir, bakır, gümüş, altın, kurşun, kalay vb. hepsi homojendir. Buharın olmadığı şeyler daha kurudur. Metal de böyledir. İskender bunun *Meteôrologika* III. kitabın sonunda anlatıldığından bahsederek III-IV arasındaki sürekliliğe ve kitabın bütünlüğüne işaret etmektedir. Toprak-sudan ve suyun buharlaşmasından oluşanlar veya homojenler, hem çeşitli duylara özgü özellikler -bunlar aktif özelliklerdir- hem de belirli şeylerden etkilenme kapasiteleri bakımından birbirinden farklılaşır. Homojen olmayanlar da homojenlerden meydana gelir. Her şeyin ne olduğu, birbirinden farklı olduğu ve hangi güce sahip olduğuna dair on sekiz Aristotelesçi antitezden bahsedilir. Bunlardan ikisi olan katılaşma ve erimeden bahsedilir.

9. Katılaşmış şeylerden hangilerinin yumuşatılabileceği açıklanır. Esnek olan, doğrultulabilen, bükülebilen, düzeltilebilen, kırılabilen, parçalanabilen, etkilenmeye açık ve etkilenmeyen, sündürülebilen, sıkıştırılabilen, preslenebilen, duman yayabilen, yanabilen ve yanmayan cisimlerden bahsedilir, örnekler verilir.

10. Homojen cisimlerin etkilenmede ve duylara konu olan ayırt edici vasıfta birbirinden ayrıştıklarından bahsedilir. Bu ayrışmalar tafsilatlandırılır. Ahşap, şarap, zeytinyağı, bal, çörek, kehribar vb. örnekler verilir.

11. Topraktan, sudan ve bu ikisinden oluşan homojenlerden bahsedilir. Bunların her biri sırasıyla açıklanarak örneklendirilir. İdrar, kül ve şarap örneği verilir. Bunlardaki dâhilî veya haricî sıcaklık açıklanır. Topraktan oluşan homojenlerin çoğunlukla sıcak olduğundan bahsedilir. Hem toprak hem sudan oluşanlar anlatılır. Bunlar kendi doğasını korursa sıcaktır. Çünkü ısı bunları bir arada tutan şeydir. Kan, meni, ilik, incir suyu vb. bunlardandır. Doğasını kaybedince ısını kaybeder ve çürüyüp bozulurlar.

12. Et, kemik, sinir vb. şeyler homojenler olup bu alt tabakadan homojen olmayan diğer uzuvlar üretilir gelir. Homojen olmayan uzuvlar, homojen basit yapılardan daha karmaşık yapıdadır. Homojen olanlar maddeye en yakın olan dört elementten meydana gelir. Daha sonra madde ve suretten bahsedilir. Kompleks yapılar madde ve suretten oluşur. Suret de maddeye suret verici bir tanımdan başkası değildir. Bunlar arasındaki ara suretler de üretilmiştir. Homojen olmayan uzuvlar biçim verilmiş ve oluşa

gelmiş bir yapıdadır. Uzuvlardaki bütün bu şeyler bir işlev tarafından tanımlanır. Basit cisimlerde işlev daha belirsizken kompleks yapılarda işlev daha açıktır. Ardından sıcaktan ve soğuktan gelen hareketlerden bahseder: gerginlik, çeviklik, kırılabilirlik, sertlik, yumuşaklık vb.. Homojenlerden üretilen uzuvlar ile altın, gümüş, ahşap vs. şeylerden yapılan tas ve testere gibi şeylerin oluşumu homojenden homojen olmayan karmaşık bir yapının üretilmesi şeklindeyse de tas ve testere bir zanaat sebebiyle üretilir, uzuvların sebebiyse doğa ya da başka bir şeydir. İlerleyen kısımda Aristoteles'in *De Anima* adlı eserindeki muhteşimlikle içerik uyumu sağlaması yapılır. Bundan sonra İskender, Aristoteles'in uzuvlardan ve bunlardan oluşan varlıklardan yani bitkiler ve hayvanlardan bahsetmek gerektiğini söylediğini ifade eder. Bu sebeple, bu kitaptan sonraki kitabın Aristoteles'in *Hayvanların Kısımları Üzerine* kitabı olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü *Hayvanların Kısımları Üzerine* kitabının II. bölümünde önce homojen kısımlardan, daha sonra homojen kısımlardan oluşan homojen olmayan parçalardan söz edilmektedir.

3.5.2. Olympiodorus: *Tefsîru Elemfîdûrus IV*

Bedevî, kitabın IV. bölümünü 33 başlığa ayırmıştır. Bunlardan her biri çoğunlukla konular dikkate alınarak başlıklandırılmıştır. IV. bölüm içerisinde işlenen konular şöyledir: 1) ilk nitelikler, sıcaklık, soğukluk, yaşlılık, kuruluk; 2) çürümenin oluşumu; 3) olgunlaşma ve hamlık; 4) olgunlaşmayı kabul eden ve etmeyen şeyler; 5) pişmeyi kabul eden ve etmeyen şeyler; 6) kızarmayı kabul eden ve etmeyen şeyler; 7) fiil ve eser; 8) homojen cisimlerin birbirinden farklılıkları; 9) kuruma ve nemlenme; 10) katılaşma ve erime; 11) [yağın] kalınlaşması/katılaşması ve beyazlaşması; 12) yağın ve şarabın mizacı; 13) şarap, peynir ve kan; 14) kılın oluşumu; 15) erimeyen cisimlere dair; 16) yumuşaklık ve sertlik; 17) yumuşayan ve yumuşamayan, eriyen ve erimeyen şeyler; 18) suyla nemlenen ve nemlenmeyen, suyla eriyen ve erimeyen şeyler; 19) eğrilebilen ve eğrilmeyen, kuruluşu kabul eden ve etmeyen şeyler; 20) kırılabilen ve kırılmayan, parçalanabilen ve parçalanamayan şeyler; 21) dilmeyi/kesmeyi kabul eden ve etmeyen, hamurlaşabilen ve hamurlaşmayan, sıkılaştırılabilen ve sıkılaştırmayan şeyler; 22) esneyebilen/uzayabilen ve esnemeyen, incelebilen ve incelmeyen şeyler; 23) bölünme, kopma ve zıtları; 24) yapışkanlık ve küçük parçalara ayrılmayı kabul etmeme; 25) birbirine yapışıp ayrılmama ve ayrılabilme; 26) yanma ve yanmama; 27) yanıp tutuşabilme ve tutuşmama, tutuşunca erime ve erimeme; 28) duman yayabilme ve duman

yayamama; 29) homojen cisimlerin delilleri; 30) homojen cisimlerin mizaçları; 31) tabiat itibarıyla birbiri arasında derece farkı bulunduğu söylenen şeylerin ortaya çıkması ve ortadan kaybolması; 32) ortadan kaybolmanın ve ortaya çıkmanın sebepleri, cisimlerin fasılları; 33) oluşan şeyler için fail sebepler hakkındadır.¹⁰⁴

3.6. Takipler Değişimler ve Farklılıklar

Bu bölümde İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ı diğer iki şerhle karşılaştırılacaktır. Öncelikle burada üç metin tablolaştırılacak, ardından metinler arası değişimler ve farklılıklar analiz edilecektir.

Aşağıda yapılan tablolaştırma işleminde ilk sütunda İbn Sînâ'nın kitabındaki meselelerin tasnifi yer almaktadır. İkinci sütunda İskender el-Afrodîsî'nin *Commentary on Meteôrologika* IV metni yer almaktadır. Bu metnin içerik mukayesesi, yukarıda mesaili verilen bölüm başlıklarının numarasını vererek yapılacaktır. İbn Sînâ'nın tasnifinde ele alınan meselelere tamamen ya da kısmen denk gelen bölümler, İskender el-Afrodîsî'nin metninde ilgili bölüm numarası verilerek belirtilecektir. Olympiodorus'un metni üçüncü sütunda yer almaktadır. Metnin aslında olmayan ancak muhakkikin tasarrufuyla başlıklandırılan fasıl numaraları da dikkate alınarak, *Tefsîru Elemfidûrus* IV, otuz üç fasıl üzerinden içerik mukayesesine tabi tutulacaktır. İbn Sînâ'nın ele aldığı meselelerin alt alta dizildiği sütunda *italik* yazılanlar diğer şerhlerde doğrudan karşılığı bulunmayan meselelerdir.

İbn Sînâ: <i>el-Ef'âl ve'l-infi'âlât</i>	İskender el-Afrodîsî: <i>Commentary on Meteorologica</i> IV	Olympiodorus: <i>Tefsîru Elemfidûrus</i> IV
1. Makale 1. Fasıl: Unsurların varlıkları ve sebepleri. <i>Unsurların katmanları.</i>	1. Bölüm	1. Fasıl
1.2: <i>Denizin durumları, deniz suyunun, oluşumu ve türleri.</i>	1.	-
1.3: Elementlerin birbirlerini etkileme durumları. <i>Elementlere ve bileşiklere art arda gelmenin ilişkisi.</i>	1.	7.
1.4: <i>Niceliğin artması ile niteliğin artması.</i>	-	-
1.5: Aktif-pasif nitelikler. Bu niteliklere nispet edilen nitelikler. <i>Her iki çift niteliğe birden nispet edilen nitelikler.</i>	1. 4. 5. 6.	8. 9. 10.

¹⁰⁴ Abdurrahmân Bedevî (ed.), “Tefsîru Elemfidûrus li-Kitâbi Aristotâlis fi'l-âşâri'l-'ulviyye”, *Şürûh 'alâ Aristô mefkûde fi'l-Yûnâniyye ve resâ'il uhrâ* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971), 82-189.

1.6: Olgunlaşma, çürüme ve yanma. Hazım, göğürme ve ham kalma.	1. 2.	2. 3. 4.
1.7: Pişirme, kavurma, kızartma, buharlaştırma, dumanlaştırma, yükseltme, erime, yumuşama, tutuşma, korlaştırma, kömürleştirme. Bunları kabil olanlar ve olmayanlar.	2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.	4. 5. 6. 8. 9. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29.
1. 8: Çözülme ve katılaşma.	1. 7.	10. 11. 12. 13. 14. 15.
1.9: Yaş ve kuru edilmelerden ıslanma, sırsıklam olma, kuruma, yayılma.	4. 5.	9.
2.1: Mizaç, basitte değil, yalnızca mizaçta ortaya çıkan etkiler ve edilmeler. <i>İnsanda dört nitelikten sonra duyusal niteliklerin meydana gelişindeki farklılıklar ve mizaca nispetleri.</i>	10. 11.	29. 30. 31. 32.
2.2: Mizaca tabi olan şeyler. Mizaçta türün sureti ve hâssesine ilişkin nitelikler. Dokuz mizaç çeşidi. Tatlarla ve renklere delalet eden güçler. Her parçası et-kemikten oluşan organlar; organlardan oluşan beden.	8. 11. 12.	31. 32. 33.

Yukarıdaki tabloda İbn Sînâ'nın kitabında konuları ele alma sırası diğer iki şerhten oldukça farklılık göstermektedir. Bu muhtemelen İbn Sînâ'nın yazım tarzıyla ilgilidir. Öte yandan daha özelde İskender el-Afrodîsî olmak üzere şârihlerin Aristotelesçi konuya daha çok bağlı kaldığı söylenebilir.

İbn Sînâ bu kitapta doğrudan Aristotelesçi çizgiyi takip etmek yerine *Meteôrologika*'nın konu sınırlarını genişletmeye gayret etmiştir. Onun kitabın girişine yazdığı pasaj, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* ile önceki kitaplar arasındaki irtibatı sağlamaktadır. Kitabın sonundaki mizaçlarla alakalı bölüm her ne kadar *Meteôrologika* IV ile irtibatsız görünse de İbn Sînâ'nın bu konuları kitabın sonunda ele alarak doğa felsefesinde daha sonra telif edeceği kitaplardan birisinin konularına dair ipucu vermektedir. Kitabın niteliksel etki-edilgiden nefis teorisine doğru evrilen yazı düzeni bir yandan kitabı nevi şahsına münhasır kılmakta, diğer yandan ise kitabın disiplinler arası irtibatı kuracak bir köprü mahiyetinde arada-olmaklığını pekiştirmektedir.

Diğer taraftan Aristotelesçi *Meteôrologika* IV mesaili, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* açısından ıskalanmamış, konular neredeyse tümüyle içerilmiştir. Bunun yanında ilgili disiplinler arası köprü vazifesi üstlenerek meseleler İbn Sînâci dokunuşlarla müstakil bir mahiyette yeniden inşa edilmiştir. İbn Sînâ ilk bölümde Aristoteles gibi doğrudan elementleri tartışmaya koyulur. Onun elementler arası tabakaları meseleye dâhil etmesi kendisine özgü bir katkıdır. İkinci bölümde Aristoteles ve şârihlerin başka bölümlerde

yalnızca örnek olarak zikrettiği denizin durumu, suyu ve tuzluluğu meselesine müstakil bir fasıl ayırır. Burası da karşılığını yalnızca onda görebileceğimiz bir girişimdir. Olgunlaşma, hamlık, çürüme, katılaşma, yaşlık ve kuruluğun diğer niteliksel etkileşimleri ayrıntılarıyla anlatılır.

Akabinde İbn Sînâ, Aristoteles'in *Meteôrologika* IV'ün 8. bölümünde ele aldığı konular için ayrı bir fasıl açar. Burada pişirme, kavurma, kızartma, buharlaştırma, dumanlaştırma, erime, yumuşama, tutuşma, korlaştırma, kömürleştirme gibi yaş ve kuru niteliklerden ortaya çıkan ikincil nitelik sınıflarına değinir. Diğer fasıllarda da bu kavramlara yer yer değinmekle beraber burada, söz konusu etkileşimleri tartışmaya uzun bir bölüm ayırmış olduğu görülmektedir. Bu bölüm diğer şerhlerde birkaç faslın konusunu oluştururken, İbn Sînâ yaş ve kurudan neşet eden ikincil niteliklere yalnızca bir fasıl ayırmıştır.

İbn Sînâ, niceliğin artmasıyla niteliğin de arttığını açıkladığı ilk makalenin dördüncü bölümünde mevzubahis ettiği meselede infirat etmektedir. Diğer şârihlerin bu meseleye müstakil bir bölüm ayırdığını söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan bölüm içerisinde verilen kimi örneklerin denizle alakalı olması doğrudan başlıklandırmayı gerektirmediği için her ne kadar İskender el-Afrodîsî'nin şerhinde konuyla alakalı bir bölüm varmış gibi görünse de İbn Sînâ dışında denizler bahsine müstakil bir fasıl ayıran şârih yoktur.

Zaman zaman diğer şârihlerde meselelerin başka gruplar açısından da tartışıldığı görülmektedir. Ancak onlardan farklı olarak İbn Sînâ, bölümlerde mevcut tartışmalara oldukça sık değinmekte, bu görüşleri kendi delilleriyle çürütmeye çalışarak meseleyi derinleştirmektedir. Buradaki fasıllarda genellikle muhatap gruplar ismen izhar edilmese de yer yer doğrudan karşısına aldığı grupların isimleri (*kümûn* gibi) zikredilmektedir.

Bu iki şerh konu dizimi açısından dikkate alındığında İbn Sînâ'nın her iki şerhi de doğrudan takip etmediği açıktır. Ancak özellikle son bölümlerdeki konuların işlenme tarzı dikkate alındığında İbn Sînâ'nın Olympiodorus metnine yakın bir üslup benimsediğini görmek mümkündür. Şöyle ki İbn Sînâ'nın mizaç konusunu işlemeye başladığı ikinci makale, bir bütün olarak kitap dikkate alındığında son iki fasla denk gelmektedir. Olympiodorus şerhinde ise kitabın son beş faslına denk gelen 29. fasıl ile 33. fasıl arasında ele alınan konular doğrudan İbn Sînâ'nın takip ettiği konulardır. Ancak burada tam tamına birbiriyle örtüşen bir içerikten bahsetmek mümkün değildir. Zira

Olympiodorus şerhinin son bölümünde homojen cisimlerin delilleri, mizaçları, tabiat itibarıyla birbiri arasında derece farkı olanların ortaya çıkması ve kaybolması, bunun sebepleri, cisimlerin fasılları ve fail sebepleri işlenirken, İbn Sînâ'nın doğrudan bu meseleleri ele aldığını ve konuların tam örtüştüğünü söylemek zordur. Nitekim İbn Sînâ 2. makalenin konularına unsurlardan veya basit cisimden meydana gelen bileşikte bulunan istidat ve o cisimde ortaya çıkan çeşitli güçlere değinmektedir. Bu sebeple konular kısmen kesişmekteyse de konuların tertip sırası her iki metinde de korunuyor gibidir.

Diğer taraftan İskender el-Afrodîsî'nin konuları ele alma sırası Aristoteles'in metnini pasaj pasaj takip etmek şeklinde olduğu için, İbn Sînâ'nın İskender'in şerhinden konu tertibi açısından etkilendiği söylenemez. Ancak tasnif itibarıyla farklılaşmalar da tabloda görüldüğü üzere işlenen konuların büyük oranda benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Son olarak Olympiodorus'un şerhi, ilgili bölümde zikredilen İbn Rüşd'ün *cevâmi'* benzetmesi üzerinden tekrar düşünülürse, Aristoteles ve onun şârihi İskender el-Afrodîsî'nin kitaplarından oldukça farklı telif edildiği fark edilecektir. Daha da açık olmak gerekirse, Olympiodorus'un şerhi, doğrudan Aristotelesçi konu tasnifini takip etmemenin yanı sıra, ilgili metnin içeriğiyle de zaman zaman uyumsuzluk göstermektedir.

Metin, Aristoteles'i konu sırası açısından doğrudan takip eden bir şerh olmak yerine, her ne kadar Aristotelesçi doktrinin dışına çıkmamaya özen gösterse de Aristoteles'in kitabındaki ilgili her paragraftaki meseleyi başlıklandırması, bu başlıkların hemen hemen hepsinde konuya dair kısa bir özet vermesi ve kendine özgü içerik sıralaması açılarından nevi şahsına münhasır müstakil bir konumu haiz olduğu ortadadır. İşte tam bu noktada, Olympiodorus şerhinin İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabıyla benzer bir konumu paylaştığını söylemek yerinde olacaktır. Diğer taraftan Olympiodorus'un metni, kronolojik olarak İskender el-Afrodîsî'nin metninden daha sonra telif edildiği için İbn Sînâ'nın Huneyn b. İshâk tarafından tercüme edilmiş bu metnin Arapça versiyonunu belki de İskender'den daha çok dikkate almış olduğu söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM:
ETKİ VE EDİLGİ: KAVRAMSAL TAHLİL VE TEORİK ALTYAPI

1. İbn Sînâ'da Etki ve Edilgi Kavramlarının Anlamları

Bu bölümde kavramsal olarak etki ve edilginin kullanımlarına odaklanılacaktır. Bu amaç doğrultusunda, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi kavramlarını hangi minval üzere kullandığı anlaşılmaya çalışılacaktır. Burada, öncelikle etki ve edilgi kavramlarının *Kategoriler (Kitâbü'l-Ma'ûlât)* kitabındaki görünüşleri ele alınacaktır.

Çalışmanın odak noktası doğa felsefesi disiplini olduğu için fiil ve infial kavramlarının mantık eseri olması hasebiyle *Kategoriler*'deki işlenme tarzı vehle-i ûlâda tezin konusunun dışında görülebilir.¹⁰⁵ Ancak Aristotelesçi gelenekte hem mantığa hem de mantık külliyyatına giriş hüviyetinde kaleme alınan *Katêgoriai*, bir filozofun fizikten metafiziğe uzanan araştırma sahasının varlık organizasyonunu inşa eden başlıca kavramları on yüksek cins altında ele almasıyla bilinir. İbn Sînâ'nın yazdığı *Kategoriler* aynı minval üzere kaleme alınmıştır. Onun *eş-Şifâ* içerisinde telif ettiği bu kitap, felsefi disiplinlerinin çerçevesini oluşturan ana kavramları ele almaktadır. Bu sebeple *Kategoriler* kitabında fiil ve infial kavramlarının kullanım biçimlerine de odaklanmak gerekmektedir.

Fiil ve infial kavramlarının anlamları *Kategoriler*'de iki ayrı başlık altında işlenmiştir. Bunlardan biri on yüksek cinsten ikisini ifade eden *en-yef'ale* ve *en-yenfe* ile kavramlarıdır ki bu daha çok etki ve edilginin süreç durumunu ifade eder. Öte yandan etki ve edilginin bu konuyu daha fazla ilgilendiren anlamı ise keyfiyet yüksek cinsi bağlamında ele alınan etki ve edilgi meselesidir. Şimdi, bu iki meseleye dair dikkatin biraz daha derinleştirilmesi bu aşamada zaruridir.

1.1. On Yüksek Cins İçerisinde Birer Kategori Olarak Etki(leme) ve Edilgi(lenme)

İbn Sînâ, Meşşâî felsefenin *Organon*'una mutabık olarak *Kategoriler*'de on cinsten (*el-ecnâsü'l-aşere*) bahseder. Bunlar cevher, nicelik, nitelik, izafet, yer, zaman, durum, mülkiyet, fiil ve infialdir. İseon cinsin ilki cevher, diğer dokuz cins ise arazdır.

¹⁰⁵ İbn Sînâ, kategoriler ilmini mantığın değil, metafiziğin bir alt disiplini olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, kendisinden sonraki felsefe geleneğinde yaygınlık kazanarak yerleşik bir kabul hâlini almıştır. Ona göre mantık ilmi, basit lafızların tahlilinden başlayıp önermeler düzeyine ilerleyen bir yapı arz eder. Ancak on kategoriye dair bilgi, mantıkta yalnızca tanım (hadd) nazariyesine hizmet ettiği ölçüde ve tali bir işlevle yer bulur. Geoffroy, "Encyclopedia of Medieval Philosophy", 107.

Meşşâî felsefede kategorilerin her biri zihni varlıklardır. Haricî varlıklar hakkında konuşurken onlara söylenen (*maḳûlât*) tümel kavramlar veya cinsleri ifade eder.

Bu on kategorinin son ikisi fiil ve infial olarak isimlendirilir. Ancak buradaki iki kavramın diğer kategorilere nispetle fiil vezninde geldiği dikkatten kaçmamalıdır. Dolayısıyla Arapçası *en-yef'ale* ve *en-yenfe'ile* olan bu iki kategoriyi¹⁰⁶ fiilde bulunma durumuna işaret etmesi hasebiyle etkinlik, üzerinde bir etkinin veya fiilin gerçekleşiyor olması durumu hasebiyle de edilginlik olarak tercüme etmek daha doğru olacaktır. Diğer bir deyişle etkilediği sürece fiilde bulunmak ve etkilendiği sürece infiale uğramak bu iki kategorinin tam karşılığıdır.

İbn Sînâ bu iki kategoriyi diğerlerinden ayırıştırırken ilk sekiz kategoride olmayan bir yapıdan söz eder. Bu kategoriler bir şeye arız olduğunda, başka bir şeye doğru sürekli bir yönelme söz konusu olur. Kendisine bu kategorinin arız olduğu şey etkilenmeye uğradığı için edilgin olma durumundadır.¹⁰⁷ Dolayısıyla burada etkinlik ya da edilginlik kategorisinin nihayetinde elde edilen sonuca infial denilmektedir. Bu iki kategori bir sürece işaret etmekle birlikte fiil-infial ve bu ikisiyle ilişkili olanlar belirli gayelerden birine yönelirler. Bu açıdan istikrarsız ve karar kılmamış bir yapıdadırlar.¹⁰⁸ Zira bu iki kategori bir hareket durumunda açığa çıkarlar ve bu hareket devam ettiği sürece varlığını sürdürürler. İbn Sînâ son olarak bu iki kategorinin zıtlığı, şiddetlenmeyi ve zayıflamayı kabul ettiğini belirtir. Beyazın kararması, siyahın aklaşması; bu ikisinden birinin daha çok ya da daha az kararması veya beyazlaşması bunlara örnek olarak verilebilir¹⁰⁹ ki doğa felsefesi kısmında bu ayrıntılara dikkat çekilecektir.

1.2. Nitelik Kategorisinin Bir Türü Olarak Etki ve Edilgi

1.2.1. Niteliğin Tanımı

İbn Sînâ'nın *Kategoriler* kitabında, fiil ve infial kavramlarına nitelik bahsinin işlendiği kısımda da yer verilir. Bu yüzden *Kategoriler*'deki nitelik bahsi burada biraz

¹⁰⁶ “Fiil (etki); Herhangi bir önermede «konu»nun yaptığına, yaptığı işe işaret edilir. Yani bir etki edicinin diğer bir şeye etki ettiğinde, etki edende ortaya çıkan hâle fiil kategorisi denir. Sözelimi kesiyor, yakıyor... gibi. İnfiâl (edilgi): Önermede «konu»nun üzerine yapılan etkiden de sözedilir. Meselâ kesilmiş, yanmış v.b... gibi.” Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1983), 88.

¹⁰⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Kategoriler*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 226.

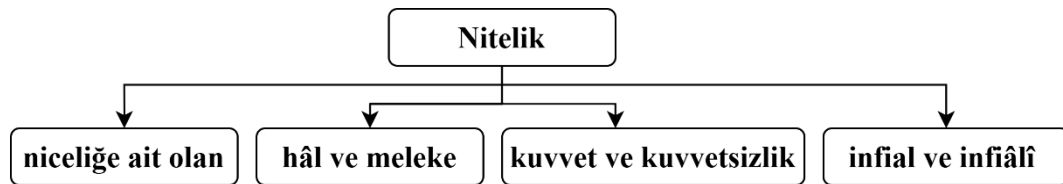
¹⁰⁸ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 227.

¹⁰⁹ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 227-228.

ayrıntılı bir şekilde işlenecektir. İbn Sînâ, keyfiyetin altında zikredeceği fiil ve infial kavramlarını açıklamadan hemen önce, niteliğin “kendisiyle fertlere nasıl oldukları söylenendir” ve “kendisiyle şeylere ‘o benzer ve benzemez’ denilendir” şeklinde yapılan iki tanımdan söz etmektedir. O, nitelik kategorisinin hakikatinin künhüne tam anlamıyla vâkıf olunamayacağı sebebiyle bu iki tanıma katılmamaktadır. Bunun yerine nitelik için “kendisiyle tavsif edilen şeyde karar kılmış ve onun ölçülmesini gerektirmeyen her yapısal özellik nitelik” şeklinde bir tanım getirmektedir.¹¹⁰ Bu, nitelik kategorisine İbn Sînâ’nın diğer tanımları eleştirdikten sonra getirdiği yeni bir tanımdır. Bu tanımın bir benzerini *en-Necât*’ta da görmek mümkündür. Bu eserde İbn Sînâ, niteliği tanımlarken cismin ne dışarıya olan ya da parçaları arasındaki oranına ne de bütünün bir parçası olma oranına bakılmadığını vurgulayarak, nitelik için “cisimde karar bulmuş [/kılmış] her bir yapı” tanımını getirmektedir.¹¹¹

1.2.2. Niteliğin Taksimi ve Dört Alt Cinsi

Yukarıdaki tanımlar dikkate alındığında İbn Sînâ’nın niteliği bir üst cins olarak konumlandırma isteği barizdir. Bu üst cinsin yani nitelik kategorisinin altında o, *Kategoriler*’de dört farklı taksimden söz etmektedir. Taksimdeki kısımlar (i) niceliğe ait olan nitelikler; (ii) hâl ve meleke; (iii) kuvvet ve kuvvetsizlik; (iv) infial ve infîâlî nitelikler olmak üzere toplamda dört alt cinsten oluşmaktadır.¹¹²

Şekil 1: İbn Sînâ’nın *Kategoriler* Eserinde Nitelik

İbn Sînâ’nın *en-Necât*’ta bahsettiği nitelik çeşitleri, alt türleri bakımından nicelik üzerinden ayrıma gidilerek yapılmış bir tasniftir. Bu tasnife göre nitelikler üst başlıkta

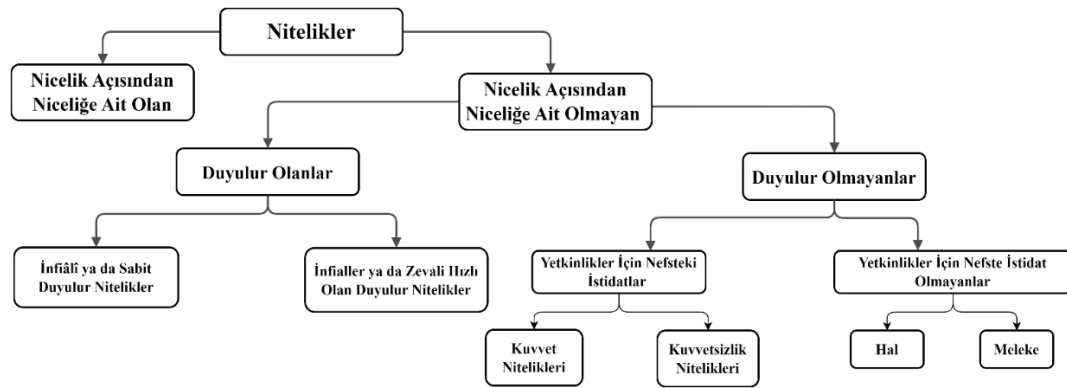
¹¹⁰ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 159, 163.

¹¹¹ İbn Sînâ, *en-Necât: Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2013), 77.

¹¹² İbn Sînâ, *Kategoriler*, 175; Bunu şöyle de ifade etmek mümkündür: “hâl ve meleke, kuvvet ve kuvvetsizlik, duyu nitelikleri ve duygulanımlar, şekillerdeki nasıllık” Harun Takcı, “İbn Sina’da Üç Temel Kategori: Nicelik, Nitelik ve Görelilik”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018), 306.

ikiye ayrılır. Bunların ilki (A) nicelik açısından niceliğe ait olan niteliklerdir. Buna örnek olarak yüzey ölçüsü ve çizginin doğruluğu verilebilir. İkincisi (B) nicelik açısından niceliğe ait olmayan niteliklerdir. Bu da (i) duyulur olanlar ve (ii) duyulur olmayanlar olarak ikiye ayrılır. (i) Duyulur olanların ilki (a) infiâlî ya da sabit duyulur niteliklerdir: altının sarılığı, balın tatlılığı gibi. İkincisi ise (b) infialler ya da zevalî hızlı olan duyulur niteliklerdir: utanınca kızarma, korkunca sararma gibi. Diğer taraftan (ii) duyulur olmayan nitelikler de iki kısımdır. Bunların ilki (a) nefsteki istidatlar, ikincisi ise (b) istidat olmayanlardır. (a) Duyulur olmayan nitelikler ya da yetkinlikler için nefsteki istidatlar da ikiye ayrılır. Bunların ilki (i) kuvvet nitelikleridir: hastalığa karşı direnme gibi. İkincisi ise (ii) kuvvetsizlik nitelikleridir: hastalığa boyun eğme gibi. (b) Duyulur olmayan ve yetkinlikler için istidat olmayanlar nitelikler de ikiye ayrılır. Bunlardan ilki (a) sabit olan melekedir: ilim gibi. İkincisi ise (ii) zevalî hızlı gerçekleşen hâldir: yumuşak huylunun birden öfkelenmesi gibi.¹¹³

Aşağıdaki tabloda *en-Necât*'ta resmedilen tabloyu görmek mümkündür:

Şekil 2: *en-Necât*'ta Nitelikler

Yukarıdaki tanımlar ve alt cinsler özelinde niteliğin alt cinsleri, *Kategoriler* ve *en-Necât* özelinde dört başlık altında incelenebilir.

1.2.2.1. Niceliğe Ait Olan Nitelikler

Bunların ilki niceliğe ait olan niteliklerdir. Bunlar şekil, şekil olmayan, şekilden ve şekil olmayandan meydana gelen şeylerdir. Doğrudan etki ve edilgiyle ilişkili olmadığı

¹¹³ İbn Sînâ, *en-Necât*, 77-78.

için içeriği göz ardı edilecek olan bu dördüncü cinsin ayrıntıları *Kategoriler*'de altıncı makalede açıklanmaktadır.

1.2.2.2. *Hâl ve Meleke Nitelikleri*

Bu nitelikler nefsani niteliklerden kabul edilir. Hâl ve melekenin tanımları, birbirinden farklılıkları, bu iki kavramın birbirine zıt olmadıkları, zamanla birbirlerine dönüştükleri, melekenin hâl olduğu ancak hâlin meleke olamayacağı belirtilerek örnekler verilmektedir. Zira “meleke edinilmiş her şey, önce hâldir.”¹¹⁴ Fazilet ve iffet gibi durumların ardındaki nefsani heyet burada melekeye karşılık gelmektedir. Bu durum hâle karşılık gelen faziletli ya da iffetli davranma eylemiyle karşılaştırılmamalıdır.

Diğer taraftan *en-Necât*'ta İbn Sînâ, hâl ve meleke niteliklerini duyulur olmayan nitelik türlerinden biri olarak zikreder. Buna göre hâl ve meleke, “kendilerinde diğer yetkinlikler için istidatlar olarak tasavvur edilmeyen yetkinlikler”dir. Bu yetkinliklerin ilim gibi sabit olanları meleke, yumuşak huylu olan insanın birden öfkelenmesi gibi zevali hızla gerçekleşenler ise hâl olarak isimlendirilir.¹¹⁵

1.2.2.3. *Kuvvet ve Kuvvetsizlik Nitelikleri*

Diğer taraftan kuvvet ve kuvvetsizlik nefsani nitelikte oluşan kuvvetlenme ve kuvvette azalmaya, güçlülük ya da şiddetlilik ve zayıflığa denk gelir. Bu nitelik türünde istidat, kuvvetin iki tarafından birinde yetkinleşir, böylelikle “bulunduğu zaman bir şeyin varlığı için istidat şiddeti olur ve hastalanabilirlik gibi bilfiil infial olur. Ya da sağlıklılık gibi onda bulunmama istidadı şiddetli olur.”¹¹⁶ Dolayısıyla bu nefsani nitelik türü, uygun doğal hâlin değişerek kuvvet ya da kuvvetsizlik hâli şeklinde yetkinleşmesine denir.

Bir başka deyişle, diğer tasnifte duyulur olmayan nitelikler altında zikredilen kuvvet ve kuvvetsizlik nitelikleri, yetkinliğe kıyasla nefsteki istidatlardır. Nefste direnme istidadı ya da etkilenmeyi reddetme tarzı güçler bulunursa, bu doğal kuvvet olarak adlandırılır. Direnme yerine boyun eğme ve etkilenmeyi çabucak kabul etme istidadı varsa, tabii olmayan kuvvet ya da kuvvetsizlik olarak adlandırılır. Nefsteki direnmeye (kuvvet) hastalığa karşı direnç gösterip sağlıklı olmak, boyun eğmeye (kuvvetsizlik) de

¹¹⁴ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 175.

¹¹⁵ İbn Sînâ, *en-Necât*, 78.

¹¹⁶ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 177.

hasta olma örnek verilebilir. Bu bir açıdan nefsin doğal hâlde güçlü olması ya da güçsüz kalması olarak da zihne yaklaştırılabilir.¹¹⁷

1.2.2.4. *İnfial ve İnfiâlî Nitelikler*

İbn Sînâ'nın infialler ve infiâlîler diye bahsettiği bu alt cins, *Kategoriler*'de niteliklerin üçüncü kısmına denk düşmektedir. Burada onun kastettiği anlam duyulur niteliklere karşılık gelmektedir. Sıcak-soğuk, yaş-kuru, sararma-solma veya kızarma bunun örnekleridir. Bu örneklerde gerçekleşen durumun süresinin kısalığı ya da uzunluğu bir açıdan bunların hâl ve melekeye benzemesi anlamına gelmektedir.¹¹⁸

Onun *en-Necât*'taki tasnifi dikkate alındığında infiâlî ve infialler niceliğe ait olmayan nitelikler başlığı altında ele alındığı görülür. İnfiâlîler duyulardan etkilendiği için algılanabilir. Bu nitelik aynı zamanda bir karışım içerisinde bulunan bileşenlerden de etkilenmektedir. Yukarıda duyulur nitelikler üzerinden anlatılan bu nitelik, altının sarılığı ya da balın tatlılığı örneklerinde olduğu gibi sabit, karar kılmış niteliklerdendir ve infiâlî nitelikler olarak adlandırılır. Ancak utanınca kızarma ya da korkup sararma örneklerinde olduğu gibi söz konusu nitelik yine duyulur olan ancak karar kılmayıp zevali de hızla gerçekleşiyorsa, bu nitelikler hakiki niteliklerden dahi olsa nitelik olarak zikredilmezler, infialler olarak isimlendirilirler.¹¹⁹

İbn Sînâ açısından nitelik üst cinsi altında yukarıda bahsedilen dört alt cins, *Kategoriler*'deki tasnife göre şu şekilde sıralanabilir. Keyfiyetlerin cinsleri: (i) nefsanî nitelik olan hâl ve meleke; (ii) nefsanî nitelik olan kuvvet ve kuvvetsizlik; (iii) infialler ve infiâlîler (iv) nicelik nitelikleri.

Bu taksimde İbn Sînâ, duyguları hâl ve meleke içerisinde zikretmektedir. Ancak bu hâl ve meleke ile sararma-kızarma gibi (iii) numarada zikredilen infialler hızlı ve yavaş olma durumları açısından birbiriyle benzerlik gösterdiği için bu hâl ve melekeye de insanlar geniş anlamıyla infial ve infiâlîler demektir. Dolayısıyla İbn Sînâ'ya göre infial ve infiâlîlerin geniş anlamı dikkate alındığında nitelikler için şöyle bir taksime gidilmesi gerekir. Nitelik üst cinsi: (a) Niceliğe ait olan nitelikler: şekil vb. (b) İnfialler ve infiâlîler: (i) hâl ve meleke; (ii) bir önceki taksimde üçüncü cinse denk gelen infial ve infiâlîler.¹²⁰

¹¹⁷ İbn Sînâ, *en-Necât*, 78.

¹¹⁸ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 192-193.

¹¹⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, 77-78.

¹²⁰ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 193.

3: Nitelik Çeşitleri

Burada İbn Sînâ esas itibarıyla niteliğin araştırılması için sorulan nasıl sorusuna verilecek cevabın hem zevali hızla gerçekleşen infiallere hem de çabuk ortadan kaybolmayan niteliklerin tamamına söylenebileceğini ifade etmeye çalışmaktadır. Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, “infialler ve infiâlîler” olarak adlandırılan üst küme, aynı isimle anılan alt kümeden daha geniş bir anlama sahiptir. Her iki küme de nitelik olması itibarıyla “infial ve infiâlî nitelikler” olarak isimlendirilebildiğinden, İbn Sînâ bu iki anlam arasındaki farklılık konusunda ayık olunmasını istemektedir. Zira değişime kolay uğrayan niteliklerin tamamına infialler denilir. Kendisiyle nitelenen bir nitelik, nitelenen şeyden daha yavaş zevale uğruyorsa infiâlî nitelik olarak isimlendirilir.¹²¹ Sonuç olarak genel anlamda kullanılan infialler ve infiâlîler, doğrudan bir isme tekabül etmek yerine geniş anlamıyla hâl ve melekeyi de içine aldığı için hem üst hem de alt kümede bulunan infial ve infiâlî nitelikler eş sesli sözcük olarak farklı anlam gruplarına delalet etmektedir.

Buradaki taksim İbn Sînâ’nın *en-Necât*’taki taksimiyle uyumludur. Orada da görüleceği üzere İbn Sînâ infiâlî ve infial kavramlarını duyulur nitelikler altında zikretmektedir. Onun *Kategoriler*’de hâl ve melekeye benzettiği infiâlî ve infial nitelikleri, burada da zevali hızla gerçekleşen ve gerçekleşmeyen olarak ikiye ayrılrsa da infiâlî ve infial niteliklerinin duyulur olanlara, hâl ve melekenin de duyulur olmayanlara dâhil olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla her ne kadar ilk bakışta birbirine benzer görünse veya insanlar tarafından birbirinin yerine kullanılsa da bu iki kavram birlikteliği bir diğer kavram çiftiyle birbirine karıştırılmamalıdır. Dolayısıyla genel anlamıyla infial

¹²¹ İbn Sînâ, *Kategoriler*, 193.

ve infiâlî nitelikler altında, duyulur nitelikler açısından infial ve infiâlîlerden bahsedilebilir.

2. Etki ve Edilgi Kavramlarının Analizi ve Varlık Açısından Ele Alınışı

Bu başlık altında, etki ve edilgi kavramlarının İbn Sînâ düşüncesindeki ontolojik ve mantıksal temelleri incelenecektir. “İbn Sînâ’da Fa‘âle ve İnfi‘âlî Güçlerin Ontolojik Temelleri” alt başlığında, etkin ve edilgin güçlerin varlık hiyerarşisindeki yeri ve işleyişi ele alınacaktır. Ardından, nefis ve cisim arasındaki dört temel etkileşim türü izah edilerek, tezin ana odağı olan cismani etkileşimler meselesi açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. İbn Sînâ’da Fa‘âle ve İnfi‘âlî Güçlerin Ontolojik Temelleri

İbn Sînâ düşüncesinde varlığın farklı katmanlarını ve işleyişini kavrayabilmek için fa‘âle (etkin) ve infi‘âlî (edilgin) kuvvet kavramları temel açıklayıcı ilkelere dayanır. Bu güçler, varlığın meydana gelişi, varlık hiyerarşisindeki yerleri ve değişiminin açıklanması açısından ontolojik bir temele sahiptir. İbn Sînâci tabiat tasavvuruna göre evrende gözlemlenen her türlü oluş-bozuluş ve dönüşüm, temelde bir etki ve etkilenme ilişkisinin sonucudur. Bu bağlamda fa‘âle güçler, bir şeyi varlığa çıkaran, değiştiren ya da harekete geçiren etkin kuvveleri ifade ederken; infi‘âlî güçler ise, bu etkin kuvvelerin tesirlerini kabul edip, değişim ve dönüşüme maruz kalan edilgin yetenekleri ifade eder.¹²² İbn Sînâ bunu şu cümlelerle dile getirir:

Kuvve terimi birçok anlamda kullanılır. Fakat burada bizi iki kuvve ilgilendiriyor: Biri fiilî kuvve, diğeri infiâlî kuvvedir. Fiilî kuvve, failde olan bir hâldir. Ateşin sıcaklığında olduğu gibi, fiilin failden meydana gelmesi mümkündür. İnfiâlî kuvve ise bir şeyin başka bir şeyi kendisi sebebiyle kabul ettiği hâldir. Mumda sûreti kabul etme kabiliyetinin bulunması böyledir.¹²³

Diğer bir deyişle, fa‘âle güç, özünde fiil meydana getirme kabiliyetine sahip olan, başka bir varlık ya da nitelik üzerinde değişim doğuran kuvvedir. Bu tür güçler cismani unsurlarla birlikte semavi cisimler, nefisler ve hatta akıllar arasında da etkileşimlere sebebiyet verir. Fa‘âle kuvve, kendisinden başka bir varlıkta değişimin, fiilin ve hareketin ilkesidir; o şeyi kuvveden fiile hareket ettiren temel ilkedir. Edilgin

¹²² Fevzi Yiğit, “İbn Sînâ’da Kuvve-Fiil Teorisi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (31 Aralık 2024), 54.

¹²³ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî: Alâî Hikmet Kitabı: Neşir - Çeviri*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 208.

kuvve (infî'âlî) ise, bir şeyin yeni bir durumu kabul etme imkânı, yani kendisi dışındaki bir etkiye açık olarak o etkiyi kabul edebilme yeteneğidir. Bir şeyin yapılması, hareket etmesi ve varoluşunun gerçekleşmesini sağlayan şey etkin kuvve iken, edilgin kuvve ise etkinin sonucunda oluşumu, değişimi ve hareketi kabul edendir. Varlıktaki her türlü oluş ve değişim, fail ve münfail kuvvetlerin karşılaşmaları neticesinde meydana gelir ve bu etkileşim, nihayetinde külli bir nizama ulaşmayı temin eden belirli bir düzene tabidir. Bu konuyla ilgili İbn Sînâ *Metafizik*'te onuncu kitabın ilk faslında şu cümlelere yer verir:

Varlık, eğer ilk olandan (yani ilk mebde olan zorunlu varlıktan) başladığında, ondan sonra gelen her şey, ondan derece bakımından daha aşağıdadır. Bu iniş sürekli olarak mertebeler boyunca sürer. Bunun ilk merhalesi, “akıllar” diye isimlendirilen mücerret nefsanî meleklerin derecesidir. Ardından, “nefisler” adlandırılan ve fiilî işlerde bulunan nefsanî meleklerin dereceleri gelir. Sonra semavi cisimlerin (*ecrâm-ı semâviyye*) mertebeleri gelir ki, bunların bazıları diğerlerinden daha şerefli; ta ki bu mertebelerin sonuna kadar ulaşılır. Bundan sonra ise, oluş ve bozuluşa konu olan suretleri kabul eden maddelerin varlığı başlar. Bu maddeler öncelikle unsur suretlerini giyinir, sonra yavaş yavaş [ve] derece derece ilerleyerek, varlığın bu âlemdeki en aşağı mertebesi olan ham madde oluşur. Bundan sonra unsurlar gelir, ardından cansız birleşikler (*cevâmi*'), sonra bitkiler (*nebâtât*) ve ardından hayvanlar, en nihayetinde ise insan yer alır.¹²⁴

Yukarıda zikredilen İbn Sînâcî varlık hiyerarşisi, var olanların mertebelerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada o, varoluşun en yüksek mertebesi olan İlk Mebde'den başlayarak, varlığın tedrici olarak nasıl aşağıya doğru derecelenerek ortaya çıktığını açıklamaktadır. Bu hiyerarşik yapı, akli varlıklardan nefsanî varlıklara, oradan semavi cisimlere ve nihayetinde oluş ve bozuluşa tabi olan maddî âleme doğru bir iniş şeması ortaya koymaktadır.

Pasajdan da anlaşılacağı üzere varlık, İlk Mebde'den uzaklaştıkça mertebesi düşer. Bu süreç, mücerret akıllar ve nefisler gibi manevî mertebelerden başlayarak, felekler âlemini oluşturan semavi cisimlere ulaşır. Bu hiyerarşide, her bir mertebe kendisini önceleyen mertebenin zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkar. Kendisinden sonra gelen mertebenin varlığına kaynaklık eder.

Semavi cisimlerden sonra gelen oluş ve bozuluş âlemi, yani maddî dünya, bütün varoluşa gelenlerin en alt basamağını oluşturur. Bu âlem, başlangıçta heyûlâ olarak belirir

¹²⁴ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ': İlahiyyât 2*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ vd., ed. İbrahim Medkûr (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1960), 2/435.

ve sırasıyla ateş, hava, su, topraktan müteşekkil unsurlar, cansız bileşikler, bitkiler, hayvanlar ve nihayetinde insan gibi farklı varlık formlarına bürünerek gittikçe karmaşıklaşan bir düzeni teşkil eder. Canlı varlıkların bu hiyerarşik sıralaması, basit formlardan daha kompleks formlara doğru bir ilerleyişi temsil eder.

Nasıl ki ilk oluşlar (kevnîyyât), başlangıçtan unsur derecelerine kadar sırasıyla önce akıl, sonra nefis, sonra cisim idi; burada da [yani aşağı âlemde] varlık semavi cisimlerden başlar, sonra nefisler meydana gelir, ardından akıllar ortaya çıkar. Bu suretlerin sudûru (*taayyün* ve *zuhûr*), mutlaka o ilk mebdelerden vaki olur.¹²⁵

Bu ifadeler, oluşa gelenlerin ve suretlerin döngüsel tabiatına işaret eder. İlk oluşanlar akıl, nefis, cisim sırasını takip ederken, aşağı âlemde bu sürecin bir yansıması ve tekrarı gözlemlenir. Zira varlık semavi cisimlerden başlar, sonra nefisler meydana gelir, ardından akıllar ortaya çıkar. Bu ifade, yukarı âlemden aşağı âleme bir feyz ve bu feyzin maddi âlemdeki tezahürlerini anlatırken, aynı zamanda varoluşun sürekli bir akış içinde olduğunu vurgular. Suretlerin sudûrunun ilk ilkelerden vaki olduğuna dair ifade ise, tüm bu varoluşsal çeşitliliğin nihayetinde İlk Mebde'ye dayandığını ve ondan kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Meseleyi daha da derinleştirmek gerekirse, unsurlarda bizzat kendi tabiatları gereği harekete geçen kuvveler meydana gelir; bu kuvveler kendi aralarında çatışır, karşı karşıya gelir ve birbirine zıt bir mahiyet arz eder. Bu içsel tabii hareketlere, semavi cisimlerin etkisi de eklenir. Böylece hem iç kuvvetlerin çatışmasından hem de semavi tesirlerin müdahalesinden, zıtlık içermeyen karışımlar ve bileşimler doğar. Bu çerçevede, haricî etken, iç kuvvetler arasındaki karşıtlığı ortadan kaldıran ve onları uzlaştıran bir nevi denge kuran bir fail olarak tezahür eder. Doğal kuvvetlerden, daha ileri düzeyde bir karışım meydana gelir; bu süreçte suretleri itibarıyla zıt cisimler ortaya çıkar ki, bunların her biri hem fa'âle hem de infi'âlî kuvveleri içerir. Bazı kuvveler, haricî bir müessir olmaksızın kendi kendine hareket eder; semavi cisimler bu kuvveler üzerinde etkide bulunur, kuvveler de hem kendi aralarında hem de unsurlar üzerinde etkide bulunurlar. Böylelikle başka karışımlar zuhur eder ki, bunlar unsurlardan ve ilk maddeden gittikçe uzaklaşan bileşik yapılardır. Bu karışım süreci, her defasında daha karmaşık bir terkipler yeniden meydana gelir ve bu terkipler nihayet birleşmeye elverişli olmayan cisimlere ulaşana dek sürer. Bu noktada, karışım sona erer. Bazı varlıklar birinci dereceden, bazıları

¹²⁵ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ'*: *İlahiyyât* 2, 2/436.

ikinci ya da üçüncü dereceden karışımlardan meydana gelir. Her üst derece, kendisinden alt derecede bulunanların birleşiminden doğar. Madenî varlıklar, unsurlara en yakın ve unsurlarla en az bileşik olanlardan türer. Bitkiler daha karmaşık karışımlardan, hayvanlar bitkilerden daha karmaşık olandan oluşur. İnsan ise en son ve en mürekkep karışımdan meydana gelir. Her varlıkta, kendiliğinden hareket ettiren, başkasına etkide bulunan ve başkasının etkisini kendinde yansıtan kuvveler bulunur. Etkinin yönü, kimi zaman daha güçlüden zayıfa, kimi zaman eşitler arasında yahut zayıftan güçlüye doğru olur. Bu etkilerin her biri ya destekleyici ya da karşıt bir mahiyette ortaya çıkar. Semavi cisimler tüm bu varlıklar üzerinde etkide bulunur; bunlar da hem kendi aralarında hem de semavi etkiyle birlikte, bazen uzlaşan bazen de zıtlaşan etkiler meydana getirirler. Bu çok yönlü etkileşim, çeşitli karışım ve bileşimlerin ortaya çıkmasına vesile olur.¹²⁶

Bu kozmolojik çerçeveyi tamamlayan ve İbn Sînâ metafiziğinde kilit bir rol oynayan fa'âle ve infi'âlî güçler, varlığın her mertebesinde gözlemlenir. Bu güçler, kozmik hiyerarşideki her varlığın etkide bulunma ve edilgenlik vasfına sahip olmasıyla ilişkilidir. Her bir varlık, kendisinden üstün olanın feyzini kabul ederken, kendisinden aşağıda olana fiilde bulunarak varlığa gelişine kaynaklık eder. Dolayısıyla fa'âle ve infi'âlî güçler, İbn Sînâ'nın varlık anlayışında fizik dünyadan nefsanî âleme kadar tüm varlık katmanlarında işleyen bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu güçler arasındaki ilişki, yalnızca hareket, zaman ve mekân gibi fiziksel olgularla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda insan nefsindeki idraki süreçlerden semavi cisimlerin hareketlerine kadar geniş bir sahada ontolojik bir temele oturmaktadır. Bu bölümde, İbn Sînâ'nın eserlerinde fa'âle ve infi'âlî güçlerin nasıl kavramsallaştırıldığı ele alınacak, bu güçlerin tasnifleri üzerinde durulacaktır.

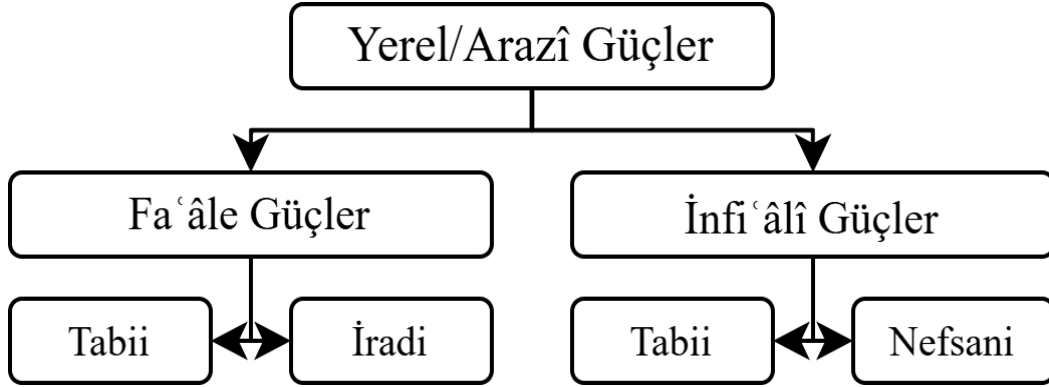
2.1.1. Fa'âle Güçler (Etkin Güçler)

İbn Sînâ düşüncesinde fa'âle (etkin) güçler, varoluş süreçlerinin başlangıcını sağlayan, değişim ve dönüşümün ontolojik temelini oluşturan kuvvetler olarak karşımıza çıkar. Fa'âle güç kavramı, İbn Sînâ'nın varlık anlayışının merkezinde yer alan kuvve ve fiil arasındaki ilişkide temel belirleyici unsurdur. Bu güçler, varlıkların kendilerinde taşıdığı potansiyel (bilkuvve) durumların, haricî veya dâhilî bir etki sonucunda gerçekleşmesini sağlayarak, bilkuvve hâli fiile dönüştürme işlevini yerine getirirler.

¹²⁶ Hasan Hanefî, *Mine'n-Nakli ile'l-İbdâ'* (Windsor [Yorkshire, UK]: Müessesetü Hindâvî, 2024), 517-518.

Bununla birlikte bu güçler, aynı zamanda cisimleri fiile doğru hazırlayan kuvveler olarak da nitelendirilir.¹²⁷

Bu âlemde ortaya çıkan hadiseler, semavi fa'âl kuvvelerin yeryüzündeki infi'âlî kuvvelerle çarpışmaları (*muşâdeme*) neticesinde meydana gelir. Yeryüzündeki kuvvelerle gerçekleşen oluşlar iki sebebe dayanır: Biri, fa'âl kuvvelerdir ki, bunlar ya tabiidir ya da iradidir; diğeri ise infi'âlî kuvvelerdir ki, bunlar da ya tabiidir ya da nefsanidir.¹²⁸

Şekil 4: Arazî Güçlerin Çeşitleri

İbn Sînâ'ya göre fa'âle güçler, faaliyetlerini gerçekleştirme biçimleri açısından temelde iki kategoriye ayrılır: Bunlar, iradi fa'âle güçler ve tabii fa'âle güçlerdir.¹²⁹ Bu ayırım, güçlerin faaliyetlerinin yönünü belirleyen irade ve bilinç faktörlerinin varlığı ya da yokluğuna dayanmaktadır.

2.1.1.1. İradî Fa'âle Güçler

İradî fa'âle güçler, faaliyetlerini bilinç, düşünce, kasıt ve seçim süreçleri sonucu gerçekleştirirler. Şuurun eşlik ettiği¹³⁰ bu güçler, kendilerinde nefis bulunan canlı varlıklarda ortaya çıkar. İbn Sînâ'ya göre, iradi fa'âle güç, nefis sahibi varlıklarda, nefsin

¹²⁷ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbihât: İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 102.

¹²⁸ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ': İlahiyyât 2*, 2/436.

¹²⁹ İbn Sînâ, *en-Necât mine'l-garağ fî bahri'd-dalâlât*, thk. Muhammed Takî Dânişpazûh (Tahran: Müessese-i İntişârât-i ve Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân, 1397), 700.

¹³⁰ Ömer Türker, *İslam Felsefesine Konusal Giriş*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 139.

tahayyül ve düşünme yetilerinin, ayrıca öfke ve arzu gibi içsel duygulanımların sonucunda teleolojik olarak¹³¹ hareket meydana getiren güçtür.¹³²

İbn Sînâ'ya göre iradi hareketler, nefsten kaynaklanır ve hayvani nefsin idrak ile hareket güçleri sayesinde belli aşamalardan geçer. İnsana özgü fiillerde ise bu güçlere ek olarak insanî nefsin nazari (teorik) akıl ve ameli (pratik) akıl güçleri devreye girer. Bu akıl güçleri, insanı diğer varlıklardan ayırır. Nazari akıl, insanın eylemlerinin zihinsel ve teorik boyutunu temsil eder. Ameli akıl ise eyleme ve yapmaya yönelik pratik yönünü oluşturur. Kısacası, İbn Sînâ'nın irade anlayışı, hayvani nefsin temel işlevleriyle birlikte, insanî nefsin düşünsel ve uygulamaya dönük yeteneklerini bir araya getirerek karmaşık bir yapıda açıklanır.¹³³

İradî fa'âle güçlerin etkin hâle gelmesi süreci, İbn Sînâ'ya göre hareket temelli üç aşamadan oluşur. Bu aşamalar sırasıyla şöyledir:

- (i) En uzak ilke: Bu aşamada nefsin tahayyül ve düşünce yetileri devreye girer. Fiil zihinde şekillenir, hedefi ve biçimi belirlenir. Bu aşama tamamen zihinsel düzlemde gerçekleşir ve sonraki aşamalara hazırlık niteliğindedir.
- (ii) Uzak ilke: Zihinde şekillenmiş olan fiilin gerçekleşmesine yönelik arzu ve istek, bu aşamada belirginleşir. Bu noktada fiilin gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceğine yönelik bir irade ve ihtiyar söz konusudur. İbn Sînâ'ya göre bu aşamada ortaya çıkan arzu, fiilin gerçekleşmesi veya terk edilmesine ilişkin belirleyici bir karar mekanizması oluşturur.
- (iii) En yakın ilke: Bu son aşamada ise, iradenin netleşmesi sonucu fiil, bilfiil gerçekleşir. Bu kuvve, organların hareket etmesini sağlayan nihai ilke olarak, fiziksel olarak gözlemlenebilir hâle gelir. Böylelikle fiilin zihinsel bir tasavvurdan fiziksel gerçekliğe geçişi tamamlanmış olur.¹³⁴

Benzer şekilde ifade etmek gerekirse, İbn Sînâ'ya göre nefsani hareket, üç temel ilkeye dayanır: İlk olarak, hareketi başlatan bilgi ilkesidir ve bu bilgi hayal, vehim ve akıl kaynaklı olup sırasıyla abes, zannî ve hakka yönelik amaçlar taşır. İkinci ilke, bu bilgilere

¹³¹ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Metafizik (II)*, ed. Muhittin Macit, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 2/34-35.

¹³² İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 212; İzzet Gülaçar, "Kuvve-Fiil İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ'da Hareketin Temellendirilmesi", *Eskiye* 56 (25 Mart 2025), 295.

¹³³ Gülaçar, "Kuvve-Fiil İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ'da Hareketin Temellendirilmesi", 296.

¹³⁴ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Metafizik (II)*, 2/31-33.

bağlı olarak gelişen iradi eğilimlerdir ki bunlar şehvani, gazabî ve icmâî kuvvetlerle temsil edilir. Üçüncü ve son ilke ise, bu iradi yönelimi fiile dönüştüren, bedenin hareketini sağlayan kas ve sinirlerde bulunan faal kuvvedir. Böylece nefsanî hareket, bilgi, arzu ve fiil düzeyinde işleyen çok katmanlı bir yapıya sahip olarak belirlir.

Görüldüğü üzere nefsanî bir hareket üç temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar kısaca şunlardır. (1) Hareketin uzak ilkesi olan bilgi bu bilgi de üç idrâk gücünden doğar ve üç amaç (*gâye*) içerir. Hayâlî veyâ tahayyulî bilgi amacı “abes”, vehmî bilgi amacı “zannî” ve aklî (fikrî) bilgi amacı “hakk”tır. (2) Hareketin ikinci ilkesi sözkonusu bilgilerden doğan irâde güçleridir (*el-kuvvetü 'n-nuzû 'iyyetü 'ş-şevkiyye* yani şehvânî, gazabî ve icmâî güçler). (3) Hareketin üçüncü ve en yakın ilkesi, kaslarda ve sinirlerde mevcut olan ve hareketi yapan güçtür (*el-kuvvetü 'l-fâile*).¹³⁵

2.1.1.2. Tabii Fa‘âle Güçler

Tabii fa‘âle güçler ise iradi kuvvelerin aksine, bilinç, düşünce ve seçim süreçlerinden bağımsız olarak faaliyet gösteren, varlıkların kendine has doğalarından kaynaklanan güçlerdir.¹³⁶

İbn Sînâ, tabii fa‘âle güçlerin en temel ifadesini tabiat kavramıyla açıklar.¹³⁷ Ona göre tabiat, varlıkların kendilerine içkin doğalarına uygun hareketlerini ve değişimlerini yöneten temel ilke olarak kabul edilir. Ortaya çıkan durum herhangi bir fiili gerektiriyorsa buna tabiat denir.¹³⁸ Bu ilke, cisimlerde dışarıdan gelen arızı etkilere bağımsız olarak, zati hareket ve durağanlığın ilkesi olarak faaliyet gösterir.¹³⁹ Örneğin taşın doğal olarak aşağıya doğru hareket etmesi, tabiat kuvvesinin bir tezahürüdür. Bu hareketin kendisi iradesiz, sabit ve zorunludur. Yani, İbn Sînâcı ontolojiye göre fa‘âle güçlerin en temel formu olan tabiat, bir şeyin fiilini ve gayesini taşıyan ve cevherde bulunan bir eğilimdir. Mesela, ateşin sıcaklık üretmesi onun tabii fa‘âle gücüdür. Bu güç, ateşin zatında

¹³⁵ Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993), 154-155.

¹³⁶ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Metafizik*, ed. Muhittin Macit, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 1/152-155.

¹³⁷ İbn Sînâ ile İskender el-Afrodîsî, Philoponus ve İslam felsefesi filozoflarının kuvvetin mahiyetine dair görüşleri ve kuvvetin tabiatla ilişkisine dair mülâhazalar için bk. Andreas Lammer, “Defining Nature: from Aristotle to Philoponus to Avicenna”, *Aristotle and the Arabic Tradition*, ed. Ahmed Alwishah - Josh Hayes (Cambridge University Press, 2015), 125-142.

¹³⁸ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 212.

¹³⁹ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Fizik*, çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 1/35.

mevcuttur ve haricî bir şeyin varlığına bağlı değildir. Ancak fa'âle gücün etkin hâle gelmesi için bir infî'âlî kabiliyetin, yani sıcaklığı alabilecek bir şeyin varlığı gerekir. Buradan hareketle fa'âle güç, yalnızca fiil üretme potansiyeliyle tanımlanmaz. Bu potansiyelin harekete geçebileceği bir bağlamın, yani karşıt bir kabiliyetin mevcudiyetini varsayar.

İbn Sînâ'ya göre tabiat, sadece cansız varlıkların değil, aynı zamanda canlı organizmalardaki eylemlerin de temelini oluşturur. Bunun en belirgin örneği bitkisel nefstir.¹⁴⁰ Bitkisel nefis, bitkilerin üremesini, büyümesini ve beslenmesini sağlayan doğal, organik cisimlerdeki hareketlerin ilkesidir. Örneğin, bir bitkinin köklerinden başlayıp dallanıp budaklanarak enine ve boyuna doğru büyümesi, bitkisel nefsin neden olduğu iradesiz hareketlerdir. Bu nedenle, bitkisel nefis de tabiatın bir parçası olarak kabul edilir.¹⁴¹ Bu yönüyle bitkisel nefis ile tabiatın ortak noktası, her ikisinin de iradesiz bir şekilde harekete kaynaklık etmesidir. Yani hem tabiat hem de bitkisel nefis, bilinçli bir seçim olmaksızın, kendilerine has doğaları gereği hareketleri başlatır. Ancak bu iki ilke neden oldukları hareketlerin yapısı itibarıyla birbirinden ayrılır. Tabiatın sebep olduğu hareketler genellikle tek yönlüdür: bir taşın düşmesi gibi. Bitkisel nefsin sebep olduğu hareketler ise çok yönlüdür. Zira bir bitkinin hem kök salması hem de yukarı doğru büyümesi gibi farklı yönlerde gelişebilir.¹⁴²

Diğer bir tasnife göre fa'âle kuvvetler iki temel kısma ayrılır: Birincisi, (i) kasıt ve ihtiyar (*irâde*) ile etkisini gerçekleştiren kuvvetlerdir. İkincisi ise kasıt ve ihtiyar olmaksızın, (ii) zorunlu (*teshîr*) ve içkin biçimde fiilini ortaya koyan kuvvetlerdir.¹⁴³

Kasıt ve ihtiyarla etkide bulunan kuvvetler de kendi içinde iki alt kategoriye ayrılır. Birinci kategoride (a) kuvvetin kasıt ve ihtiyarı çok yönlüdür ve buna bağlı olarak etkisi de farklı yönlerde ve farklı biçimlerde ortaya çıkar. Bu farklılık ya varlık-yokluk, hareket-sükun gibi karşıtlıklar üzerinden ya da aşağıdan yukarıya veya yukarıdan aşağıya hareketler gibi zıt yönlerdeki hareket farklılıkları üzerinden gerçekleşir. Bu tür kuvvetlere

¹⁴⁰ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik*, 1/158.

¹⁴¹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ : Fizik*, 1/34-35.

¹⁴² Gülaçar, "Kuvve-Fiil İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ'da Hareketin Temellendirilmesi", 298.

¹⁴³ İbn Sînâ, "Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe", *Ahvâlü'n-nefs*, thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî (Paris: Dâru Bîbliyûn, 2007), 48; İbn Sînâ, *en-Necât mine'l-ğarak fî bahri'd-dalâlat*, 700.

hayvani nefis adı verilir.¹⁴⁴ İkinci kategoride ise (b) kuvvetin kasıt ve ihtiyarı tek yönlüdür. Dolayısıyla etkisi de tek yönlü ve tek bir gayeye yöneliktir. Bu kuvvet meleki nefis olarak adlandırılır.¹⁴⁵

İrade ve bilinç olmadan, yani teshîr yoluyla etkide bulunan kuvvetler de kendi içinde ikiye ayrılır. Bunlardan ilki, (a) etkisini tek bir yönde gerçekleştiren kuvvettir; örneğin ateşin yukarı doğru hareketini sağlayan kuvvet buna örnektir ve tabiat olarak isimlendirilir. İkincisi ise (b) çok yönlü etkide bulunan kuvvettir; örneğin bitkilerin parçalarını farklı yönlerde uzatan ya da gıdayı zıt uçlara sevk eden kuvvettir ve nebati nefis olarak adlandırılır.¹⁴⁶

Böylelikle İbn Sînâ, etkin kuvvetleri dört türe indirger:¹⁴⁷

- 1) Tek yönlü ve zorunlu kuvvet: Tabiat
- 2) Çok yönlü ve zorunlu kuvvet: Nebati nefis
- 3) Çok yönlü ve iradeli kuvvet: Hayvani nefis
- 4) Tek yönlü ve iradeli kuvvet: Meleki nefis¹⁴⁸

İbn Sînâ'ya göre bu kuvvetlerin tamamı *nefs* ismiyle anılabilir, fakat ortak ve genel bir tanımla kuşatılamazlar. Çünkü her kuvvetin kendine özgü mahiyetleri vardır ve bunların hepsini kapsayacak tek bir tanım vermek mümkün değildir.¹⁴⁹

Özetlemek gerekirse, İbn Sînâ, fa'âle kuvvetleri irade temelli ve zorunlu etkiler üreten olmak üzere iki ana gruba ayırmakta; bu temel ayrımı, kuvvetlerin yönelimi ve etki çeşitliliği üzerinden daha da ayrıntılandırmaktadır. İrade ve bilinçle etkide bulunan kuvvetler, tek yönlü ve amaçlı etki gösteren *meleki nefis* ile çok yönlü ve çoklu etki imkânı taşıyan *hayvani nefis* olarak ikiye ayrılırken; zorunlu ve içsel etkiler üreten kuvvetler ise tek yönlü *tabii kuvvet* ile çok yönlü fakat bilincin eşlik etmediği bir etki kapasitesine sahip

¹⁴⁴ İbn Sînâ, “Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe”, 48; İbn Sînâ, *en-Necât mine'l-ğarak fî bahri'd-dalâlât*, 701-702.

¹⁴⁵ İbn Sînâ, *en-Necât mine'l-ğarak fî bahri'd-dalâlât*, 700-705; İbn Sînâ, “Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe”, 48-49.

¹⁴⁶ İbn Sînâ, “Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe”, 48-49; Lammer, “Defining nature”, 140-141.

¹⁴⁷ İbn Sînâ'nın kavramları çoğu zaman en basit ve yalın anlamlarına indirgediği bir gerçektir. Lammer, “Defining nature”, 136.

¹⁴⁸ İbn Sînâ, “Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe”, 49.

¹⁴⁹ İbn Sînâ, *en-Necât mine'l-ğarak fî bahri'd-dalâlât*, 700; İbn Sînâ, “Risâletü fi'n-nefsi ve bakâihe ve me'âdihe”, 49.

nebatî nefis şeklinde sınıflanır. Böylece İbn Sînâ, fa‘âle kuvvetleri dört temel türe indirgerken, her birinin kendine has fiilde bulunma tarzına ve etki sahasına sahip olduğunu vurgular. Bu sebeple onları nefis kavramı altında toplamayı mümkün görse de tümünü kuşatacak tekil ve müşterek bir tanım vermenin imkânsız olduğunu özellikle belirtir.

2.1.2. *İnfi‘âlî Güçler (Edilgin Güçler)*

İbn Sînâ’nın varlık ve hareket teorisinde fa‘âle güçlerin karşıtı olarak konumlandırılan infi‘âlî güçler, dışarıdan bir etkinin kabul edilmesini sağlayan,¹⁵⁰ edilgin ve pasif kuvvelerdir. İnfial kavramı, kelime anlamı itibarıyla “etkilenme”, “tesire maruz kalma” gibi anlamlara gelir. İbn Sînâ’ya göre infi‘âlî güç, varlıkların değişim ve dönüşüm süreçlerinde fa‘âle güçler tarafından meydana getirilen etkinin, varlıklarda tezahür edebilmesi için gerekli olan ontolojik potansiyeli ifade eder. Diğer bir tabirle, infi‘âlî güç, fa‘âle bir etkinin alımlayıcısı ve taşıyıcısı olan bir kabiliyettir. Bu tür güçler kendi başlarına fiil meydana getirmezler; aksine başka bir güçten gelen etkiye açık yapılarıyla tanımlanırlar. İnfî‘âlî güçler, ancak uygun şartlar altında ve fa‘âle bir gücün etkisiyle harekete geçen pasif bilkuvveliklerdir.¹⁵¹

İbn Sînâ, infi‘âlî güçlerin varlığını, varlıkların madde ve tabiatlarındaki kabul yeteneğine dayandırır. Bu bağlamda edilgin güçler, dışarıdan gelen bir fa‘âle gücün etki etmesini mümkün kılan, fakat kendi başlarına aktif bir etkinlik gösteremeyen kuvveler olarak tanımlanır. Fail kuvvelerle birleştiklerinde fiil ve dolayısıyla infial zorunlu olur.¹⁵² Bir başka ifadeyle infi‘âlî güçler, varlıkların içinde mevcut olan, ancak dışsal bir etki gerçekleşmedikçe fiiliyata geçmeyen potansiyellerdir. Bu potansiyeller, ancak ve ancak dışarıdan bir fa‘âle güç tarafından harekete geçirildiğinde gerçek varlığa dönüşebilir. Nitekim, balmumunun sıcaklık karşısında yumuşaması, balmumunda mevcut olan infi‘âlî kabiliyetin haricî etkiye cevabıdır. Ancak bu kabiliyet, balmumunun özüne içkin olan bir yatkınlık olarak vardır ve fa‘âle güç tarafından bilfiil hâle getirilmedikçe gizil kalır.¹⁵³

¹⁵⁰ İbn Sînâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, 102.

¹⁵¹ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 208.

¹⁵² İbn Sînâ, *Kitâbu ‘ş-Şifâ: Metafizik*, 1/156.

¹⁵³ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 208; Gülaçar, “Kuvve-Fiil İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ’da Hareketin Temellendirilmesi”, 298.

İbn Sînâ, infi'âlî güçlerin işleyişini açıklamak için çeşitli sınıflandırmalar yapar. Bu sınıflandırma, infi'âlî gücün fail ile karşılaşmasına bağlı olarak farklı durumlar kazanması üzerinden şekillenir. İbn Sînâ'nın tasnifine göre, infi'âlî güçler öncelikle tabii ve nefsani olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır. Bu ayrım, söz konusu güçlerin etkiyi kabul etme biçimine ve varlık türüne bağlıdır. Tabii infi'âlî güçler, cansız ve canlı varlıkların maddi doğalarında bulunan, dışarıdan gelen tesirleri zorunlu olarak kabul eden kuvvelerdir. Nefsani infi'âlî güçler ise, canlılarda nefsin varlığıyla ortaya çıkan ve bilinçli ya da bilinçsiz olarak dış etkileri kabul eden kuvvelerdir.

Tabii infi'âlî güçler, maddî ve fiziki varlıkların doğasında bulunan ve dışarıdan gelen etkiye karşı değişim kabul etme kapasitesini ifade eder. İbn Sînâ'ya göre, maddî varlıkların değişime uğramasının zorunlu şartı, onların bu edilgin güce sahip olmasıdır. Tabii infi'âlî güçlerin temel karakteristiği, herhangi bir irade veya şuurdan bağımsız olarak, dış tesirleri zorunlu kabul etmeleridir. İbn Sînâ'ya göre tabii infi'âlî güçler dört ana kategoriye ayrılır: Tam, eksik, yakın ve uzak infi'âlî güçler.¹⁵⁴

Tam infi'âlî güçler, dışsal bir fa'âle güç ile karşılaştığında, söz konusu değişimin gerçekleşmesini kaçınılmaz kılan kuvvelerdir. Bu tür kuvvelerin örneği olarak, spermde bulunan insan olma kuvvesi gösterilir. Spermin insan olmaya yönelik içkin potansiyeli, uygun koşullar sağlandığında zorunlu olarak insana dönüşür. Bu nedenle sperm, tam infi'âlî güce sahiptir. Ancak spermin insan hâline gelmesi için arada geçmesi gereken çeşitli süreçler vardır ve bu süreçler, söz konusu kuvveyi uzak infi'âlî güç olarak konumlandırır. Aynı şekilde, çocukluk evresindeki bir insanın yetişkin olma kuvvesi ise yakın infi'âlî güçtür; çünkü bu potansiyel, daha doğrudan ve kısa sürede gerçekleşebilecek durumdadır. Eksik infi'âlî güç ise, etkinin gerçekleşebilmesi için birtakım ek koşullara ve tamamlayıcı unsurlara ihtiyaç duyar. Örneğin, ağacın anahtara dönüşebilmesi için öncelikle kesilip yontulması gerekir. Burada ağacın anahtara dönüşme potansiyeli vardır, ancak bu potansiyel henüz doğrudan gerçekleşebilecek durumda değildir. Bu yüzden ağaç, anahtara dönüşme bakımından eksik bir infi'âlî güce sahiptir ve fail gücün faaliyeti için başka ara aşamalara muhtaçtır. Bunun yanında İbn Sînâ, infi'âlî güçlerin tabiatlarındaki kabul yeteneğine göre farklı şekillerde tezahür ettiğini de ifade eder. Buna göre maddeler, farklı infi'âlî güç türlerine sahip olabilir. Örneğin, suyun şekil alma yeteneği tek yönlü ve sınırlı bir infi'âlî güçtür; mumun ise şekil alıp aldığı şekli

¹⁵⁴ Yiğit, "İbn Sînâ'da Kuvve-Fiil Teorisi", 54.

muhafaza edebilme yeteneği çok yönlü bir infi‘âlî güçtür. Ayrıca madde bazen zıt yönlü kuvveleri aynı anda barındırabilir; örneğin, mumun hem ısınma hem de soğuma kuvvesine sahip olması gibi.¹⁵⁵

Nefsani infi‘âlî güçler ise, canlı varlıkların nefsinde bulunan ve dış tesirleri bilinçli ya da bilinçsiz olarak kabul eden güçlerdir. Nefsani kuvveler, varlıklarda fizyolojik ve psikolojik düzeyde değişim ve dönüşümü mümkün kılar. Nefsani infi‘âlî güçlerin varlığı, canlı varlıkların hayat ve bilinç açısından sahip oldukları kabul kapasitesini ifade eder. Canlılar, dış dünyadan gelen tesirleri bu nefsani güçler sayesinde içselleştirir ve böylece biyolojik ve psikolojik gelişimlerini sürdürürler.

Nefsani infi‘âlî güçler kendi içlerinde nebati, hayvani ve insani olarak farklı türlere ayrılır. Bitkisel nefis, iradeden bağımsız ve bilinçsiz bir biçimde, çok yönlü etkileri kabul eder ve bitkilerin büyüme, beslenme ve üreme gibi temel fonksiyonlarını yerine getirmesini sağlar.¹⁵⁶ Bu nedenle bitkisel nefis, tabii infi‘âlî güçlere yakın bir statüde bulunur; zira bu güçler bilinçten tamamen bağımsızdır ve doğal süreçlere göre işler.

Hayvani ve insani nefsani infi‘âlî güçler ise daha kompleks ve bilinçli süreçlere sahiptir. Bu güçler, duyu algısı, arzu, korku gibi çeşitli psikolojik süreçler üzerinden dış tesirleri kabul eder.¹⁵⁷ Örneğin insanın çevreden aldığı görsel, işitsel veya dokunsal uyaranları algılaması ve bu uyaranlara duygusal veya zihinsel tepkiler vermesi ve çeşitli duygulanımlara uğraması nefsani infi‘âlî güçlerin faaliyeti sonucudur.

Sonuç olarak, İbn Sînâ düşüncesinde infi‘âlî güçler, varoluşun gerçekleşmesi için zorunlu birer kabul kapasitesi olarak işlev görür. Fa‘âle güçlerle varlığın bütün hareket ve oluşum düzenini oluşturarak, kuvveden fiile çıkış süreçlerinin ontolojik altyapısını hazırlar. Bu bakımdan İbn Sînâ’nın fa‘âle ve infi‘âlî güçlere ilişkin geniş ölçekli tahlilleri, varlık, değişim ve hareket meselelerinin anlaşılmasına yönelik felsefi yaklaşımların temel referans noktalarından biridir.

¹⁵⁵ İbn Sînâ, *Kitâbu ‘ş-Şifâ: Metafizik*, 1/156-157.

¹⁵⁶ Nefsin nebati güçlerine dair ayrıntılar için bk. Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, 85-88.

¹⁵⁷ Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, 158.

2.2. İbn Sînâ'nın Fi'l ve İnfi'âl Nazariyesi: Nefs ve Cisim Arasındaki Etkileşimler

Yukarıda sözü edilen güçler ve bu güçlerin etki ve edilgi açısından bağlamı dikkate alındığında, bu kavramların, varlık kümesinin iki temel bileşeni olan nefis ve cisim açısından nasıl bir ilişki içinde olduğunu incelemek gerekir. Etki ve edilgi arasındaki ilişki, nefis ve cismin birbirlerine etki etmesi kadar, kendi içlerindeki karşılıklı etkileşim biçimlerini de kapsar. Bu durum, İbn Sînâ'nın varlıklar arasındaki etkileşimleri farklı türlere ayırarak incelediği, İbn Sînâ'nın otantik eseri *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl*¹⁵⁸ adlı kitabında de ele alınır. Burada, fa'âle ve infi'âli güçlerin nefis ve cisim düzeyinde nasıl bir ilişki kurduğuna dair daha ayrıntılı bir perspektif sunulmaktadır.

¹⁵⁸ İbn Sînâ, “Mecmû'u resâ'ili's-Şeyhi'r-Re'is İbn Sînâ”, *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1934); Risâlenin İbn Sînâ'ya aidiyeti meselesi hâlâ tartışmalı bir konudur. Risale, 1934'te Haydarâbâd ve 1980'de Kum neşirlerinde İbn Sînâ'ya nispetle yayımlanmıştır; ancak bu neşirlerde metnin aidiyeti eleştirel bir şekilde tartışılmamıştır. Anawati ve Ergin'in bibliyografik çalışmalarında risale çeşitli adlarla kataloglanmış, başta *el-Feyzû'l-ilâhî* olmak üzere *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*, *el-Fi'l ve'l-infi'âl* ve *el-Birr ve'l-ism* gibi alternatif başlıklar kaydedilmiştir. Bk. Georges Chehata Anawati, *Mü'ellesâtü İbn Sînâ: Essai de bibliographie avicennienne* (Kahire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, 1950), 247-248; Ayrıca bk. Osman Ergin, “İbni Sina Bibliyografyası, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası (İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları'ndan”, 1956, 38; Dimitri Gutas, bu risaleyi İbn Sînâ'nın pratik felsefeye dair eserleri arasında zikreder ve *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* başlığı altında değerlendirir. Gutas, Leiden Warn nüshasına dayanarak, metnin nefislerin ve bedenlerin karşılıklı etkilerine dair olduğunu belirtir ve bu risâlenin *el-Birr ve'l-ism*'den parçalar içerebileceğine dair Reisman'ın görüşüne atıf yapar. Bk. Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works Second, Revised and Enlarged Edition*, 500 Ayrıca Gutas'ın aktardığında göre Mehdevî ise bazı yazmaların risaleyi *el-Birr ve'l-ism*'den değil, *el-'Azâ'im ve't-tilasmât* adlı başka bir eserden aldığını düşündüğünü belirtmektedir. Reisman, risâlenin otantikliğine dair geniş çaplı bir tahkikin henüz yapılmadığını, bununla birlikte metnin muhtemelen İbn Sînâ'ya ait olmayan, sözde bir nispet taşıyan metin olabileceğini ileri sürer. Zira *el-Feyzû'l-ilâhî* başlığına rağmen, metin ilahi sudûrla ilgili değildir; daha çok nefsin fiilleri, sadık rüyalar, mucizeler ve inayet gibi fenomenlerle ilgilidir. Bu yönüyle, risâlenin başlığının, sözde İbn Sînâ ile Ebû Sa'îd el-Meyhenî arasındaki diyalogu kuran meçhul bir müellif tarafından uydurulmuş olması mümkündür. Bk. David Colum Reisman, *The Making of the Avicennan Tradition: The Transmission, Contents, and Structure of Ibn Sina's "al-Mubâhaţât" ("The Discussions"* (Leiden: Brill Press, 2002), 147; Metin son dönemde yayımlanan *Philosophy in the Islamic World* serisinde de zikredilmiş ve burada metnin olağanüstü olaylara tabii bir zemin hazırlayan bir yapı arz ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca *el-İşârât*'ın onuncu namatıyla ve *el-Birr ve'l-ism*'in ikinci bölümüyle içeriksel benzerlikler taşıdığı da kaydedilmiştir. Bazı araştırmacılar, genç yaşta yazılmış olması muhtemel olan orijinal *el-Birr ve'l-ism*'in, farklı kaynaklardan devşirilmiş parçaları tutarlı şekilde birleştiren bütüncül bir yapı arz ettiğini, ancak sonraki gelenek tarafından parçalanarak farklı risalelere dönüştürüldüğünü ileri sürmektedir. Ulrich Rudolph vd., *Philosophy in the Islamic World: Volume 2/1: 11th-12th Centuries: Central and Eastern Regions* (Leiden: Brill, 2023), 106.

Etki ve edilgi kavramları varlık açısından ele alındığında karşımıza hem kendileriyle hem de birbiriyle etkileşime giren iki yapıdan söz etmek gerekir. Bunlar nefis ve cisimdir. İbn Sînâ'ya nispet edilen *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl* adlı eserde İbn Sînâ, fiil ve infialin çeşitli şekillerde ortaya çıkma durumlarını araştırmaya koyulur. Ona göre iki şeyden birinin diğeri üzerinde daha güçlü ve yetkin hâlde bulunması, etkinin tezahürüne delalet eder. Bu iki şeyden diğeri istidat yönünden daha yetkin, yatkınlık yönünden de diğerdan daha güçlü bir elverişliliğe sahipse, o şeyde edilginliğin tezahüründen bahsedilebilir.

Etki ve edilgi olarak ortaya çıkan bu iki durum, var olanların birbiriyle kıyas ve izafetle ilişki kurması nedeniyle çeşitlilik gösterir. Buradaki ilişkiden kasıt, bir şeyin başka bir şeye etkisi (tesir) ve bir şeyin başka bir şeyden etkilenmesidir (teessür). Var olmak ise nefsanî ya da cismanî olmak anlamına geldiği için İbn Sînâ var olanlar arasında etki-edilgi açısından kurduğu ilişki ağının dört ana başlık altında toplar. Buna göre varlıkta etki ve edilginin taksimi şu şekildedir: (i) nefsanî olanın nefsanî olana etkisi, (ii) nefsanî olanın cismanî olana etkisi, (iii) cismanî olanın nefsanî olana etkisi, (iv) cismanî olanın cismanî olana etkisi.

5: Varlıkta Etki ve Edilgi

Burada varlık kümesi nefsanî ve cismanî olmak koşuluyla iki kısma ayrılmıştır. Her bir kısmın kendisiyle ve diğeriyle etkileşime girdiği alt kümeler ele alınmıştır. Buna göre nefsanî olan ya kendinden olanı ya da cismanî olanı etkileyecek, cismanî olan da yine ya kendinden olanı ya da nefsanî olanı etkileyecektir. Burada birinin etkisinden bahsedildiğinde diğerdan de bir etkilenme gerçekleşecektir.

Bu dört alt başlık, İbn Sînâ'nın etki ve edilgi kavramlarını varlık açısından hangi biçimlerde ele alınacağını göstermekle birlikte, fiil ve infial türlerinin işleyişi hakkında da bilgi verecektir. Bu dört taksimle ilgili İbn Sînâ'nın mülâhazalarını söz konusu risaleye göre tasvir etmek yerinde olacaktır. Zira o, her bir taksimi kendi içerisinde

değerlendirmekte, gerekli yerlerde doğal fenomenlere yer vererek meseleyi örneklemekte, bu şekilde konuyu zihne daha da yakınlaştırarak anlamayı kolaylaştırmaktadır.

İbn Sînâ açısından etki ve edilgi kavramlarının nerede durduğunu açıklayan yukarıdaki dörtlü tablo, tezin ana çatısının oluşumunda yol gösterici bir hüviyettir. Zira söz konusu şema, varlıktaki etki ve edilgi ilişkilerini anlamaya yardımcı olan önemli bir kaynak niteliğinde olmakla beraber, farklı varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin nasıl gerçekleştiğini göstererek, varlık hakkında daha derin bir anlayış kazanmaya yardımcı olacaktır. Fenomenal örneklerle desteklenen nefis ve cisim açısından etki-edilgi tablosu, bir sonraki kısımda dört ayrı başlık altında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Var olanlar arasındaki etki ve edilgi ilişkisinin ana çatısını temsil eden tabloya göre varlıkta ortaya çıkan etkileşimin dört ana sacayağı vardır. Bunların ilki olan (i) nefsanî olanın nefsanî olana etkisini İbn Sînâ dört kavram ve örnek altında incelemektedir. Bunların ilkinde mufârık akılların hem kendilerini hem de insan nefislerini etkilemesi incelenir. İkinci alt başlıkta vahiy ve keramet konusu, bu ikisi arasındaki farklılıklara değinilerek incelenmektedir. Akabinde bununla da ilişkili olarak ilim ve tahayyülde mükemmellik açısından mucizeler konusuna değinilmektedir. Nitekim İbn Sînâ, nübüvvetin ortaya çıktığı vahiy ve mucize konusuna özellikle eğilmektedir. Mucizeyi nefisler arası etkileşim bağlamında kerametle aynı kategori altında zikretse de ikisinin birbirinden ayrıştığı noktalara dikkat çekmektedir. Son olarak bu başlık altında güçlü nefsin zayıf nefsi tesiri altına alması anlamına gelen nazar konusunu ele alarak, bu bahse dair örnekler vermektedir. Başka bir ifadeyle, nefsanî olanın nefsanî olana etkisi kategorisinde, farklı nefislerin birbirleriyle etkileşimleri söz konusudur. Bu etkileşimler, nefislerin sahip olduğu güçler ve özellikler doğrultusunda gerçekleşmektedir. Örneğin, ayrık akıllar, beşerî nefisleri etkileyerek onları doğruya ve iyiye yönlendirebilirler. Vahiy ve kerametler ise, Allah'ın izniyle bazı nefislerin gerçekleştirdiği olağanüstü olaylardır. Bu olaylar, nefsin sahip olduğu yüksek potansiyelin bir göstergesidir.

Diğer taraftan (ii) nefsanî olanın cismanî olana etkisi kategorisi, nefsin cisimler üzerinde etkisini kapsamaktadır. Burada İbn Sînâ üç çeşit etkiden bahseder. Bunların ilki nefislerin hayvan, bitki ve madenî cisimleri etkilemesidir. İkincisi bedenlerin beslenme, büyüme ve gelişme sürecinde, nefislerin bedenler üzerindeki etkisinin kesintisiz bir

şekilde sürdürülmesi, yani mizaçların, söz konusu süreçlerde nefslerin etkisinde varlığını devam ettirmesidir. Son olarak, mucizeler ve kerametler, nefsin cisimler üzerinde etkili olabilmesini sağlayan, nefsin hareket ettirici gücündeki yetkinliğin bir sonucudur. Bir başka deyişle, buradaki etki, nefsin sahip olduğu hareket ettirici güç sayesinde gerçekleşmektedir. Böylelikle ilimde ve tahayyülde yetkinlik olarak mucizeler ve kerametler, nefsin hareket ettirici gücünün bir sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir.

Öte yandan (iii) cismani olanın nefsanî olana etkisi kategorisinde, cisimlerin nefsler üzerinde etkisi söz konusudur. Bu etki, cisimlerin sahip olduğu özellikler ve nitelikler doğrultusunda, cisimler üzerinde gerçekleşmektedir. Örneğin, güzel ve çirkin suret, insan nefsine olumlu veya olumsuz etki edebilir. Bunun yanında İbn Sînâ'nın büyü olarak adlandırdığı vehim gücü yüksek cisimler aracılığıyla yapılan sihir, cismin nefse etkisine diğer örnektir. Nihayet, bir diğer sihir çeşidi olarak İbn Sînâ tabii sihri zikreder. Onun tabii sihir dediği şey, nefsin işittiği veya öğrendiği şeyden zevk alarak adeta büyülenmesi anlamına gelir.

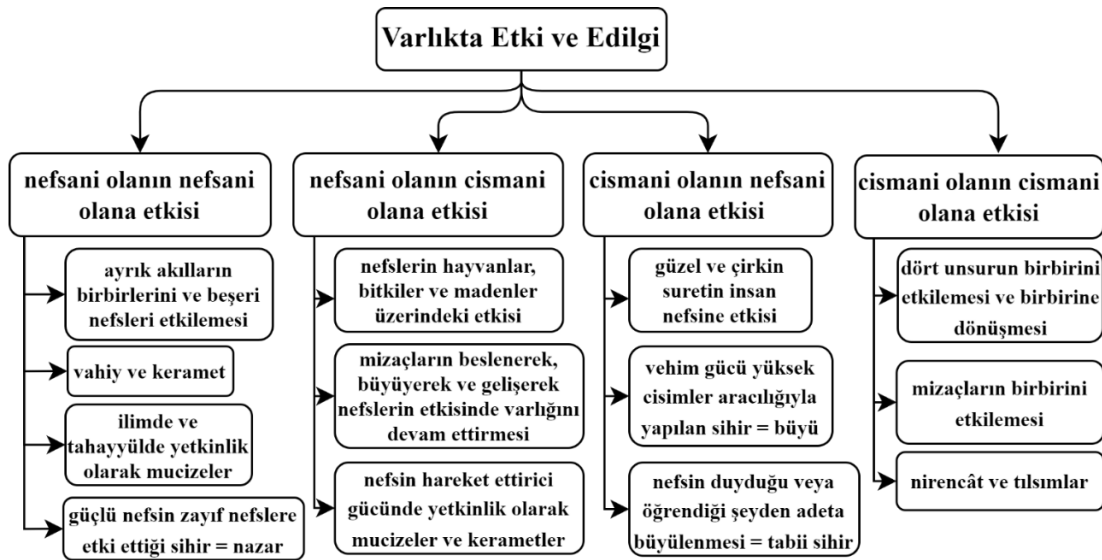
Varlıktaki etki ve edilgi ilişkilerinin dördüncü kategorisi, İbn Sînâ'nın fiziksel fenomenleri anlamaya yönelik tasnifinde (iv) cismani olanın cismanî olana etkisi olarak adlandırılmaktadır. Bu kategoride, cisimler arasındaki etkileşimleri incelemek, bu etkileşimlerin temelinde yatan fiziksel prensipleri anlamak ve cisimlerin sahip olduğu özellikler ile niteliklerin bu etkileşimlere nasıl dâhil olduğunu anlamak amaçlanmaktadır.

Cismanî olanın cismanî olana etkisinin temel bir örneği, dört unsurun (ateş, hava, su, toprak) etkileşimidir. Bu unsurlar, doğanın temel yapı taşları olarak kabul edilir ve birbirleriyle etkileşime geçerek değişimlere sebep olabilirler. Örneğin, ateş, havayı ısıtarak su hâline getirebilir ve su, toprakla birleşerek çeşitli formlarda maddeler oluşturabilir. Bu etkileşimler, cisimlerin temel özellikleri, özellikle de yapıları, sıcaklıkları ve konumlarına bağlı olarak ortaya çıkar.

Bu bağlamda, cismanî cismanî olana etkisi öncelikle doğadaki temel unsurların birbirleriyle etkileşimleri üzerinden anlaşılabilir. İbn Sînâ, bu etkileşimleri anlamak amacıyla mizaç kavramını ortaya koymuştur. Mizaçlar, cisimlerin özelliklerini belirleyen temel niteliklerdir. Ayrıca, mizaçlar, birbirleriyle etkileşime geçerek değişimlere yol açabilirler. Bu noktada, örneğin, sıcak bir mizaç, soğuk bir mizaç üzerinde etkide bulunarak onun ılık bir mizaç kazanmasına neden olabilir.

İbn Sînâ'nın yan fizik bilimleri içinde tasnif ettiği nirencât ve tılsımlar, bu kategorideki etkileşimlerin daha spesifik bir yönünü ele alır. Nirencât, belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere özel olarak hazırlanan ve kullanılan maddeleri içerir. Tılsımlar ise, belirli sembollerle işaretlenmiş cisimlerdir ve çeşitli amaçlar doğrultusunda kullanılabilirler. Bu, cismanın cismani olana etkisi açısından özel bir alt kategoriye temsil eder, çünkü bu uygulamaların amacı, doğanın fiziksel yasalarını manipüle ederek istenen sonuçları elde etmektir.

Sonuç olarak, cismani olanın cismani olana etkisi, İbn Sînâ'nın fiziksel dünyayı anlama çabaları çerçevesinde önemli bir konu teşkil eder. Temel unsurlar arasındaki etkileşimler, mizaçlar ve yan fizik bilimleri, İbn Sînâ'nın doğa olaylarını ve fenomenleri anlama yolundaki entelektüel çabalarının birer yansımasıdır.

Şekil 6: Varlıkta Etki ve Edilginin Alt Dalları

Bu şemada varlıkta etkide bulunan ve etkilenmeye açık olan unsurlar, dört temel ilişki türü üzerinden sınıflandırılmıştır. İlk üç grup, daha ziyade nefsin kudreti, vehim ve tahayyül gibi içsel yetilerle ya da haricî duygulanımlarla gerçekleşen nefsanî etkileri içerir. Buna göre, akılların ve nefislerin birbirleri üzerindeki etkisi, mucizeler, kerametler, nazar, tahayyül yoluyla sihir gibi hadiseler bu üç grupta değerlendirilir.

Ancak cismanî olanın cismanî olana etkisi, diğer türlerden ayrılarak, dört unsurun birbirine dönüşümü, mizacın teşekkülü ve tabii kuvvetlerin etkileşimi gibi doğa

felsefesinin temel ilkelerini içerir. Nitekim burada söz konusu olan etki-edilgi çerçevesi, semavi hareketlerin yeryüzündeki cismani varlıklar üzerindeki etkilerinden, doğaüstü addedilen fenomenlerin dahi doğal sebeplerle izahına kadar genişleyen bir yelpaze sunar. Bu yönüyle cismani varlıklar arası etkileşim hem doğa felsefesinin temelleri hem de olağanüstü fenomenlerin teorik arka planını temellendirebilme açısından belirleyici bir hüviyettir.

2.2.1. Nefsani Olanın Nefsani Olana Etkisi

Etki ve edilginin varlık düzleminde gerçekleştiği ilk başlık (i) nefslar arası etkileşimdir. İbn Sînâ ilk olarak buna ayırık akılların birbirleriyle etkileşime girmelerini örnek verir. Aynı akıllar uyku ve uyanıklık hâlinde insan nefslarına de etkide bulunabilirler. İbn Sînâ nefsani olanın nefsani olana etkisine verdiği bir diğerk örnek vahiy ve keramettir. Ona göre vahiy hakikati itibarıyla Allah tarafından akli âlemden bunu almaya yetkin bir beşeri nefse ilka edilir. Bu durum uykuda gerçekleşirse kalbe ilham, uyanıklık hâlinde gerçekleşirse vahiy olarak adlandırılır. İbn Sînâ bununla ilgili hadis ve ayetlerden deliller getirmektedir. Kerametden farklı olarak vahiy, peygamberlik iddiasında bulunan kişiye hasredilmektedir. Keramet ise Allah'ın seçkin kullarına hasır. Allah'a ettikleri duanın kabul olması sebebiyle onlarda doğal işleyişin dışında kimi durumlar ortaya çıkar.

İbn Sînâ, işaret ve mucizelerin iki türünü, nefslar arası etki-edilgi bağlamında açıklar. Nitekim ümmi olarak dünyaya gelen Hz. Peygamberin herhangi bir beşeri tahsilden geçmeksizin ilmi açıdan tam bir yetkinliğe ulaşması, Tanrı'yı, varlık mertebelerini, mebd ve meâd Allah'ın izin verdiği ve beşeri nefsin idrak edebildiği ölçüde şümullü bir biçimde bilmesi, ondaki ilmin en üstün bilgi olduğuna dair bir mucizedir. Nitekim ondaki ilmin üstünlüğü kendisinden önceki ümmetlerin bilgilerini kapsayacak ve kavrayacak seviyededir. Dolayısıyla onun nefsi Yüce Allah'ın “Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir (Nur, 24/35)” ayetine benzer şekilde ilmi yetkinliğe ulaşmış kibrit mesabesindedir. Filozofun bir ateşe benzettiği Faal Akıl onu tutuşturmuş ve kendi cevherine dönüştürmüştür. Dolayısıyla Faal Akıl'da görülen ilmi yetkinlik, nübüvvete mazhar olmuş kişide de mevcut bulunmaktadır.

Mucizelerin ikinci kısmında güçlerin tahayyül edilmesinin üstünlüğü ele alınır. Buna göre nefsi yetkin olan kişi, geçmişteki olaylara, hâlihazırdaki olayların tahayyülüne ve gelecekte zuhur edecek olayların bilgisine sahiptir. Önceki peygamberlere dair

malumat, Rumların yenileceğine dair ayet, Hz. Peygamberin Necâşî'nin vefatını haber vermesi ve ashabın tanıklık ettiği birçok hadisenin onun haber verdiği ölçüde gerçekleşmesi, ondaki tahayyül gücünün yetkinliğini gösteren bir mucizedir. Bu tür tanıklıklar sıradan insanlarda uykuda gerçekleşirse buna rüya denir. Ancak peygamberlerde bu durum hem uykuda hem de yakaza hâlinde gerçekleşir. Mucizenin burada dikkate alınan iki sınıfı, beşeri nefsin idrak edici gücüne bağlıdır. Dolayısıyla İbn Sînâ'ya göre bu iki sınıf nefsanî olanın nefsanî olanı etkilemesi alt başlığında ele alınır. Filozoflara göre Kur'an-ı Kerim'in icazı, burada bahsi geçen mucizelerin iki kısmıyla alakalıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in fasih ve belîğ oluşu, hayret vericiliği, eşsiz yazım biçimi, Allah'ı, melekûtu, kitaplarını, peygamberlerini, mebd-e-meâd ve henüz zuhur etmeyen durumları bilmeye yönelik bilgiler vermesi, akli bilgilerden ve geçmiş ve geleceğe delalet eden gaybî bilgilerden elde edilen şeylerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamberdeki nefsin bilgi ve tahayyül gücünde yetkin olması akli ve gaybî bilgilerin ondan zuhur etmesiyle sonuçlanmakta, böylelikle Kur'an-ı Kerim'in diğer beşeri nefsleri aciz bırakan mükemmelliği nefslar arası bir etkileşime sebep olmaktadır.

İbn Sînâ'nın nefslar arası etkileşime verdiği bir diğer örnek sihirdir. Sihrin iki türünden biri, güçlü nefsin zayıf nefslar üzerinde etkide bulunduğu sihirdir. Burada sözü edilen fail nefis, vehim ve tahayyül gücü yüksek nefslardır. İbn Sînâ, Hz. Musa'nın sihirbazların asalarına karşı kendi esasını yere atıp yılanı dönüştürmesini yukarıda mucizelerin üçüncü kısmındaki tarzda bir mucize olarak niteler. Hz. Musa'nın sihirbazların nefsleri üzerinde bir tahakküm kurarak onların gözlerini yanılttığını, muhayyilelerini başka bir yöne kanallize ettiğini ve asalarını dönüştürdüğünü iddia eder. Burada bahsi geçen mucize, bir nefsin başka nefsleri etkisi altına alarak onlar üzerinde kontrol sağlamasıdır. Cinlerin vesveseleriyle beşeri nefste gerçekleşen infial de bunun bir başka örneğidir.¹⁵⁹

2.2.2. Nefsanî Olanın Cismanî Olana Etkisi

Bir diğer fiil-infial çeşidi, (ii) nefsanî olanın cismanî olanı etkilemesidir. Örneğin, nefsların dört unsurdan oluşmuş hayvanî, nebati ve madenî yapıların var olabilmesi için bir araya gelerek belirli bir mizaç kazanmalarına etki etmesi söz konusudur. Ayrıca oluşa-gelen bu mizaçların beslenerek, büyüyerek, gelişerek ve diğer

¹⁵⁹ İbn Sînâ, "Etki ve Edilginin Kısımları", çev. Hüseyin Aydın vd., *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 623-627.

yetkinliklere sahip olarak varlığını devam ettirmesi, nefslerin onlar üzerindeki etkisinin devam etmesi sebebiyledir.

İbn Sînâ, bir önceki başlıkta iki kısmını zikrettiği mucizenin üçüncü kısmını nefsani olanın cismani olanı etkilemesine misal gösterir. Ona göre mucizenin üçüncü kısmı nefsin hareket ettirici gücünün yetkinliğine bağlıdır. Bu yetkin güç ile nefis cisimler üzerinde tasarrufta bulunur. Nefsin bu hareket ettirici gücü kimi zaman yok edici bir güç kudretiyle ortaya çıkar. Bunun sonucunda deprem, tufan, fırtına, şimşek, yıldırım gibi bir kavmi helak edecek olaylar vuku bulur. Kimi zaman da Hz. Musa örneğinde olduğu üzere asanın yılan olması gibi bir dönüştürücü güce ulaşabilir. Burada bir yetkinlik olarak nefste bulunan hareket ettirici gücün tabiat ve insanlar üzerinde bir değişimi söz konusu kıldığı görülecektir. Dolayısıyla mucizenin bu kısmı, nefsin cisimler üzerinde etkisine örnek olarak gösterilebilir. Bu kısımdaki fiil ve infiale, yalnızca nübüvvetle vukua gelen mucizelerin yanı sıra Allah'ın seçkin kullarına bahşettiği kerametler neticesinde ortaya çıkan harikulade durumların da dâhil edilebileceğini İbn Sînâ özellikle ifade etmektedir.

Öte yandan vehim gücü yüksek bir nefis, farklı cisimleri kullanarak o cisimler aracılığıyla nefisler üzerinde etkide bulunabilir. İbn Sînâ'nın sihrin bir türü olarak zikrettiği büyü, yine nefsani olanın cismani olan üzerinde etkisine bir diğer örnektir. İbn Sînâ, büyü yapan insanları genelde kötü niyetli ve doğanın işleyişini menfi yönde fesada uğratmak isteyen kişiler olarak niteler. Büyücülerin vehim güçlerinin ya doğuştan güçlü olduğu ya da onların sonradan çalışarak ve alıştırma yaparak bunu güçlendirdiklerini ifade eder. Bu nedenle, gelişmiş bir vehim gücüne sahip olan kişi, büyü sırasında meydana gelen infialin kaynağı olarak kabul edilir. Bu tür infial, genellikle kişinin etkisiz hâle gelmesi, bitkin düşmesi ve yaşam düzeninin bozulması gibi sonuçlar doğurur. Büyücünün vehim gücünü yöneltip odaklandığı şey cismani bir etkiyle fiilde bulunur. Onun himmeti ve vehmi gücün azimetiyle cisimleri birbirine entegre ederek ilişkilendirir. Bu hedefe ulaşmak için, belirli cisimlere iğne batırma, bazılarını toprak altına gömme ve diğerlerine de uzun süre okuma ve üfleme gibi yöntemler kullanır. Bu şekilde cisimler aracılığıyla insan nefislerinde infial meydana gelir.¹⁶⁰

¹⁶⁰ İbn Sînâ, "Etki ve Edilginin Kısımları", 623-627.

2.2.3. Cismani Olanın Nefsani Olana Etkisi

Diğer alt başlık (iii) cismani olanın nefsanî olanı etkilemesidir. Burada İbn Sînâ'nın verdiği örnek, güzel ve çirkin suretlerin insan nefsinî etkilemesidir. Böylelikle insan kimi varlıklardan uzaklaşma kimi varlıklara da yakınlaşma ihtiyacı hissetmektedir. İnsanlar güzel eserlere, at ve güvercin gibi alımlı; şahin, doğan, atmaca gibi yetenekli alıcı kuşlara bakarken nefslerinde bir infial gerçekleşir. Yeri gelir bu insanlar sözü edilen hayvanlara gönüllerini o kadar kaptırırlar ki, bu varlıklarla daha yakın bir ilişki kurmak adına birçok fedakârlık yapmaktan çekinmezler.

Bunun bir başka örneği sihrin bir diğer çeşidinde görülür. Bu sihir çeşidinde suretler, renkler ve şekiller, beşerî nefsi harekete geçirme ya da sakinleştirme tarzında nefste etkiye bulunur. Böylelikle maşuk, aşık üzerinde etkili olmaya başlar. Aşığın nefsi adeta harekete geçer. Kalbi titrer, maşuka gönlünü kaptırır. Dinlenen bir şarkının ahenkî melodileri ve sözleri, müzik aletlerinin tınısı ya da çeşitli dans türleri kimi zaman insanı sakinleştirirken kimi zaman da ona coşku verir. Bu sebeple İbn Sînâ, sözde büyü olduğunu ifade eden hadise atıf yapar.¹⁶¹ Nitekim bu çeşit durumlarda insanlar duydukları şeyin adeta büyüüne kapılırlar. Filozof bunu tabii sihir olarak isimlendirir. O, felsefenin konularıyla iştigal eden kişinin bundan büyülenerek alacağı hazzı da tabii sihre benzetir.¹⁶²

2.2.4. Cismani Olanın Cismani Olana Etkisi

Son taksimde (iv) cismanî olanın cismanî olan varlığa etki etmesi ele alınmaktadır. İbn Sînâ burada dört unsurun her birinin diğerine etki etmesini ve gerektiğinde diğerine dönüşmesini örnek verir. Bu basit unsurların yanı sıra, dört unsurdan oluşan mizaçların da birbirleri üzerinde etkileri bulunmaktadır. İlaç ve zehirlerin canlı organizmaların vücutlarına etki etmesi, bunun bir örneğidir.

İbn Sînâ nirencât ve tılsım türlerini bu kategorinin altında zikreder. İbn Sînâ'nın *Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâ* adlı eserinde ifade ettiğine göre tılsım ilminde amaçlanan şey, “yeryüzü âleminde ilginç bir fiil meydana getiren bir güç oluşturmak üzere semavî güçleri, yeryüzüne ait bazı cisimlerin güçleriyle iç içe geçirmektir (*temzîc*)”.

¹⁶¹ İlgili hadis, “Şüphesiz beyandan sihir olanı vardır.” ya da “Şüphesiz beyanın bazıları sihirdir.” şeklinde kaynaklarda geçmektedir.” (Buharî, Edeb 90; Tirmizî, Edeb 69)

¹⁶² İbn Sînâ, “Etki ve Edilginin Kısımları”, 623-628.

Diğer taraftan nirencât ilminde amaç ise, “kendisinden ilginç bir fiilin ortaya çıkacağı bir gücün meydana gelmesi için yeryüzü âlemine ait cevherlerde bulunan güçleri iç içe geçirmektir (*temzîc*).”¹⁶³ Bu iki ilim, kendilerinde mevcut bulunan müspet nefsani güçlerden bağımsız değildir. Ancak yine de dört unsurun karışımından oluşmuş mizacın, yani tabii cismin özelliklerini barındır. Onların yetkinlikleri hem semavi cisimler arasındaki zıtlıklar hem de semavi cisimler ile bu dünya üzerindeki cisimler arasındaki zıtlıkların etkisiyle ortaya çıkar. Nevi şahıslarına münhasır bu yeni mizaçları sayesinde bileşikler tabii işleyişin dışında birtakım fiil ve infiallere gereksinim duyar. Gözlemlenen bu durum tamamıyla doğaüstü etki ve edilginin gerçekleştiği sonucuna götürür. Mesela İbn Sînâ’ya göre mıknaatısın demiri, kehribarın samanı çekmesi veya sirke ile temas edip zarar gören taşın ondan uzaklaşması buna örnek olarak verilebilir. Gökyüzü ufuklarında, kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde belirli pozisyonlara bağlı olarak özel zamanlarda bazı suret ve görüntülerin algılanması da aynı şekilde gerçekleşir. Kimi cisimler de birbirine etkide bulunmak için belirli şartlarda karıştırılır. Kimya ilmiyle ilgilenen kişilerin yaptığı bu karışımların bir kısmı ruh bir kısmı da cisim olarak adlandırılır. Bu karışımlarda söz konusu yapılar renkleri, kıvamları ve güçleri açısından birbirine dönüşür. Bütün bunlar nirencâtın kısımları altında değerlendirilir. Cisimlerin birleştirilmesi, ayrıştırılması ve mekanik ilminde (*‘ilmu’l-hiyel*) olduğu gibi onlardan birtakım aletler yapılması da buna örnek olarak verilebilir. Burada verilen örneklerin tamamı cisimlerin birbirini etkilemesiyle açıklanmaktadır.¹⁶⁴ İbn Sînâ, *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* kitabında da bu meseleleri problem edinerek çözüm arayışına gitmektedir.

Burada görüldüğü üzere etki ve edilgi kavramları, varlığın iki ana yapısı olan nefis ve cisim açısından ele alınmaktadır. Ancak burada sorulması gereken bir soru vardır: *Risâletü’l-Fi’l ve’l-infi’âl*’deki dörtlü tasnif, bu çalışmada ana kaynak olarak dikkate alınacak olan *eş-Şifâ*’nın *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* kitabında muhteva açısından nerede durmaktadır?

Tablo dikkatle incelendiğinde İbn Sînâ’nın örnekler vererek tasnif ettiği yapının ilk üç maddesi dikkate almayı gerekli kılacak bir neden yoktur. Çünkü nefsin fail veya münfail olduğu durumlar *eş-Şifâ*’daki *el-Ef’âl ve’l-infi’âlât* kitabının içeriğini

¹⁶³ M. Cüneyd Kaya, “İbn Sînâ’nın Kitâbu aksâmi’l-hikme ve tafsîlihâ’sı: Tahkik ve Tercüme”, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (30 Haziran 2020), 30.

¹⁶⁴ İbn Sînâ, “Etki ve Edilginin Kısımları”, 623-629.

oluşturmaz. Bu bağlamda burada mevzubahis edilecek temel konu, yalnızca cismani varlıkların birbirlerini etkilediği veya cismani bir varlığın diğer bir cismani varlık tarafından etkilendiği durumlar ile bu tür etkileşimlerin özellikleridir.

İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve 'l-infi 'âlât* kitabındaki ilki dokuz, ikincisi iki fasıldan oluşan iki makaleyi kaleme almadan önce, kitabın girişinde *eş-Şifâ*’daki doğa felsefesi külliyyatının içeriği hakkında özet bir açıklama sunar ve gelecekteki çalışmalarının taslağını çizer. Buna göre İbn Sînâ önceki kitaplarda şunları yapmıştır:

1. Doğa felsefesi için gereken genel şeylerin (*'umûr-i 'âmme*) tanımı.
2. Âlemdeki ilk hareketlerin, cisimlerin ve suretlerin tanımı; bunların birbirlerinden farkları ve tabiatlarının nasıl olduğu.
3. Oluş ve bozuluşun durumları ve dört unsurun tanımı.

Yukarıdaki üç maddeye bakıldığında, ilk anda bu maddelerin her birinin doğa felsefesi külliyyatı içerisinde bir kitaba denk geldiği fark edilecektir. Buna göre ilk madde *es-Semâ 'u 't-tabî 'î*’nin, ikinci madde *es-Semâ ve 'l- 'âlem*’in, üçüncü madde de *el-Kevn ve 'l-fesâd*’ın muhtevasının bir hûlasasını vermektedir.

Akabinde filozof bu kitapta neyi konuşmak istediğini açıklar. Ona göre *el-Ef'âl ve 'l-infi 'âlât* kitabının konusu:

4. *Semavi cisimlerin etkisiyle unsurî niteliklerden meydana gelen külli fiiller ve infiallerdir.*

Bu kitaptan sonra da İbn Sînâ, doğa felsefesi içerisinde kaleme alacaklarını muhteviyatı açısından şu şekilde sıralar (karşılık gelen kitaplar parantez içinde verilmiştir):

5. *el-Âşâru 'l- 'ulviyye* ve madenler konusuna başlanarak oluşun tabakalarının hâlleri açıklanacak. (*el-Me 'âdin ve 'l-Âşâru 'l- 'ulviyye*)
6. Nefsin aşağıdaki durumları araştırma konusu edilecek: (*en-Nefs*)
 - a) En gelen anlamıyla nefis
 - b) Bitkilerde nefis
 - c) Hayvanlarda nefis
7. Bitkiler (*en-Nebât*)

8. Hayvanlar (*el-Hayevân*)¹⁶⁵

Kitabın içeriğinin ayrıntılı bir analizi, İbn Sînâ'nın nasıl bir doğa felsefesi tasarladığını kavramaya yardımcı olacaktır. Böylelikle, onun *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabını hangi motivasyonla yazdığını tahmin etme imkânının önü açılacaktır. Kendisi bu kitabı kaleme almadan önce ilk olarak doğa felsefesindeki en genel kavramlara odaklanmıştır. Daha sonra bu âlem içerisinde gerçekleşen hareketlerin, cisimlerin ve suretlerin tanımına yer vererek, dört unsur bağlamında aynı âlemdeki oluş ve bozuluşu incelemiştir.

Doğa bilimleri külliyatında, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'tan önce tasnif edilen eserlerde semavi cisimlerin ve dört unsurun durumları ve özellikleri üzerinde derin araştırmalar yapan İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabında semavi cisimlerin ve dört unsurun etkileşimine odaklanmıştır. Bu noktada, semavi cisimlerin nefislerinin ay-altı âlemdeki cisimlerin oluş ve bozuluşunu kaim kılma rolünü göz önünde bulundurmak, kitabın temel çerçevesini belirleyen önemli bir unsurdur. Ancak bununla birlikte *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın içeriği daha çok *el-Kevn ve'l-fesâd*'ı da takip etmesi hasebiyle bu âlemdeki fiiller ve infialleri konu edinmektedir.

Semavi cisimlerin cismani yönlerinin doğurduğu sonuçları hesaba katmak, İbn Sînâ'nın eserindeki etki ve edilgi yönünü anlamak açısından önemlidir. Nitekim semavi cisimler açısından bu kitabın etki ve edilgi yönüne bakan tarafı, onların cirimleriyle etki etmeleri, bu etkiden ay-altı âlemdeki cisimlerin etkilenmeleridir. Böylelikle kitabın içerdiği konular, cismani olanın cismani olana etkisi kapsamındaki kompleks etkileşimleri de ele almaktadır. Hâliyle, etki ve edilgi kavramları cismani açıdan incelenmeye çalışılınca, tüm var olanlardan kastedilen şey, ay üstü âlemdeki feleklerin cirimleri ve bu âlemdeki cisimlerin tamamıdır.

¹⁶⁵ İbn Sînâ, “*el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*”, 2/201.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: UNSURLAR, NİTELİKLER VE ETKİ-EDİLGİ SÜREÇLERİNİN TAHLİLİ

1. Unsurlar ve Etki-Edilgi Süreçleri

1.1. Unsurların Katmanları ve Doğal Düzeni

Doğa felsefesinde etki ve edilgi incelemesi, farklı unsurların ve bu unsurlar arasındaki etkileşimin nasıl kavranması gerektiğine odaklanır. Bu çerçevede İbn Sînâ ateş, su, hava ve toprak gibi ana unsurların etki ve edilgi bakımından özelliklerini incelemiştir. Bu unsurlar, saf ve karışık durumlarıyla çeşitli katmanlara ayrılmış ve her bir katman doğanın bir parçası olarak kendi içerisinde bir hiyerarşisi olan sistematik bir bütün içinde ele alınmıştır. İbn Sînâ, bu unsurların katmanlarını ve bu katmanlar arasındaki işlevsel ilişkileri, semavi etkiler ve arazî edilginlikleri birleştirerek açıklamıştır. Burada, ateş, su, hava ve toprağın katmanları hakkında konuşmak, İbn Sînâ'nın kozmolojik düzenini, bu düzenin hiyerarşisini ve bu düzende cereyan eden etki ve edilgi süreçlerini anlamada faydalı olacaktır.

İbn Sînâ'nın doğa felsefesinde toprak, su, hava ve ateş gibi unsurların tanzim edilişi, bu âleme dair fiziksel bir tanzim olmanın yanı sıra, metafiziksel bir ilkenin ve kozmolojik bir uyumun tezahürüdür. İbn Sînâ, unsurları saf ve karışık hâlleri ile incelerken, onların fiziksel düzen içindeki işlevlerini açıklama çabası içerisindeydi. Semavi ve arazî unsurların birbirleriyle etkileşimleri, doğanın bir bütün olarak düzenlenmesini sağlayan temel ilkeler arasındadır. Bu düzen, unsurların katmanlaşmasını ve bu katmanların birbirleriyle etkileşimlerini kavramada merkezi bir öneme sahiptir.

İbn Sînâ'ya göre bu dört unsur (toprak, su, hava, ateş), çoğu durumda kendi doğal yerlerinde ve doğal konumlarında bulunuyormuş gibi görünür. Bir başka ifadeyle saf unsurlar, dış etkilere bağımsız biçimde varsayıldığında kendi doğalarını ve hiyerarşik düzeni korudukları varsayılabilir. Ancak gerçekte çeşitli nedenlerle bu katmanlar büyük oranda karışık olarak gözlemlenir. Çünkü semavi cisimlerin kuvvetleri, bu unsurların içine işler ve aşağıdaki soğuk yerlerde sıcaklık meydana getirir. Bu sıcaklıkla birlikte toprak ve su gibi maddeler buhar veya duman hâline gelir. Böylece hava ve ateş unsurlarıyla karışırlar. Ayrıca gökyüzünün yüksek tabakalarına su buharları ve yeryüzünden dumanlar da yükselir. Bu da yukarıdaki hava ve ateş unsurlarını etkiler ve onlarla karışır. Böylece neredeyse tüm su ve tüm hava katmanları bir tür karışım içerir.

Dört unsur katmanlarında bir saflık (saf unsur) düşünülecekse, ateş ve toprak katmanlarının saf veya saflığa daha yakın olduğu düşünülebilir. Ateş katmanını düşünüldüğünde, saflığın üç nedeni vardır: Birincisi ateş katmanına karışacak buhar ve

dumanlar, kendi hareketleriyle ateş katmanına ulaşamayacak kadar ağırdır. İkincisi buhar ve dumanlar ateş katmanına ulaşsalar bile, oradaki ateşin, hızlı bir şekilde onları ateş doğasına dönüştürme gücü çok büyüktür. Üçüncü olarak ateşin en üst katmanı ile karışım oluşturacak herhangi bir şey yoktur. Toprak katmanı düşünüldüğünde ise yeryüzünün yüzeyinden uzak olan iç kısmı yani yerin derinliklerindeki toprak kısmının saflığa daha yakın olduğu düşünülebilir. Bunun nedeni ise semavi etkilerin toprağın merkezine karışımı sağlayacak bir biçimde nüfuz edemiyor oluşudur.

Eğer saflıkları itibarıyla ateş ve toprak karşılaştırılırsa, şöyle denilebilir: Ateşin ve toprağın hem iç hem dış katmanları doğası gereği bozulmuş uğrayabiliyorsa, ay üstü âleme bitişik olan ateş kısmının daha saf olduğunu söylemek gerekir. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi aşağı unsurlar ateşin en üst katmanı ile karışım oluşturacak bir güce sahip değildir veya karışsalar bile ateşin kendi tabiatına dönüştürme gücünün büyüklüğü nedeniyle sürdürülebilir bir karışım söz konusu değildir. Tersinden toprağın da yerin merkezine en yakın kısmı daha saftır. Çünkü su ve hava unsurunun etkisi toprağın merkezine ulaşmadığı gibi semavi cisimlerin değişim ve karışımı sağlayan etkileri oraya nüfuz edemez.

İbn Sînâ, dört ana elementin/unsurun sekiz katmanı olduğunu belirtir. Bu katmanlar sırasıyla:

[1] Suya ulaşana dek toprak ve çamur, [2] dağlarla birlikte kara, [3] bileşik tek katman gibi deniz, [4] ışınlarla ısınmış hava, [5] soğuk hava, [6] saflığa en yakın hava, [7] dumanlı ateşli hava ve [8] ateş. İşte bunlar düzen ve konum itibarıyla elementlerin katmanlarıdır.¹⁶⁶

Diğer taraftan İbn Sînâcî tabakalar taktiri şöyle de yapılabilir: (i) saf toprak; (ii) çamur tabaka; (iii) kara parçaları; (iv) su, okyanuslar ve deniz; (v) buhar, sıcak ve soğuk buhar; (vi) saflığa yakın hava; (vii) dumanlı hava; (viii) saf ateş. Bu katmanlar kendi içindeki düzeni ise aşağıdan yukarıya doğru aşağıdaki alt başlıklar hâlinde açıklanarak tasnif edilebilir.

1.1.1. Toprak ve Katmanları

Toprak, doğadaki unsurî hiyerarşide en alt unsurdur. Soğuk olması hasebiyle de en ağır unsurdur. Ayrıca toprak, evrenin merkezinde konumlanır. Sabit ve hareketsizdir.

¹⁶⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

Toprağın su ve havayla temas eden katmanları, çeşitli maddelerin etkileşimiyle bir karışım halindedir. Bununla birlikte, toprağın saf bir katmanından da bahsetmek mümkündür.¹⁶⁷ İbn Sînâ'nın ifadesiyle:

Bundan dolayı, yeryüzünün üç tabakadan oluştuğu varsayılabilir: Birinci tabaka, yeryüzünün iç çukuruna [ya da merkeze] meyleden bir tabakadır. İkinci tabaka, toprak ve su unsurlarının karışımından oluşan bir tabaka olup bu, çamurdur. Üçüncü tabaka ise suyun üzerinden açığa çıkmış, yüzeyi güneş tarafından kurutulmuş tabakadır ki bu da kara ve dağdır. Su ile örtülmeyen kısımlar bu şekilde açıklanır; buna karşılık, su tarafından örtülen her şey, su unsurunun kapsamına girer ki bu da denizdir. Suyun “unsur” düzeyinde ve külli olarak deniz dışında bir biçimi olması imkânsızdır. Zira su ya içkin ve derinde olur ya da yüzeyde görünür. Eğer yüzeydeyse, kaçınılmaz olarak denizdir ve deniz dışında bir şey değildir. Eğer içkin ise, bu durumda ya merkeze yerleşmiştir ya da kenara çekilmiştir.¹⁶⁸

Yukarıdaki paragraf dikkate alındığında, İbn Sînâ'nın yeryüzündeki toprak tabakayı açıkladığını, bununla birlikte ve su unsurunun yer küredeki konumuna dair teorik bir ayrıntı verdiği fark edilecektir. Buna göre yeryüzü, (i) merkezine doğru meyleden saf bir iç tabaka, (ii) toprak ve su karışımından oluşan çamur tabakası ve (iii) güneş tarafından kurutulmuş yüzeyi oluşturan kara ve dağlardan ibaret üçüncü bir tabaka olmak üzere üçlü bir yapı arz eder. Bu üç tabakadan yalnızca üçüncüsü suyun yüzeyinde kalıp açığa çıkmıştır. Geri kalan her yer, su unsurunun kapsamına dâhildir ve bu da deniz olarak adlandırılır. Su unsurunun külli düzeyde deniz dışında bir formunun bulunması ise imkânsızdır. Çünkü su ya görünür hâlde olur -ki bu durumda denizdir- ya da içkindir. Eğer içkinse ya yer kürenin merkezine yerleşmiş olmalı ya da bir kenara çekilmiş olmalıdır. Ancak her iki varsayım da ya doğaya aykırılık ya da zorlamalı (*cebrî*) hareket gerektirdiğinden dolayı imkânsızdır. Bu nedenle hem suyun külli mevcudiyeti hem de yeryüzü tabakalarının yapısı itibarıyla deniz, su unsurunun yegâne ve zorunlu tezahürü olarak kabul edilmelidir. Bu bir sonraki kısımda açıklanacaktır. Özetle, toprak birkaç katmandan oluşur:

1. İlki, saf toprağa meyleden tabakadır. Bu yukarıda ifade edildiği üzere hem su hem hava ile karışmaktan uzak olması sebebiyle ve diğer yandan da semavi etkilerin

¹⁶⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 18.

¹⁶⁸ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/203.

kendisine ulaşmasının uzak olması itibarıyla *saf* adını almaya daha yakın tabakadır. Bu katman toprak kürenin merkezindeki tabakayı ifade eder.

2. Merkezdeki saf toprak tabakanın üzerini, toprak ve suyun karışımından oluşan bir tabaka kaplar ki; bu, *çamur tabaka* olarak adlandırılabilir. Bu kısım su tabakayla yani deniz ve okyanuslarla örtülü olan toprak tabakadır.
3. Üçüncü tabaka ise, suyun üzerinde açıkta ve dışta kalan, *yüzü güneşle kurumuş olan tabakadır*; bu da kara ve dağlardan oluşan dış tabakadır. Su tarafından örtülmemiş olan bu tabaka açıktadır; bu nedenle yerleşime uygundur.¹⁶⁹

1.1.2. Su ve Katmanı

İbn Sînâ, bu kısmın girişinde ifade edilen dört unsur öğretisine bağlı kalarak, suyun yeryüzündeki mevcudiyetini ve kozmik hiyerarşi içerisindeki yerini zaman zaman rasyonel bir temellendirmeye, zaman zaman da gözlemlerine başvurarak açıklamaya çalışır. Ona göre, su unsuru tek bir külli katmana sahiptir. Bu katman, denizler ve okyanuslar biçiminde tezahür eder. Başka bir deyişle, suyun doğal ve kapsamlı biçimde toplandığı yer yalnızca denizdir. O, bu iddiasını çeşitli fiziksel, mantıksal ve gözleme dayalı gerekçelerle destekler.

Her şeyden önce İbn Sînâ, suyun ancak iki hâlde bulunabileceğini öne sürer. Su ya yüzeyde görünür bir şekilde vardır ya da yerin altında, gizli bir biçimde bulunur. Eğer su yüzeydeyse, bu onun zaten deniz olduğunu gösterir. Çünkü yeryüzündeki diğer sular (göller, nehirler, bataklıklar) deniz kadar kapsamlı ve sürekli bir form oluşturmazlar. Su yerin altında bulunuyorsa, bu durumda iki ihtimal söz konusudur: su ya yerin merkezinde sabit bir şekilde duruyordur ya da belli bir bölgeye toplanmıştır.

İlk ihtimalde, yani suyun yerin merkezinde yer alması iki şekilde gerçekleşebilir: (a) Eğer bu yerleşim doğası gereği ise, bu durumda suyun topraktan daha ağır olması gerekir. Oysa bu Aristotelesçi fizik anlayışına aykırıdır, zira toprak, dört unsur içinde en ağır olanıdır. (b) Eğer bu durum bir zorlama sonucu meydana gelmişse, yani su bir kuvvet etkisiyle merkeze itilmişse, doğada böyle bir *zorlayıcı kuvvetin* bulunmadığı gerekçesiyle bu ihtimal de reddedilir.

İkinci ihtimalde, yani suyun yerin sadece bir kısmına toplanmış olması hâlinde, İbn Sînâ bunun da makul olmadığını savunur. Çünkü suyun toplam hacmi, en azından

¹⁶⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 18-20.

toprak kadar büyüktür. Dolayısıyla bu kadar büyük bir miktarın yeryüzünün küçük bir alanında toplanmış olması mantıksal ve fiziksel olarak mümkün değildir.

Bu deliller doğrultusunda İbn Sînâ, denizlerin su unsurunun külli ve doğal tabakasını oluşturduğunu ileri sürer. Zaten ona göre gözlemler de bu tezi desteklemektedir. Nehirler sürekli olarak denizlere akar, ancak tersine, denizlerden karaya doğru taşma ya da büyük çaplı geri akış gözlenmez. Örneğin İbn Sînâ, Tartus (bugünkü Suriye kıyılarında bir şehir) örneğini vererek, bu bölgede suyun deniz dışında bir yönelimi olmadığını ve yer altı emilimlerinin denize nazaran anlamlı bir etkide bulunmadığını belirtir.

Sonuç olarak İbn Sînâ, suyun yegâne külli tabakasının ve bütünü kapsayan formunun deniz olduğuna hükmeder.¹⁷⁰ Yeraltındaki su birikintilerinin varlığını tümüyle inkâr etmese de bunların hacimsel ve etkisel açıdan sınırlı olduğunu, denizlerin ise su unsurunun gerçek temsilcisi olduğunu ileri sürer. Yeryüzündeki girinti ve çıkıntıların (örneğin dağların ya da yer altı boşluklarının) da küresel düzlemde anlamlı bir değişime neden olmayacağı görüşü, onun doğa anlayışındaki bütünselci yaklaşımı yansıtır.¹⁷¹

İbn Sînâ denizler hakkında daha ayrıntılı bilgi vererek su katmanının özelliklerini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu ayrıntılı bilgilerin bir kısmı akli çıkarımlarla bir kısmı tarihsel bilgilerle, bir kısmı da gözlemlerle desteklenir. Su katmanının özelliklerini daha iyi tespit etmek için İbn Sînâ'nın denizler hakkında verdiği bu ayrıntılara biraz daha yakından bakılabilir.

Yukarıda ifade edildiği gibi İbn Sînâ'ya göre su katmanı (denizler), diğer doğal unsurlar gibi belirgin tabakalardan oluşmaz. Çünkü su, yapısı gereği kolayca karışabilen bir unsurdur. Suya karışan herhangi bir özellik ya da madde, suyun bütününe yayılır ve ayrılmış katmanlar oluşturmaz. Bu yüzden denizler, tek bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bu bütünlüğün içinde etkiler, derinlik ve yüzey ayrımı fark etmeksizin suya nüfuz eder.¹⁷²

İbn Sînâ'ya göre güneşin yeryüzünün derinliklerindeki maddeleri çekmesi ve onları harekete geçirmesi, bu etkilerin deniz yüzeyine kadar ulaşmasına ve onun doğasını belirlemesine neden olur. Eğer bu etkiler olmasaydı, deniz yüzeyindeki su, havaya daha

¹⁷⁰ İbn Sînâ deniz bahsine müstakil bir fasıl ayırmıştır: bk. 1. Makale, 2. Fasıl İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/205-210.

¹⁷¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22-32; İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/203-204.

¹⁷² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22.

yakın özellikler gösterirdi. Bu durumda, su daha hafif ve tatlı olurdu. Fakat durum böyle değildir; deniz suyunun tamamı tuzlu ya da acıdır. Su, kendi başına bu tür bir niteliksel dönüşüme uğramaz. Çünkü su ancak başka bir unsurla karıştığında nitelik değiştirir. Örneğin, hava ile karıştığında su daha hafif ve tatlı hâle gelir, ancak hiçbir zaman tuzlu olmaz. Deniz suyunun tuzlu olmasının sebebi, suyun yeryüzünün yanmış ve acılaştırmış topraklarıyla karışmasıdır. Bu açıklamanın geçerli olması için toprak unsurunun hem yanmış hem de acı olması gerekir. İbn Sînâ, bu düşüncesini deneysel bir gözlemle destekler. Herhangi bir yanmış maddenin külü veya kalsine edilmiş taş, suda kaynatıldığında ve güneşte bekletildiğinde su buharlaşır, geride tuz kalır. Bu yöntemi bazı toplumlar kül, soda ve sönmüş kireç kullanarak istedikleri zaman tuz elde etmek için kullanır. Aynı durum insan teri ve idrarı için de geçerlidir. Çünkü bunlar da yanmış ve acılaştırmış sıvılarla karışarak tuzlu hâle gelir. Bazı bölgelerde insanlar, tuz bulunmadığında kamış veya bazı ağaçların külünden bu şekilde tuz üretirler.¹⁷³

Denizlerin tuzluluğunu açıklayan bir teoriye göre, denizlerin tuzlu olmasının sebebi suyun buharlaşarak ince parçalarının yükselmesi ve yoğun parçaların geride kalmasıdır. Ancak İbn Sînâ bu görüşe itiraz eder. Ona göre deniz suyunun tuzlu olmasının nedeni yalnızca buharlaşma sonrası geride kalan yoğun kısımlar olamaz. Eğer tuzluluk yalnızca yoğunlukla açıklanacak olsaydı, çamur da tuzlu veya acı olmalıydı. Ayrıca, çamur tekrar tatlı suyla karıştığında tuzlu hâle gelmez; dolayısıyla yalnızca yoğunluk, suyun tuzlu olmasının nedeni olamaz. Diğer yandan deniz yazın buharlaşsa da buharlaşan kısım geri döner. Kışın tekrar dolarak denge sağlanır. Bu nedenle buharlaşma, doğası itibarıyla tüm parçaları eşit yapıda olup ince veya yoğun değildir. Doğası itibarıyla homojen bir yapıya sahip olması, bu buharlaşma yoluyla suyun yoğun hâle, dolayısıyla tuzlu hâle gelmesi teorisini çürütür. Aslında suyun yoğun veya ince olması, ona karışan toprak gibi unsurlardan kaynaklanır. Topraktan başka hiçbir unsur sudan daha yoğun değildir. Eğer bu karışımda toprak acıysa ve bu acılık yoğunsa, su sadece tuzlu değil, aynı zamanda yakıcı olur. Acılığı azsa, bu durumda su onu dönüştürerek tuza çevirir. Bu da sudaki tuzluluğun ve acılığın suyun buharlaşmasıyla ortaya çıkan bir yoğunluktan değil, daha yoğun unsur olan toprağın karışmasıyla ortaya çıktığını kanıtlar.¹⁷⁴

¹⁷³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22-24.

¹⁷⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 24-26.

İbn Sînâ görüşünü tecrübe ve gözlemlerle de destekler. Ona göre, herhangi bir tuzlu su kaynatıldığında geriye mutlaka tuz kalır. Bu durum, yukarıda da belirtildiği üzere, idrar, ter ve bazı tuzlu nehir suları için de geçerlidir. Bu da gösterir ki, suyun tuzlanması doğal bir nitelik değil, karışımla oluşan bir durumdur. Bunun bir başka göstergesi damıtma yöntemidir. Deniz suyu damıtıldığında, elde edilen su tatlıdır. Hatta balmumundan yapılmış bir küre içine deniz suyu konduğunda, içine sızan suyun tatlı olduğu gözlemlenmiştir.¹⁷⁵

Denizlerde bazen tatlı su kaynaklarının olduğu, hatta bu kaynakların denizi beslediği bilinir. Bu tatlı sular, denizde bulunan sudan daha hafif ve incedir. Bu yüzden önce buharlaşırlar, özellikle su yayıldığında veya deniz sığ bir alanda ise, yayılma buharlaşmayı kolaylaştırır. Tatlı kısım yükselerek buhar ve bulut hâlini alır. Yoğun ve tuzlu kısım ise geride kalır. Bazen tuzlu su da buharlaşabilir, fakat bu buhar denizden çok uzaklaşmaz ve kısa mesafede tuzlu yağmur olarak geri döner. Bu durum nadirdir ve hava ile karıştığında tatlılaşır.¹⁷⁶

İbn Sînâ bu görüşünü bir özdeyişle özetler: Deniz “saf olanı başkalarına verir, bulanıklığı ise kendine saklar.” Ancak zaman zaman saf olanı da alır. Tuzluluğu ve yoğun toprak karışımı nedeniyle deniz, diğer sulardan daha ağırdır. Bu yüzden yumurta gibi nesneler denizde kolay kolay batmaz. Örneğin Filistin Gölü¹⁷⁷ (bugünkü Ölü Deniz, *el-Baḥru’l-Meyyit*), öylesine yoğun ve tuzludur ki, bu denize giren hiçbir şey dibe batmaz. Hatta buradaki tuzluluktan ötürü denizde herhangi canlı habitatı oluşmaz.¹⁷⁸

İbn Sînâ’ya göre bazı tatlı su kaynaklarında da canlı yaşamı oluşmaz. Bunun nedeni, bu suların kaynağından itibaren soğuk olmasıdır. Öte yandan, denizin bazı bölgelerinde deniz tabanındaki tatlı kaynakların denizi beslediği bilinmektedir. Empedokles’in “Deniz, yeryüzünün teridir.” şeklindeki ifadesi şiirsel bir anlatım olsa da mecazi olarak doğru kabul edilebilir. Çünkü ter de bedenin içinde yanmış, acılaşmış

¹⁷⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22.

¹⁷⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 24-26.

¹⁷⁷ Aristoteles bu örneği II. kitapta kullanır. Bk. Aristotle, “On Generation and Corruption [Aristotle on Coming-to-be and Passing-away]”, çev. H. H. Joachim, *Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation*, ed. Jonathan Barnes, Bollingen Series LXXI 2 (Princeton: Princeton University Press, 1984), par. 359a17-359b4.

¹⁷⁸ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/207.

sıvıların karışmasıyla tuzlu hâle gelir. Deniz de benzer şekilde topraktan gelen etkilerle tuzlanır.¹⁷⁹

Doğası gereği sıcak olan deniz suyu, ateşi bile güçlendirebilir. Yoğun, tahriş edici ve aşındırıcıdır. Eğer bir denizden tatlı su elde edilirse, bu durum toprak sayesinde değil, deniz altındaki tatlı su kaynakları sayesinde olur. Çünkü toprak, kendi başına suyu tatlılaştırır.¹⁸⁰

İbn Sînâ, bütün bunlardan yola çıkarak, suyun tüm parçalarının yeryüzünden gelen buharlarla karışabildiğini ve semavi kuvvetlerin etkisine açık olduğunu belirtir. Bu nedenle deniz, hava gibi belirgin tabakalara sahip değildir.¹⁸¹

Denizlerin kendisini besleyen kaynakları vardır ve bunlar çoğunlukla dağlık bölgelerdeki yüksek ırmaklardan oluşur. Bu ırmaklar ise yağmur ve yeraltı kaynaklarından beslenir. Fakat bu kaynaklar her zaman ve her yerde aynı miktarda bulunmaz. Bazı kaynaklar kurur, bazıları kaybolur. Bu da denizlerin beslenmesini etkiler. Bazı kaynaklar ise yeni kaynaklarla beslenerek genişler. Bu nedenle İbn Sînâ, denizlerin belirli bir yerde kalmasının zorunlu olmadığını, zamanla yer değiştirebileceğini ileri sürer. Ancak bu değişimlerin gözlemlenememesinin nedeni, insan ömrünün kısa olması ve tarihî kayıtların bu tür uzun süreçleri takip edememesidir. Sadece bazı kıyı bölgelerinde ve adalarda bu tür değişimlerin izleri görülebilir. Örneğin Necef'teki kurumuş denizler, Mısır'da bulunan deniz canlılarının kalıntıları ve fosiller ve Harezmi Gölü'nün yer değiştirmesi bu görüşü destekler. Ancak bu tür olayların zaman ölçeği, insan kuşağıyla ölçülemeyecek kadar büyüktür. Çünkü toplumlar afetlerle yok olur, dilleri ve yazıları değişir. Eski yazıtların bir kısmı okunamaz, hiyeroglifler gibi bir kısmı ise anlamlandırılmaz.¹⁸²

İbn Sînâ'ya göre deniz doğası gereği sakin bir yapıdadır. Hareketleri, rüzgârların deniz tabanından veya yüzeyinden esmesiyle, ya da dar geçitlerde suyun sıkışmasıyla ortaya çıkar. Ayrıca deniz kenarındaki dalgaların sahile çarpması, geri sıçraması ve suyun eğimle bir noktadan diğerine akması da deniz hareketlerini oluşturur. Yüksek yerlerde bulunan denizler, küçük bir tetiklenmeyle harekete geçer ve bu akış zincirleme bir şekilde

¹⁷⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 26.

¹⁸⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 28.

¹⁸¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 28.

¹⁸² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 30.

devam eder. Buna karşın çukur alanlardaki denizler daha sakindir. Örneğin Herkül Kulesi¹⁸³ (bugünkü Galiçya'nın A Coruña kentinde bulunan bir Roma deniz feneri) içindeki deniz, sığlığı ve dar yapısı nedeniyle hareketliymiş gibi görünür. Oysa karşı taraftaki derin ve büyük deniz daha sakin kalır.¹⁸⁴

1.1.3. Hava ve Katmanları

Su ile ateş arasında bir geçiş unsuru olarak hava, yaş ve kuru niteliklere bağlı olarak değişiklik gösterir. Buhar ve duman gibi ara unsurlar bu katmanda yer almaktadır ve özellikle semavi etkiler nedeniyle farklı unsurlara dönüşebilmektedir. Başka bir deyişle, burası çeşitli sıcaklık ve yoğunluk katmanlarına sahiptir. Örneğin, alt hava katmanı güneş ışınları sebebiyle ısınırken, üst katmanlar daha soğuk kalabilmektedir.

İbn Sînâ'ya göre hava da genel olarak üç katmandan oluşur ancak ayrıntıya inildiğinde havanın katmanlarını çoğaltmak mümkündür. Genel ayrım şu şekildedir: Buhar tabakası, saf hava tabakası ve duman tabakası. Burada buharla, yaş (nemli) maddelerden, onların yaşlılık (nemlilik) özelliğinden dolayı yükselen şey kastedilmektedir. Buhar tabakası belli bir sınıra kadar yükselen bir katmanı oluşturur. Gerçekte buhar, daha önce açıklandığı üzere, parçacıkları küçülmüş ve seyrelmiş bir sudur. Suyun doğası gereği, kendi özü ve yapısı itibarıyla, eğer ısıtan unsur ondan uzaklaşır ve artık etkisini göstermezse, buhar soğumaya meyillidir. Bu nedenle, havadaki buharlı kısım, diğer hava katmanlarına göre daha soğuk olmalıdır. Ancak buharın yere yakın kısmı, güneş ışınlarının yeryüzünde yoğun şekilde karar kılması sebebiyle ısınır. Güneş ışınlarının etkisi cisme müteallik bir etki değildir, ısı ve sıcaklığın bıraktığı bir etki gibi etkiler bırakır. Bu etkiden uzaklaştıkça, yani hava tabakası yükseldikçe, hava tabakası daha az ısınır ve bunun üzerindeki katman soğuk kalır. Buhar, belirli bir sınıra kadar havada yükselirken, duman bu sınırı aşar. Çünkü duman, hareket yönünden buhardan daha hafif ve sıcaktır. Buhar katmanı ise soğuktur. Zira buharın havayla karışmış su olması hasebiyle, suyun tabiatı gereği sıcak niteliğiyle temas etmediği sürece soğuk kalması gerekir.

Bu yüzden, hava katmanları bir başka açıdan şu şekilde sıralanır: altta (i) yer yüzüne yakın olan ve güneş ışınlarıyla ısınmış olan sıcak buhar, ardından (ii) yeryüzüne

¹⁸³ Aristoteles bu örneği II. kitapta kullanır. Aristotle, "On Generation and Corruption", 362b19-362b29.

¹⁸⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 32; İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/210.

vuran ışığın ve yansımalarının ısınmasını sağlamadığı soğuk buhar, sonra (iii) hava tabakasının daha merkezi bir noktasında olan saf hava ve en üstte (iv) topraktan yükselen hava, ateş ve dolayısıyla toprak unsuru karışımı olan dumanlı hava.¹⁸⁵

1.1.4. Ateş ve Katmanı

En üst katman, semavi etkilerle direkt ilişkilendirilen ateştir. Semavi varlıklara en yakın element olması nedeniyle ateş, saflığın en yoğun şekilde görüldüğü katmandır.¹⁸⁶ Ateş katmanı, en üstte yer almaktadır ve en hafif unsurdur. Diğer unsurlarla etkileşime girdiği zaman, özellikle su ve hava ile, çeşitli fiziksel dönüşümlere yol açar. Bu unsur, buharların ve dumanların yükselmesine neden olur ve bu durum hava katmanlarıyla etkileşimde bulunur.¹⁸⁷

Saf unsurlar, doğadaki dönüşüm ve karışım süreçlerinde önemli bir referans noktası oluşturur. Saf hâllerıyla neredeyse ideal olan ve adeta *kusursuz* görünen bu unsurlar, karışım süreçleri sayesinde daha karmaşık yapılar oluşturulmasına yardımcı olur. Örneğin, su ve toprak karışımından oluşan çamur, saf unsurların bir araya gelmesiyle meydana gelen bir ara formdur, ancak toprak unsurunun baskınlığı sebebiyle toprak katmanlarından biridir. Unsurlar saf hâllerıyla adeta mevcut değillerse de¹⁸⁸ hem en dış katmanda hem en merkezi katmanda bir saflığa ulaşmak ve diğer yandan da ara katmanlarda meydana gelen karışımlarla bir bütün hâlinde ateş, hava, su ve toprak küreler iç içe geçerek yeryüzünü oluştururlar.

Saf ve karışık unsurların doğasına gelince, unsurların saf hâlleri, doğrudan semavi cisimlerin etkisinden bağımsız, kendi saf hâllerini koruyan bir özelliğe sahiptir. Örneğin, toprağın merkeze en yakın katmanlarında, saflık herhangi bir dış etkiyle bozulmaz. Diğer bir deyişle toprağın merkeze, ateşin feleğe yakın olan katmanları etkilerden uzak kalması itibarıyla saftır, bozuluşa uğramaz ya da bozuluştan en az etkilenir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

¹⁸⁶ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Oluş ve Bozuluş [el-Kevn ve 'l-fesâd]*, çev. Muammer İskenderoğlu (İstanbul: Lîtera Yayıncılık, 2013), 19.

¹⁸⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 16.

¹⁸⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 16.

¹⁸⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 18.

Karışımların ve katmanların oluşumuyla ilgili olarak mesele biraz daha tafsilatlı incelemeye tabi tutulabilir. Unsurlar, semavi cisimlerin etkisiyle birbiriyle karışarak daha karmaşık bileşikler meydana getirir. Su ve toprak karışımından meydana gelen çamur ya da hava ve suyun etkileşimiyle oluşan buhar, toprak, hava ve ateş karışımından oluşan duman karışık unsurların örnekleri olarak gösterilebilir. Unsurların karışım süreci, unsurların özellikleriyle doğrudan bağlantılıdır. İbn Sînâ, sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi niteliklerin, unsurların karışım ve dönüşüm süreçlerinde belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, sıcaklık unsurların yükselmesine, soğukluk aşağı inmesine, yaşlık ise buharlaşmaya neden olur. Havanın buhar ve duman gibi iki farklı ara hâli de sıcaklık, kuruluk, ıslaklık gibi niteliklerin karışımındaki durumuna göre şekillenmektedir.

Karışım süreçlerinde duman, içindeki sıcaklık nedeniyle daha hafif olup daha yüksek katmanlara ulaşır. Ancak buhar, yaşlık etkisiyle alt katmanlarda kalır. Bu nitelikler, unsurların bir araya gelerek daha karmaşık yapıların ortaya çıkmasına imkân tanır. Ancak bu karışımların saflığını kaybetmiş olması, tabiatın sürekli oluş bozuluşa sahne olan dinamik yapısını ve hâliyle unsurlar arasındaki etkileşimin sürekli olarak dönüşüm içinde olduğunu göstermektedir.

Diğer bir yandan, unsurların katmanlaşmasının kozmolojik ve fiziksel bir işlevi de söz konusudur. Elementlerin katmanlaşması fiziksel bir düzeni açıklamakla kalmaz, her bir katmanın İbn Sînâcı ay-altı âlem tasavvurundaki hiyerarşik tertibin bir parçası olduğunu da ifade eder. Bu düzenin işlevi yeryüzü ile gökyüzü arasında etkileşimi sağlar. Toprak ve su gibi unsurlar, ağırlık ve yoğunluk gibi nitelikler sebebiyle altta yer alırken, hava ve ateş gibi unsurlar hafiflik sebebiyle daha üst katmanlarda yer alır. Bu sistem, aşağıdan yukarıya yükselme ve yukarıdan aşağıya nüfuz etme şeklindeki biçimlenir. Söz konusu düzen ve hiyerarşi, adeta iç içe geçen halkalar gibi dünyanın fiziksel katmanlarını oluşturur. Toprak ve çamur, dağlar ve yeryüzünün kara parçaları, su ve denizler, atmosferin tabakaları ve en üstte ateş kürenin bir arada ele alınması, bu bütünlüğün bir sonucudur.

İbn Sînâ, unsurların davranışlarını ve karışım süreçlerini açıklarken semavi etkilerin önemini vurgulamaktadır. Güneşin ışınları, havanın alt katmanlarındaki buharı ısıtarak dönüşüme neden olurken, üst katmanlardaki duman daha hafif ve hareketli bir yapı kazanır.¹⁹⁰ Aynı şekilde, semavi hareketlerin etkisiyle ateş en saf unsura dönüşürken,

¹⁹⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 16.

toprak ise merkezde semavi cisimlerin etkisinden en uzak olması itibarıyla saf hâlini korur.¹⁹¹

1.2. Unsurların Etki ve Edilgileri

Unsurlar fiziksel bütün âlemin işleyişini belirleyen temel yapı taşlarıdır. Dört ana unsur toprak, su, hava ve ateş, doğanın temel bileşenleridir ve her biri kendine has niteliklere sahiptir.

İbn Sînâ, *Oluş ve Bozuluş* kitabının onuncu faslında,¹⁹² toprak, su, hava ve ateşin ana unsurlar olduğunu belirterek, bunların temel niteliklerini incelemekte ve sırasıyla sıcaklık, yaşlılık, soğukluk ve kuruluk özelliklerine yoğunlaşmaktadır. O, ateşin doğasında sıcaklık bulunduğunu, havanın baskın bir şekilde yaş olduğunu, suyun soğuk, toprağın ise kuru olduğunu belirtmektedir. Birbirleriyle karşılaştırıldığında, toprak ve su havaya göre daha kurudur. Çünkü soğukluk, donma ve yoğunluk talep etmektedir. Haricî bir sıcaklık kaynağı olmadığında su buz hâlinde kalır. Bununla birlikte, su, haricî etkilerle şekillenen akışkanlık özelliğine sahiptir. Su donduğu için havanın su ve toprağa kıyasla sadece soğuk olduğu anlaşılır. Suyun donma süreci ise, soğukluğun etkisiyle katı bir hâle geçmesine sebep olur ve tamamen buz kristalleri hâline dönüşmeden önceki katı hâlini oluşturur. Su ve toprak, havada soğukluğun meydana gelmesine sebep olur. Bu da suyun donmasına aracılık eder. Katı hâl ile kıyaslandığında, ateş ve hava genleşen bir yapıya sahiptir. Fakat ateş, şekil alma konusunda dirençlidir.¹⁹³

Unsurlar yalnızca cisim olarak değil, aynı zamanda yeryüzünde devam eden dönüşümlerin dinamiklerini etkileyen güçlerdir. Çünkü her bir unsur, kendine özgü karakteristik özellikleriyle doğada oluş ve bozuluşun her bir safhasında belirli bir görev üstlenmektedir. Toprak, sabitlik ve besleyicilik sağlar. Su, yaşam kaynağı ve hareketliliğin alemidir. Hava, yaşamın devamı için gerekli olan teneffüs ameliyesinin gerekliliklerini temin eder. Ateş, dönüşüm ve güç (*kuvve*) kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Bu unsurların etkileşimleri, ay-altı âlemde gerçekleşen oluş ve bozuluş sürecinde denge sağlamaktadır. Bu bağlamda, dört unsurun ayrıntılı bir tahlili ve dönüşümü bu meseleyi daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

¹⁹¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 18.

¹⁹² İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 65-75.

¹⁹³ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 75.

Etki ve edilgi bağlamında her bir unsur, sahip olduğu nitelikleri vasıtasıyla fiilde bulunma ve infiale uğrama vecihleri itibarıyla birbirinden ayrışır. Aşağıda dört unsurun bu tür etki ve edilgi özelliklerine odaklanılacaktır.

1.2.1. Toprak

Toprak, unsurlar arasında en ağır ve durağan olandır.¹⁹⁴ Soğukluk ve kuruluk nitelikleriyle sabitlik ilkesini temsil eder. Yerin merkezine doğru çekilerek diğer unsurlara bir temel oluşturur. Su ile birleşerek tuzlu bir özellik kazanabilen toprak, bu özelliğiyle hem fiziksel hem de kimyasal dönüşüm süreçlerine katkıda bulunmaktadır. Örneğin, su, yanmış ve acı bir toprağın etkisiyle tuzlu hâle gelir. Ancak deniz suyunun tuzluluğunun toprak kaynaklı olduğu iddia edilirse, bu toprağın yanmış olma ve acılık gibi özellikleri taşıması gerekir.¹⁹⁵ Bu durum, toprağın bir unsur olarak yalnızca fiziksel bir bileşen olmadığını, aynı zamanda unsurların niteliksel değişiminde de belirleyici bir etken olduğunu gösterir.

Toprak, bir maddeyle birleştiğinde ona yoğunluk kazandırmakta ve ağırlığını artırmaktadır. Örneğin, deniz suyunun diğer sulardan daha ağır olmasının nedeni, toprağın suyla birleşerek bir yoğunluk oluşturmastır. Deniz suyundaki bu ağırlık, tuz oranının ve toprağın çokluğunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁶ Aynı şekilde, suyun daha yoğun kısımları, toprağın suya karıştığı bölgelerde bulunmaktadır. Bu durum, toprağın niteliklerini suya aktararak onu dönüştürme gücünü açıkça göstermektedir.¹⁹⁷

Toprağın etkileşimleri yalnızca yoğunluk ve ağırlık gibi fiziksel özelliklerle sınırlı değildir; aynı zamanda sıcaklık değişimlerine de tepki vermektedir. Toprak, soğukla birleştiğinde ıslanmakta ve akışkan bir yapıya bürünmektedir. Bu, toprağın soğuk niteliklere karşı duyarlılığını ve form değiştirme istidadını göstermektedir.¹⁹⁸ Ancak sıcaklık etkisi altında, toprak kuruyarak katılaşmakta ve farklı bir nitelik kazanmaktadır. Arazî maddelerin sıcaklık etkisiyle kuruması, toprağın sıcaklık karşısında sabit kalmadığını, aksine fiziksel yapısının dönüştüğünü ortaya koymaktadır.¹⁹⁹

¹⁹⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 24.

¹⁹⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22.

¹⁹⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 26.

¹⁹⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 24.

¹⁹⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

¹⁹⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

Toprağın bir diğer önemli özelliği ise tat ve koku gibi duyuşal niteliklerin taşıyıcılığını yapmaya imkân vermesidir. Ancak bu nitelikler, saf toprağın bizatihi kendi özünden değil, toprak ile diğer unsurların birleşiminden meydana gelen bileşiklerden kaynaklanmaktadır. Eğer bu bileşikler bozulursa, toprağın tadı ve kokusu da değişir veya tamamen kaybolur.²⁰⁰ Bu durum, toprağın bileşik yapılar oluşturan ve bu yapılara duyuşal nitelikler kazandıran bir etken olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.2.2. Su

Su yaş ve soğuktur. Sahip olduğu bu iki özellikle su, yumuşatıcılık, yapıştırıcılık, birleştiricilik ve elastikiyet gibi özelliklerin temelini oluşturur. Su, uyumlu ve akışkan yapısı ile birleştirici bir unsurdur. Özellikle, suyun toprakla birleşmesi, bitkilerin büyümesine ve canlıların hayatta kalmasına olanak vermektedir. Suyun buharlaşarak gökyüzüne yükselmesi ve ardından yağmur veya kar biçiminde tekrar yeryüzüne inmesi, doğadaki sürekli devam eden döngünün vazgeçilmez bir parçasıdır. Su, doğadaki diğer unsurlarla etkileşimde bulunmakla beraber, sürekli bir dönüşüm süreci içerisinde. Mesela, suyun sıcaklıkla buharlaşması ve sonra soğuklukla yoğunlaşarak tekrar sıvı formuna dönüşmesi, onun dönüştürücülüğünü gösterir. Su, maddeleri bir araya getiren bir güçtür. Örneğin, su ve toprak çamur oluşturarak yeni bir yapıya dönüşmektedir. Suyun doğal hâli tatlıdır. Ancak toprak ve yanmış acı maddelerle karıştığında tuzlu bir nitelik kazanmaktadır. Özellikle deniz suyunun tuzluluğu, bu tür arazi maddelerin ve yanmış maddelerin karışımıyla açıklanmaktadır.²⁰¹

Su, sıcaklıkla karşılaştığında buharlaşma sürecine girmekte ve bu süreç sırasında fiziksel yapısı tamamen değişmektedir. Buharlaşma, suyun bir tür havaya dönüşmesidir. Bu dönüşüm sırasında sarsıcı bir hareket meydana gelmektedir.²⁰² Isıtıldığında buharlaşan su, doğadaki döngüsel sürekliliğin bir parçası olarak gökyüzüne yükselmekte ve yoğunlaşarak tekrar sıvı formuna dönmektedir. Bu, suyun doğasındaki dönüştürücü rolü gözler önüne sermektedir.

Su, karışımla yoğunlaşabilmekte, soğukla donabilmekte ve kuruluk etkisiyle katı bir hâle gelebilmektedir. Özellikle suyun donması, soğukluğun etkisiyle ortaya çıkan bir

²⁰⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 102-104.

²⁰¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22.

²⁰² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 40; İbn Sînâ, *el-Kevn ve 'l-fesâd*, 72.

olgudur ve bu durum suyun yapısını belirgin bir şekilde değiştirmektedir.²⁰³ Su, doğal yapısındaki akışkanlık özelliğiyle dikkat çekmektedir. Bu akışkanlık, suyun hareket etmesini ve diğer unsurlarla kolayca birleşmesini sağlamaktadır. Çevresel faktörler gibi dış etkenlerle bu özellik daha da belirginleşmektedir.²⁰⁴

Suyun yaş ve soğuk özellikleri, onun doğasındaki temel niteliklerdir.²⁰⁵ Bu nitelikler, suyun birleştirici ve taşıyıcı rolünü desteklemektedir. Aynı zamanda, suyun karışımlarla yoğunlaşması ve doğada yeni yapıların oluşmasına katkıda bulunması, onun bu niteliklerinin bir sonucudur.²⁰⁶ Su, diğer unsurların özelliklerini dönüştürme ve taşıma yeteneğiyle, doğadaki fiziksel ve kimyasal süreçlerin ayrılmaz bir parçasıdır.

Hülasa, su, buharlaşma, yoğunlaşma ve donma gibi dönüşüm süreçlerinde aktif bir rol oynamakta ve bu süreçler sayesinde doğanın sürekliliğine ve dengesine katkı sağlamaktadır.

1.2.3. Hava

Hava, sıcaklık ve yaşlılık nitelikleriyle hareket ve geçiş elementi olarak işlev görür. Buhar ve duman gibi ara katmanların oluşumuna olanak tanır. Semavi ve arazî unsurlar arasında bir bağlantı kuran hava, diğer unsurları bir araya getirerek birleşim ve ayrışım süreçlerini kolaylaştırır.

Hava, atmosferik hareketlerin temel taşıyı oluşturur ve rüzgârların, nem döngüsünün ve diğer meteorolojik olayların gerçekleşmesine aracılık eder. Havanın yükselme ve genişleme eğilimi, semavi hareketlerden etkilenir ve bu hareketlerle şekillenir. Mesela, suyun sıcaklıkla buharlaşması ve havanın bir bileşeni hâline gelmesi, soğuklukla birlikte tekrar yoğunlaşarak yeryüzüne dönmesi gibi süreçler hava vesilesiyle mümkün hâle gelir.

Havanın bir başka önemli özelliği de diğer unsurlar arasında geçiş unsuru olarak hizmet etmesidir. Hava, ateşin sıcaklığı ile suyun soğukluğu arasında bir denge kurar. Ayrıca, havanın hareketliliği ve akışkanlığı, unsurlar arasındaki etkileşimleri teşvik eder.

²⁰³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 74.

²⁰⁴ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 75.

²⁰⁵ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 86.

²⁰⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 74.

Hava, diğer unsurların etkilerini bir yerden başka bir yere taşır. Böylece unsurlar arasındaki etkileşimleri geniş bir alana yayar.

Bir başka ifadeyle, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinde hava, sıcaklık ve yaşlık nitelikleriyle hareket ve geçişin etkin unsuru olarak ortaya çıkar. Doğadaki yerini bu özellikleriyle belirleyen hava, buhar, duman ve salt hava gibi katmanlardan meydana gelir. Bu çok katmanlı yapısı sayesinde hem semavi hem de arazî süreçlerde aracılık eder. Örnek olarak, buhar tabakası, sıcaklıkla yoğunlaşarak farklı bir ara unsur oluştururken; duman katmanı, hafifliği ve genişleyici yapısıyla atmosferin daha üst katmanlarında etkin bir rol oynar.²⁰⁷

Havanın diğer unsurlarla etkileşiminde belirleyici özelliklerinden biri, suyla birleştiğinde suyu daha tatlı ve ince hâle getirme kabiliyetidir. Ancak bu karışım, suyu tuzlu kılmaz. Aksine, havanın yumuşatıcı doğası, suyu incelterek onu daha kullanışlı hâle getirir.²⁰⁸ Bu durum, havanın dengeleyiciliğini gösterir. Ayrıca, havanın toprağa yakın kısmı güneş ışınlarının etkisiyle sıcak bir yapı kazanırken, güneşten uzak üst katmanlarda soğuk bir hâle gelir. Bu, havanın çevresel faktörlere duyarlılığını ve bu faktörlerle şekillenen esnek yapısını gözler önüne serer.²⁰⁹

Dönüşüm süreçlerinde hava merkezi bir unsur olarak kendini gösterir. Sıcaklık ve soğukluğun etkisiyle farklı formlara dönüşme kapasitesine sahiptir. Misal, hava belirli bir seviyeye kadar kuruduğunda ateşe, daha yoğun bir kuruluk etkisiyle toprağa dönüşür. Soğuduğunda ise buhara, daha şiddetli bir soğukluk etkisiyle suya dönüşür.²¹⁰ Bu dönüşümler, havanın bir geçiş unsuru olmasının yanı sıra, doğal dönüşüm süreçlerinde de etkin bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Havanın sıcaklıkla genişmesi ve yükselmesi, onun doğadaki hareket kabiliyetini artıran bir başka önemli özelliktir.²¹¹ Sıcaklıkla birlikte yükselen hava, atmosferik döngülerin temeli olma işlevini görür. Ancak soğuduğunda yoğunlaşarak suya dönüşebilir ve bu süreç, havanın yaş niteliklerini daha belirgin hâle getirir.²¹² Hava yaş bir niteliğe sahip olmasına rağmen yapışkan bir özellik taşımamaktadır. Ancak

²⁰⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

²⁰⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 22.

²⁰⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

²¹⁰ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 20.

²¹¹ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 74.

²¹² İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 46, 71.

yoğunlaşarak suya dönüştüğünde bu yapışkanlık özelliği ortaya çıkmaktadır. Bu, havanın hem esnek hem de farklı koşullara uyum sağlayabilen bir yapıda olduğunu gösterir.

Diğer taraftan, meteorolojik olaylar açısından hava önemli bir rol oynamaktadır. Soğuk hava, sis gibi olguların meydana gelmesine neden olur. Bu sis, yere doğru çökerken havanın temel yapısını kaybetmez. Tam tersine, havanın dinamik yapısı içinde bir denge oluşturarak varlığını devam ettirir.²¹³

1.2.4. Ateş

Ateş, unsurlar arasında en hafif ve yukarı yönelme eğiliminde olanıdır. Sıcaklık ve kuruluk niteliklerine sahip olan ateş, diğer unsurları harekete geçiren ve onların doğalarını değiştiren bir etki gücüne sahiptir. Semavi cisimler ve onların etkileriyle en yakın ilişki içinde bulunan ateş, buharlaşma ve genleşme gibi süreçlerin asıl kaynağıdır. Bu yüzden ateş, yalnızca tabii olayların bir unsuru değil, aynı zamanda hareket ve değişimin ilkesi olacak bir mesabededir.

Başka bir ifadeyle, İbn Sînâ'nın unsurlar teorisinde, ateş, en etkili ve dönüştürücü unsurlardan biri olarak öne çıkar. Ateş, sıcaklık ve kuruluk niteliklerine sahip olması itibarıyla doğadaki diğer unsurlar üzerinde de önemli bir etkisi vardır. Kendi hafifliği ve gökyüzüne doğru yükselme eğilimiyle ateş, ay üstü âlem ile yakın bir ilişki kurar. Ateş, dönüşüm ve hareketin kaynağı olarak değerlendirilir. Örneğin, suyu buharlaştırarak fiziksel formunu değiştirir veya toprağın sertleşmesine yardımcı olur. İbn Sînâ'ya göre, ateş, doğrudan semavi cisimlerin hareketlerinden etkilenir ve bu hareketlerin yeryüzündeki yansımalarını temsil eder.²¹⁴ Ateş, yukarıya doğru yönelimi sayesinde doğadaki harekete ve değişime aracılık eder. Ateş, diğer unsurlar üzerinde dönüştürücü ve düzenleyici bir etkiye sahiptir. Bu unsur, buharlaşma, genleşme ve yoğunlaşma gibi süreçlerde hareketin temel kaynağıdır.

Ateşin sahip olduğu nitelikler, ateşi harekete geçiren ve onun dönüştürücü etkisini gösteren temel bileşenlerdir.²¹⁵ Ateşin sıcaklığı hareketle ilişkilidir. Bu hareket, maddenin fiziksel ve kimyasal özelliklerini değiştirerek doğadaki hareketin bir kaynağı

²¹³ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 98.

²¹⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

²¹⁵ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 72.

hâline gelir.²¹⁶ Ateşin kuruluğu ise, sıkıştırmaya ve sınırlamaya karşı gösterdiği dirençle kendini belli eder.²¹⁷

Ateş, yaşlık niteliği baskın maddeleri buharlaştırır, bazı katı maddeleri yumuşatır ve diğerlerini eritme özelliği taşır. Ayrıca, toprağı dumanlaştırır ve nihayetinde maddeleri yoğunlaştırır.²¹⁸ Bu dönüşüm süreçlerinde ateş, diğer bileşenlerin fiziksel yapılarını değiştirerek doğadaki denge ve sürekliliğin sağlanmasına yardımcı olur. Ateşin bu dönüşüm kapasitesi, onun doğada diğer bileşenlerle olan etkileşiminde belirleyici bir konumda olduğunu göstermektedir.

Ateş, duman katmanı olarak buhar katmanının üst kısmında konumlanır ve bu durumuyla doğadaki hiyerarşik düzenin bir parçasını teşkil eder.²¹⁹ Bu düzen, ateşi diğer unsurlardan ayıran ve ona özgü bir rol veren bir yapı sunmaktadır. İbn Sînâ'ya göre, ateş kendi başına şekilleri kolayca kabul etmeyen bir yapıdadır. Bu durum, onun kendine özgü kurulum niteliğiyle ilişkilidir.²²⁰ Ateşin kuruluğu, doğadaki diğer unsurlarla olan etkileşiminde sınırlayıcı bir unsur olarak işlev görmekte olup, bu hâl, onun dönüştürücü gücünü daha da belirgin hâle getirmektedir.

Ateşin sıcaklığı, temas ettiği maddeleri ısıtarak onların özelliklerini değiştirmektedir. Islak bir madde, ateşle karşılaştığında buharlaşarak fiziksel formunu tamamen dönüştürebilir.²²¹ Ateşin bu ısıtıcı ve dönüştürücü gücü, doğadaki değişim süreçlerinin temel taşlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Ateş fiziksel düzlemde, tabiattaki dönüşüm ve hareketin kaynağıdır. Buharlaşma, genleşme ve yoğunlaşma gibi süreçlerde merkezi bir rol üstlenen ateş, diğer unsurların yapılarını ve niteliklerini değiştirerek doğadaki düzenin korunmasını sağlamaktadır. Ateş, bu bağlamda her unsurun doğrudan veya dolaylı olarak bir diğerine dönüştüğü hilomorfik dönüşüm sürecinde hem bir aktör hem de bir aracıdır.

Özetle, sonuç olarak İbn Sînâ'nın element teorisine göre:

- (i) Toprak: muhafaza eder, yoğun ve sabittir.

²¹⁶ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 79.

²¹⁷ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 73.

²¹⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

²¹⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 20.

²²⁰ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 72.

²²¹ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 46.

- (ii) Su: şekil alır, yapıya uygunluğu kolaylaştırır.
- (iii) Hava: geçirgenlik sağlar, dengeleyici rol oynar.
- (iv) Ateş: dönüştürücü kuvvettir, etkin değişimi başlatır.

Bu unsurlar doğada ve organizmalarda her zaman birlikte çalışır. Hiçbirisi tek başına yeterli değildir. Doğa, bu unsurların dengesinden ve dönüşümünden ibarettir.

2. Nitelikler ve Etki-Edilgi Süreçleri

Sıcak, soğuk, yaş ve kurudan müteşekkil nitelikler, unsurların fiil ve infial süreçlerine etki ederler. Elementlerin katmanlarında niteliklerin etkisi, sıcak-soğuk ve yaş-kuru ikili nitelikleriyle analiz edilebilir. Niteliklerden sâdır olan bu etkiler, maddelerin değişim ve dönüşüm süreçlerinde farklı isimlerle adlandırılırlar.

Mesela sıcaklığın, duman ve buharın yükselmesi üzerinde önemli bir etkisi vardır. Hava alt katmanları, güneş ışınlarının etkisiyle daha sıcak hâle gelirken, üst katmanlar soğumaktadır. Öte yandan, faraza, buhar yaşlık etkisiyle hareket ederken, duman kurulukla yükselir. Bu farklılık, unsurların tekil ve bileşik etkilerinin çeşitlenmesini sağlar.

2.1. Nitelik Çeşitleri

İbn Sînâ'ya göre dört niteliğin ikisi etki eden, diğer ikisi de edilgin olandır. Bunlar aktif ve pasif nitelikler olarak adlandırılır. Aktif nitelikler sıcaklık ve soğukluktur. Pasif nitelikler ise kuruluk ve yaşlıktır.²²²

2.1.1. Aktif Nitelikler: Sıcaklık ve Soğukluk

Nitelikler, İbn Sînâ'nın düşüncesinde pasif ve aktif olmak üzere ikiye ayrılır. Sıcaklık ve soğukluk, aktif nitelikler olarak unsurlar üzerinde değişim sağlayan bir etki oluşturur. Örneğin, sıcaklık maddelerin genişlemesine ya da buharlaşmasına yol açar. Öte yandan sıcaklık, kuru maddeyi daha da kuru hâle getirir, yaş ya da nemli olan maddeyi de inceltir.²²³ İbn Sînâ, aktif nitelikler hakkında şunları söyler:

Birincil dokunulur nitelikler şu dört niteliklidir: Onlardan ikisi fail olup, bunlar da sıcaklık ve soğukluktur. Bunların fail oluşları, şöyle denilerek, fiili belirlir;

²²² Aktif ve pasif nitelikler hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Nur Muhammed Şahin, *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Dört Unsur* (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 76-82.

²²³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

sıcaklık tıpkı ateşin yaptığı gibi, farklı olanların arasını ayırır, şeklen birbirine benzeyenleri bir araya getirir; soğukluk ise, suyun yaptığı gibi şeklen birbirine benzeyen ve benzemeyenleri bir araya getirir.²²⁴

Aktif ya da fail olarak adlandırılan bu nitelikler, unsurların dönüşüm ve karışımlarında temel bir yönlendiricidir. Sıcaklık, özellikle suyun buharlaşması, dumanın yükselmesi ve maddelerin hacimsel genişlemesi gibi olaylarda harekete geçiricidir. Sıcaklığın artması, unsurların hareketlenmesine ve bir üst katmana yönelmesine yol açar.

Sıcaklık, unsurların harekete geçirerek buharlaşma, genişleme ve yukarı yönlü hareket gibi süreçleri başlatırken; soğukluk, bu hareketlerin tersine olarak unsurların yoğunlaşmasını²²⁵, sabit kalmasını ve durağan bir forma dönüşmesini sağlar. Bu iki nitelik arasındaki etkileşim, maddenin sürekli dönüşüm hâlinde olmasını mümkün kılarken, aynı zamanda unsurların belirli bir düzen içinde hareket etmesine olanak tanır.

Soğukluk maddelerin daha hareketsiz ve sabit hâle gelmesine neden olur. Diğer bir deyişle, soğuk niteliği akıcı olanı dondurarak hareketini kısıtlar ya da tamamen yok eder, akıcı olmayanı da yumuşatır.²²⁶ Örneğin, bir cismin katılaşma süreci veya yoğunlaşma olayları, soğukluğun etkili olduğu durumlarda gerçekleşir. Böylece, sıcaklık ve soğukluk unsurların doğadaki sürekli dönüşüm ve durağanlık döngüsünü yönlendiren temel faktörlerdir.

2.1.2. Pasif Nitelikler: Yaşlık ve Kuruluk

Nitelik çeşitlerinden kuruluk ve yaşlık, etkileri kabul eden ve edilgin bir mahiyete sahip olan niteliklerdir. Yaşlık, suyun akıcı yapısını koruyarak hareket imkânı sağlar. Bu aktif ve pasif nitelikler arasındaki denge, unsurların karışım ve dönüşüm süreçlerinin temelini oluşturur. İbn Sînâ pasif nitelikleri şu ifadelerle açıklar:

Onlardan ikisi de münfail/edilgin olup, bunlar da yaşlık ve kuruluktur. Fakat onlar sadece edilginlikte ortaya çıkan edilginlerdir. Bu durumda yaşlık cismin kendisiyle kolayca sıkıştırılıp farklı şekle girebildiği ve o (şekli) kolayca terk edebildiği niteliklerdir. Kuruluk ise cismin kendisiyle sıkıştırılıp farklı şekle girebilmesinin ve o (şekli) terk etmesinin zor olduğu bir niteliklerdir. Bu nedenle iki yaş cisim birbirine dokunmayla kolayca birleşebilir ve ayrılmaları ise kolayca,

²²⁴ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 71.

²²⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 74.

²²⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

bitişmelerinin tersine, sağlanmış temastan ayrılmaları zor veya imkânsız olur. Kuru ise bunun zıddıdır.²²⁷

Yaşlık niteliği, suyun akışkan yapısını ve buharlaşma gibi süreçlerdeki hareketi yönlendirir. Yaşlık, unsurların daha esnek ve uyumlu bir hareket yeteneğine sahip olmasını sağlar, maddeleri eritip çözer.²²⁸ Aynı zamanda suyun buharlaşarak havaya karışmasını kolaylaştırır.

Kuruluk, bir unsuru yoğunlaştırarak veya sertleştirerek karar kılıcı ve sabitleyici bir etki gösterir. Bu yönüyle maddeyi dondurabilme kabiliyetini haiz kuruluşun bir diğer özelliklerinden birisi de zıddını kendine benzetmesidir.²²⁹ Kuruluk aynı zamanda unsurları daha dirençli ve bulunduğu durumu muhafaza edici hâle getirir. Bu nitelik, ateşin ve dumanın sertleştirici ve yoğunlaştırıcı karakteristiklerini vurgular. Dumanın yükselmesine ve yoğun bir yapı kazanmasına neden olur. Kuruluk ve yaşlığın edilgin hâli, etkiyi kabul etmesi hasebiyle tabiatta unsurların dönüşüm süreçlerini dengeler. Yaşlık ve kuruluşun karşılıklı etkisi de unsurların karışım süreçlerini ve dengesini şekillendirir.

2.2. Niteliklerle İlgili İki Teorik Problem: Te‘âkub ve Tezâüyüd Meseleleri

İbn Sînâ, doğa felsefesinin temel konularını ele aldığı *el-Ef‘âl ve ‘l-infi‘âlât* adlı eserinde, niteliklerin etkileşim tarzını ve değişimini yöneten ve yönlendiren ilkeleri irdeler. Bu başlık altında, söz konusu eserin ardışık iki faslında tartışılan ve nitelikler teorisinin iki temel zorluğunu teşkil eden *te‘âkub* ve *tezâüyüd* meseleleri incelenecektir. Sağduyuya dayalı fiziksel gözlemlerden ve basit gündelik tecrübelerden yola çıkan bu iki problem, ilk bakışta birbirinden bağımsız iki mesele gibi görünse de aslında İbn Sînâ’nın cevher-araz ilişkisi ve cismin içkin kuvvetleri hakkındaki ontolojik yaklaşımını sergileyen tamamlayıcı bir bütünlük arz eder. Aşağıda, İbn Sînâ’nın üçüncü ve dördüncü fasıllarda ele aldığı bu iki problem analiz edilecektir.

2.2.1. Te‘âkub Problemi: Niteliklerin İntikali ya da Bir Cisim Bütün Niteliklerden Hali Olabilir mi?

İbn Sînâ’nın *el-Ef‘âl ve ‘l-infi‘âlât* adlı eserinin üçüncü faslı olan “Sıcak ve Soğğun Art Arda Gelişinin Sebebinin Açıklanması” başlığı²³⁰ altında ele aldığı mesele,

²²⁷ İbn Sînâ, *el-Kevn ve ‘l-fesâd*, 71.

²²⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

²²⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

²³⁰ İbn Sînâ, “*el-Ef‘âl ve ‘l-infi‘âlât*”, 2/211-214.

fiziksel bir gözlemden yola çıkarak etki ve edildigide niteliksel değişimlerin sıradüzenine ilişkin bir problemi mevzubahis etmektedir.

Bu problemi kısaca şöyle ifade etmek mümkündür: Bir nesne tüm niteliklerden hali olabilir mi? İbn Sînâ'ya göre cisimler birçok nitelik ve arazdan hali olabilirse de temel niteliklerden hali olması düşünülemez. Dolayısıyla dört temel niteliğın ve bu metinde sıcak ve soğuk gibi zıt niteliklerin bir cisim üzerinde sırasıyla etkide bulunması meselesi, doğal olarak cismin niteliklerden hali kalıp kalamayacağı tartışmasının bir zemini haline getirilmiştir. Dolayısıyla sıcak ve soğuklukla ilgili tartışma ve buna dair fiziksel gözlem, İbn Sînâ'nın niteliklerin doğası, mahalli ve işleyişi üzerine geliştirdiğı yaklaşım açısından bir başlangıç noktası ve fiziksel bir fenomenal örnek zemini. Bu nedenle metinde ilk bakışta kuyu sularının mevsimlere göre sıcaklığının değişmesi gibi basit bir doğal gözlemin tartışıldığını sanmak yanlıştır. Çünkü metin ayrıntılı bir şekilde tahlil edildiğinde, cevher-araz ilişkisine dair daha derinlerde bir ontolojik tartışmanın yattığı görülür. Buna göre bir nitelik, ait olduğı cevherden bağımsız bir varlığa sahip olabilir mi? Bu soru, "Bir cisim bütün niteliklerden hali olabilir mi?" sorusuyla bir bütünlük içindedir. Özetle bir niteliğın cevherinden ayrılabilmesi hem niteliğın hem de niteliksiz kalan cevherin ontolojik statüsüyle ilgilidir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın tartışması, cisimlerin niteliklerden hali olup olmayacağı yanında "sıcak-soğuk" etkileniminin mahiyeti, niteliklerin kendi başlarına bir mahalden başka bir mahale *intikâl* edebilen şeyler olup olmadığı, bu intikalın yalnızca zahirde duyulara hitap eden bir görünümünden mi ibaret olduğı gibi farklı meseleleri de açıklığa kavuşturacak mahiyettedir.

Öncelikle İbn Sînâ'ya göre nitelikler, kendi zatlarında bağımsız bir varlığa sahip olsalardı ve cisimden cisme intikal etmeleri mümkün olsaydı, o halde herhangi bir cisim geçici bir süreyle bütün niteliklerden hali kalabilirdi. Ne var ki, İbn Sînâ bu ihtimali kabul etmez. Ona göre, bir cismin varlığı, belirli bir niteliksel hal içinde tecessüm eder. İbn Sina "nitelik intikali" fikrini reddederek, her niteliksel durumun kendi mahallinde ve kendi sınırları içinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Böylece İbn Sînâ, cisimlerin niteliksiz olamayacağına dair görüşünü bu tartışma zemininde gerekçelendirme imkânı bulur.

Problemin zemini biraz daha ayrıntılı bir şekilde şöyle tasvir edilebilir: İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adlı eserinin üçüncü faslında ne basit bir unsurda ne de onlardan meydana gelen bileşiklerde ortaya çıkabilen ve *te'âkub* (art arda gelme, birbirini takip

etme) olarak isimlendirdiği özel bir problemi tartışır. Te'âkub, bir niteliğin bir cismin dış yüzeyine (*ẓâhir*) hakim olmasının, o cismin iç kısmında (*bâtin*) zıt niteliğin şiddetlenmesiyle sonuçlandığı paradoksal bir süreci ifade eder. İbn Sînâ bu durumu, “sıcaklık, soğuk bir cismin zahirine hakim olduğunda, o cismin batınının soğukluğunun artması ve bunun aksinin de geçerli olmasıdır”²³¹ şeklinde formüle eder. Bu teorik çerçeveyi somutlaştırmak için sunduğu deneye dayalı örnek, problemin çıkış noktasını teşkil eder: “Bu sebeptir ki, kışın kuyuların ve kanalların suları sıcak, yazın ise soğuktur.”²³²

Bu durum, çevresel sıcaklık gibi haricî bir sebebin, beklentinin tam tersi bir etkide bulunarak iç soğukluğun artmasına sebebiyet verdiği gibi bir problemi de içerir. Yaz mevsiminin yoğun sıcaklığının, yer altındaki bir su kütlesinin soğukluğunu daha da artırması nasıl mümkün olabilir? Ya da kışın dondurucu soğuğu, aynı suyu nasıl ılıklaştırabilir? Bu sorular, fiziksel dünyanın yüzeysel gözleminin ötesine geçerek, niteliklerin doğasına ilişkin daha kapsamlı bir soruşturmayı zorunlu kılar. İbn Sînâ'nın bu fasıldaki temel amacı, bu paradoksal görünen olguyu, kendi nitelik teorisiyle çelişmeyecek rasyonel bir zeminde açıklamaktır.

Bu problemin çözümü, İbn Sînâ'nın zihninde bir dizi iç içe geçmiş birkaç gizli soruyu gün yüzüne çıkarır. İlk olarak, sıcaklık ve soğukluk gibi niteliklerin ontolojik statüsü sorgulanır: (i) Bu nitelikler, ait oldukları cevherden bağımsız olarak bir yerden bir yere taşınabilen varlıklar mıdır, yoksa cevherin ayrılmaz halleri midir? İkinci olarak, algının güvenilirliği epistemolojik bir sorun olarak belirir: (ii) Gözlemlediğimiz bu sıcaklık ve soğukluk değişimi, suyun kendisinde meydana gelen bir hakikat midir, yoksa metinde de bir karşı görüş olarak sunulacağı üzere, “hissi bir yanılgıdan” mı ibarettir? En temelde ise bu problem, cevher-araz ilişkisinin mahiyetini anlamak için bir imkân sunar. (iii) Bir niteliğin artması veya azalması, ait olduğu cevherin varlığından ayrı düşünülebilir mi? Son olarak, (iv) bir cisimdeki niteliksel değişim nasıl gerçekleşir? Dış etken, cismin içindeki niteliği nasıl dönüştürür veya etkiler?

İbn Sînâ, söz konusu problemi çözüme kavuşturmadan evvel, meseleye dair mevcut iki temel açıklama biçimini ortaya koyarak eleştiriye tabi tutar. Bu görüşlerin ilki

²³¹ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

²³² İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

(i) niteliklerin intikalini kabul eder. İkincisi ise bu problemi çözmeye çalışırken (ii) hissi yanılıgıyı merkeze alır.

İbn Sînâ'nın ele aldığı ilk görüş, olguyu sezgisel bir kıyas üzerinden anlamlandırmaya çalışır. Bu görüşe göre, sıcaklık ve soğukluk birbirine hasım iki kuvvet gibidir. Aralarındaki ilişki, bir düşmanlık ve kaçış ilişkisidir. Bunu İbn Sînâ “sıcaklık ve soğukluk, adeta düşmanından kaçır gibi, biri diğerinden mağlup olarak çekilir” ifadesiyle betimler.²³³ Buna göre haricî bir sıcaklık, bir cismin dış yüzeyini istila ettiğinde, içerideki soğukluk ondan kaçarak merkeze doğru çekilir ve orada birikir. Haricî soğukluk ise, içerideki sıcaklığın aynı şekilde merkeze sığınmasına neden olur. Bu teori, suyun ateşten kaçtığına dair zanna benzetilerek somutlaştırılır ve basit bir sağduyuya hitap eder.²³⁴

İbn Sînâ, bu teorinin kabul edilmesi durumunda ortaya çıkacak olan ilkesel açmazı teşhis eder: Bu açıklama, bir niteliğin, içinde bulunduğu cevherden hali kalarak bir yerden bir yere intikal edebileceği, yani *arazların intikali* fikrini zorunlu kılar.²³⁵ Oysa İbn Sînâ için bu, doğaya ilişkin ilkelerden birinin ihlalidir. Çünkü İbn Sînâcı ontolojide nitelik, varlık sebebi olan cevherden ayrı, müstakil bir varlığa sahip olamaz. Bir niteliğin mekân değiştirmesi, onun bir anlığına bile olsa bir cevhere bağlı olmadan var olması anlamına gelir ki bu, onu nitelik olmaktan çıkarıp cevher statüsüne yükseltir. Bu ise tanım gereği çelişkidir. İbn Sînâ, bu teorinin felsefi temelinin çürüklüğüne şahit getirerek şöyle der: “Halbuki tahkik ehli alimlerin, arazların intikalini kabul etmediğini biliyoruz.”²³⁶ Bu ifade, meselenin tartışmaya açık bir konu olmadığını, aksine ispat ve tahkik ehli tarafından üzerinde ittifak edilmiş bir ilkenin ihlali olduğunu vurgular. Dolayısıyla, arazların intikali teorisi, fiziksel bir olguyu açıklarken felsefi bir imkânsızlığı varsaydığı için reddedilmelidir.

İbn Sînâ'nın değerlendirdiği ikinci görüş, problemi ontolojik alandan epistemolojik alana taşır. Kuyu tecrübesindeki meselenin tamamen algısal bir yanılsamadan ibaret olduğunu iddia eder. Bu teoriye göre, kuyulardaki veya kanallardaki suyun objektif sıcaklığı aslında yıl boyunca birbirine yakın bir haldedir.²³⁷ Algıdaki farklılığın sebebi ise, gözlemcinin bedeninin değişen durumudur. Teori, bu iddiasını

²³³ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

²³⁴ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

²³⁵ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

²³⁶ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/211.

²³⁷ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/212.

meşhur hamam örneği ile güçlendirir: Soğuk bir kış gününde hamama giren kişinin soğuk tenine temas eden ılık su, kişiye sıcak gelir. Ancak kişi hamamın içinde bir müddet kalıp bedeni ısındıktan sonra, aynı su ona soğuk gelir.²³⁸ Buradaki değişken, suyun sıcaklığı değil, bedenin sıcaklığıdır. Dolayısıyla, te'âkub da suyun kendisinde değil, ona temas edilmesiyle ortaya çıkan izafî bir histen ibarettir.

İlk olarak İbn Sînâ, bu teorinin mantıksal bir imkânsızlık içermediğini teslim eder: “Onların bu söyledikleri imkânsız değildir.”²³⁹ Diğer taraftan, bu iddiayı çürütmek için doğrudan tecrübi yönleme müracaat eder. O, hissi yanılğı tezini sınamak için insan algısını denklemden çıkaran buzun eritmesi deneyini tasarlar. Eğer teori doğruysa ve suyun sıcaklığı mevsimlere göre değişmiyorsa, suyun diğer cisimler üzerindeki sıcaklık değişimine neden olan etkisi de değişmemelidir. Ancak İbn Sînâ'nın gözlemi bu varsayımı kesin bir dille reddeder: “Zira biz bu suları bizzat tecrübe ettik ve kışın buzu derhal erittiğini, yazın ise eritmediğini gördük.”²⁴⁰ Buzun kışın eriyip yazın erimemesi, suyun durumunun cismin sıcaklığına tesir etmesi açısından farklı olduğunun ve meselenin algısal bir yanılsamaya indirgenemeyeceğinin güçlü bir kanıtıdır. O, argümanını pekiştirmek için ikinci bir delil daha sunar. Kışın bir insanın bedeni bir şekilde ısıtılarak yaz mevsimindeki beden sıcaklığına eriştilse, daha sonra bu kişinin suyla teması sağlansa, suyun yine de sıcak hissedileceğini belirtir.²⁴¹ Bu da algıdaki izafiliğin, olgunun tamamını açıklayamadığını gösterir.

İbn Sînâ, hissi yanılğıyı merkeze alanlar grubu altında bir diğer zümrenin iddialarını da ele alır. Bunlar latif buhar taraftarlarıdır. Bu grup, te'âkub meselesinin ardında gerçek bir fiziksel açıklama olduğunu kabul eder. Ancak bu açıklama biçimini cismin kendi doğasında değil, onun içine nüfuz eden (*sârî*) haricî ve *latîf* bir cisimde arar. Bu teoriye göre, bir cismin ısınması veya soğuması, “onun içine nüfuz etmiş latif ve sıcak bir cisim” veya “latif ve soğuk bir cisim” aracılığıyla gerçekleşir. Bu durumu İbn Sînâ şu cümlelerle anlatır:

Diğer bir zümre ise, bu durumun hakikatinin ancak şu şekilde olabileceğini kabul etmiştir: Bu halin vuku bulduğu cismi ya onun içine nüfuz etmiş latîf ve sıcak bir cisim ısıtmakta ya da içine nüfuz etmiş latîf ve soğuk bir cisim soğutmaktadır.

²³⁸ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/212.

²³⁹ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

²⁴⁰ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

²⁴¹ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

Eğer o cisim sıcak ise ve soğukluk onun dış yüzeyine hakim olursa, buhar o cismin içine hapsolür ve çözünüp dağılmaz, böylece sıcaklığı daha da artar. Veyahut hakim olan sıcaklık ise, dış yüzeyi kurutur ve yoğun hale getirir; bu durumda o latîf cisim çözünmez, bilakis içerde hapsolarak yoğunlaşır ve gücü muhakkak surette artar; zira yoğunlaşma olmasaydı çözünüp dağılacaktı.²⁴²

Bu grup, İbn Sînâ'nın ileride kendi teorisinin merkezine koyacağı yoğunlaşma kavramını ilk kullananlardır. Ancak onlar bu kavramı, cismin kendi kuvveti için değil, bu latîf cisimler veya onların tezahürü olan buhar için kullanırlar. Onlara göre, eğer sıcak bir cismin dışı aniden soğutulursa, içerideki buhar söz konusu cismin içine hapsolür ve çözünüp dağılmaz. Böylece sıcaklığı daha da artırmış olur. Bu, ilk bakışta İbn Sînâ'nın kendi teorisine oldukça yakın bir açıklama girişimidir. Ancak bu teorinin zayıf tarafı, kuyu ve kanallar gibi büyük ölçekli ve karmaşık olguları açıklamada yetersiz kalmasıdır.

İşte bu noktada İbn Sînâ, bu grubun hatasını gözler önüne serer. İbn Sînâ'nın aktardığına göre, bu fiziksel modeli savunanların “çoğu, kuyular ve kanallar meselesini doğrulamamış; bilakis bunun, hamama girenin başına geldiği gibi, hissi bir yanılğı olduğunu zikretmişlerdir.”²⁴³ Demek ki bu grup, önce latîf buhar teorisini ortaya koyarak bir fiziksel model önermiş, ancak bu modelin açıklama gücünün yetersiz kaldığını görünce, problemi fiziksel alandan epistemolojik alana taşıyarak, “hissi yanılğı” olarak telakki edilebilecek bir teoriye sığınmıştır. Yani onların hissi yanılğısı, birincil bir açıklama değil, fiziksel açıklamada yaşadıkları başarısızlığın bir sonucudur.

İbn Sînâ, sıcaklığın hapsolması ile gelen yoğunlaşma fikrinin değerli ve açıklayıcı bir potansiyele sahip olduğunu zımnen kabul eder. Ancak onun yanlış bir cisme, yani latîf cisim sayılan buhara uygulandığını düşünür. O, daha sonra inşa edeceği kendi teorisinde bu kavramı ödünç alacak, fakat onu cismin kendi kuvvetine uygulayarak çok daha tutarlı ve güçlü bir model inşa edecektir.

Diğer taraftan, bu görüş sahipleri, fiziksel alanda tutunamayıp epistemolojik bir iddiaya sığınınca, İbn Sînâ da metodolojisini değiştirerek onlara kendi sahalarında cevap verir. Daha önce de tahlil edildiği gibi, mantıksal olarak imkânsız bulmadığı söz konusu görüşü çürütmek için buz eritme deneyi gibi tecrübi bir delile başvurur. Bu deney, olgunun bir yanılşama olmadığını, suyun kendisinde gerçek bir sıcaklık değişimi

²⁴² İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/212.

²⁴³ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/212.

yaşandığını ispatlayarak, bu grubun sığındığı son argümanı da ortadan kaldırır. Böylece İbn Sînâ, bu ikinci grubun hem başarısız fiziksel modelini hem de bu başarısızlıktan doğan felsefi kaçış yolunu deneyle kapatmış olur.

İbn Sînâ, rakip teorileri hem ilkesel hem de deneysel düzlemde eleştirip çürüttükten sonra, te'âküb problemini çözmek üzere kendi teorisini inşa etmeye girişir. Onun çözümü, niteliklerin intikalini ve duyuların aldatıcı verilerine dayanan açıklamayı reddeder. Bunun yerine, cismin kendi doğasında bulunan bir içkin kuvveti ikame ederek kendi açıklamasını ortaya koyar. Bu yaklaşım, problemi, cismin kendi ontolojik bütünlüğü içinde kalarak, cismi kendi iç yapısıyla açıklamayı hedefler. İbn Sînâ, bu teoriyi iki temel ilke üzerine kurar ve ardından bu ilkeleri birleştirerek te'âküb meselesine rasyonel bir izah getirir.

Teorinin ilk temeli, her cismin münfail bir nitelikler toplamı olmadığı, aksine fail bir tabiata veya kuvvete sahip olduğu ilkesidir. İbn Sînâ'ya göre bir cismi, sahip olduğu niteliklerle sadece soğuk veya sıcakla tavsif etmek yeterli olmaz. Bununla birlikte söz konusu cisim, fail olarak soğutucu veya ısıtıcı bir tabiata sahiptir. Bu tabiat, sadece cismin kendisini değil, aynı zamanda çevresini de etkiler: “Soğutucu veya ısıtıcı bir tabiata sahip olan cisim, kendi tabiatı gereği kendini soğutur veya ısıtır. Aynı zamanda kendisine bitişik olanı ve etrafındakileri de soğutur veya ısıtır.”²⁴⁴ Bu ilke, nitelikleri, cevherin münfail birer yüklemi olmaktan çıkarıp, onun fail ve nedensel gücünün birer tezahürü haline getirir. Böylece, kuyudaki suyun veya yerin, doğasında var olan bir soğutma kuvveti/soğutucu kuvveti olduğu fikri, teorinin hareket noktası olur.

İkinci temel ilke ise, bir kuvvetin etki alanının genişliği ile tesirinin şiddeti arasındaki ters orantının vurgulanmasıdır: “Tek bir kuvvet, büyük bir konuda fiilde bulunduğu ve küçük bir konuda fiilde bulunduğu, onun küçük konudaki tesiri, büyük konudaki tesirinden daha fazla ve daha kuvvetlidir.”²⁴⁵ Bu teorik ilkeyi, tecrübi verilerden aldığı kıyaslar ve örneklemelerle somutlaştırır: “Küçük bir odunu yakmak ile büyük bir odunu yakmak bir değildir. Aynı şekilde tek bir kandil ile geniş bir sahrayı aydınlatmak da bir değildir.”²⁴⁶ Bu kıyaslar, bir kuvvetin sınırlı bir alana odaklandığında

²⁴⁴ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

²⁴⁵ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

²⁴⁶ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213.

etkisinin nasıl katlanarak arttığını gösterir. Bu, niteliklerin art arda geliş meselesindeki şiddetlenme veya artma durumunun işleyişini açıklayacak olan anahtar ilkedir.

İbn Sînâ, bu iki ilkeyi bir araya getirerek te'âküb meselesini çözer. Yaz mevsimi örneği dikkate alındığında durum şu şekilde işlerlik kazanır: Yeryüzü, doğası gereği bir soğutma kuvvetine sahiptir. Normal şartlarda bu kuvvet hem yeryüzünün dışına hem de içine doğru yayılır. Ancak yazın dışarıdan gelen yoğun sıcaklık, yeryüzünün dış yüzeyini ısıtarak bir nevi yalıtkan kabuk oluşturur ve içerideki soğutucu kuvvetin dışarıya etki etmesini engeller: “Soğukluk, o cismin dış kısımlarına hakim olduğunda, ilkenin bu dış kısımlardaki fiili engellenir.”²⁴⁷ Dışarıya yönelemeyen bu kuvvet, bütün enerjisiyle içeriye, yani daha dar ve sınırlı bir alana, yer altı sularının bulunduğu bölgeye yönelmek zorunda kalır. Böylece, aynı soğutucu kuvvet, etki alanı daraldığı için, ikinci ilke gereğince çok daha şiddetli bir tesir gösterir. Kuvvetin bu şekilde bir alana hapsedilerek yoğunlaşmasıyla (*ihtikân*), soğukluğun normalden çok daha fazla artmasını açıklar. Bu, niteliğin bir yerden bir yere intikal ederek kaçtığını değil, soğukluğu üreten kuvvetin, ait olduğu cevherin kendi içinde sıkışarak yoğunlaştığını ve etkisini artırdığını gösterir.

Sonuç olarak reddedilen ilk teori olan arazların intikali, İbn Sînâcı doğa felsefesi için büyük bir tehdit oluşturur. Zira eğer soğukluk veya sıcaklık gibi nitelikler, ait oldukları cevherden koparak mekânda yer değiştirebilseydi, bu durum cevher ile nitelik arasındaki zorunlu ontolojik bağı koparır, niteliklere cevherden bağımsız bir tür varlık alanı atfederdi. Bu, bir niteliğin niteliksiz, bir cevherin de niteliklerinden soyunmuş halde var olabileceği, mantıksız bir doğa felsefesi tasarısı ortaya koyardı. İbn Sînâ, yoğunlaşma teorisiyle bu tehlikeyi bertaraf eder. Onun teklif ettiği çözümde, tüm değişim ve dönüşüm süreci, cevherin kendi bütünlüğü içinde, onun içkin kuvvetinin dinamikleri aracılığıyla gerçekleşir. Cevher, niteliklerin münfail bir taşıyıcısı değil, onları kendi doğası gereği üreten, sürekliliğini sağlayan ve düzenleyen fail bir ilkedir. Niteliksel artış veya azalış, cevherin parçalanarak niteliklerden hali kılınması değil, onun kuvvetinin kendi içinde yeniden organize olmasıyla meydana gelir.

İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ın bu faslında, bir yandan tahkik ehlinin ilkelerine sadık kalarak, diğer yandan tecrübeyi bir hakikat ölçütü olarak kullanarak bir teori inşa eder. Kuyu suyunun sıcaklığı gibi basit bir deneysel problem, nihayetinde,

²⁴⁷ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/213-214.

cevherin ontolojik bütünlüğünü korumak için ortaya konulan yoğunlaşma teorisiyle çözüme kavuşturulmuş olur.

İbn Sînâ'nın te'âküb problemine getirdiği çözüm, faslın ana argümanını teşkil eder. Ancak o, faslı hitama erdirmeden önce, argümantasyonunu tamamlayıcı nitelikte, metodolojik açıdan önemli bir tahlil sunar. Faslın son paragrafı, ilk bakışta ana konudan bir sapma gibi görünse de aslında fasıl boyunca ele alınan ilk karşı görüşün sezgisel temelini oluşturan yaygın bir yanılgıyı ortadan kaldırmayı hedefler. İbn Sînâ, bir teoriyi yalnızca felsefi veya deneysel düzeyde çürütmenin yeterli olmadığını, aynı zamanda o teorinin halk arasında veya felsefi olmayan düşüncede dayandığı popüler kıyasların da geçersizliğini göstermenin gerekliliğini farkındadır. Bu bağlamda, faslın başında niteliklerin intikali arazların teorisinin bir örneği olarak zikredilen suyun ateşten kaçtığı zannını doğrudan muhatap alır.

İbn Sînâ'ya göre süreç, suyun ateşin şiddetiyle bir kaçışa geçmesi değil, fiziksel bir süreç olarak bir ortamın bir halden diğer bir hale geçişini ifade eden buharlaşmadır. Bu, niteliksel bir dönüşüm sürecinin başlangıcıdır. Bu buharlaşma esnasında oluşan su parçacıklarının henüz sıvı halde bulunan su kütlesi içindeki yükselişi, telaşlı ya da hızlı olarak nitelenen bir harekete (*el-ḥareketü'l-muḍṭaribe*) ve bu hareketin yarattığı bir sese neden olur.²⁴⁸ İbn Sînâ, sürecin bu fiziksel betimlemesini yaparak, olayı adeta kaçış eylemi olmaktan çıkarır ve onu nedensel bir tabiat hadisesine indirger.

Analizinin en dikkat çekici yönü, bu fiziksel tasviri felsefi bir yeniden yorumlamayla birleştirmesidir. İbn Sînâ'ya göre su, ateşten bir düşman gibi kaçmamakta, aksine onun doğası olan sıcaklığı kabul ederek bir dönüşüm geçirmektedir. Bu bağlamda suyun hareketi, ateşe bir direnç değil, onun dönüştürücü fiiline bir yardımcı olma, yani onun formunu kabullenme sürecidir.²⁴⁹ Bu yorum, kaçış metaforunu tamamen geçersiz kılar. Su, zıt bir kutba çekilmek yerine, etkileşimde olduğu ilkenin doğasını benimseyerek kendi formunu değiştirmektedir. Bu açıklama ile arazların intikali teorisi, bu sezgisel dayanağın çürütülmesiyle temelsiz kalmış olur.

Sonuç olarak, faslın bu son bölümü, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin bir problemini çözmekle birlikte, o problem etrafındaki yanlış anlama ve hatalı sezgisel örneklemeleri izale etmeye yönelik gayretini gösterir. Bir teoriyi, felsefi ilkelerle (arazların intikal

²⁴⁸ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/214.

²⁴⁹ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/214.

etmemesi), deneysel verilerle (buz eritme deneyi) ve son olarak temelindeki popüler kıyası daha isabetli bir fiziksel açıklamayla geçersiz kılarak çürütmektedir.

2.2.2. *Tezâyüd Problemi: Cismin Mikdârı ile Etkisi Arasındaki İlişki*

İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* eserinin dördüncü faslında, “Cisimlerin Büyüklüğü Arttıkça Şiddeti ve Gücü de Artar” başlığı altında ele aldığı mesele, etki ve edilgede niteliksel değişimlerin nasıl gerçekleştiğini anlamak bakımından önemli bir teorik açıklamadır. İbn Sînâ’nın bu faslı eserine dâhil etme amacı, cismin büyüklüğü ile gösterdiği etki veya güç arasındaki ilişkinin mahiyetini araştırmak, ayrıca meselenin daha önceki felsefi yorumlarda nasıl yanlış anlaşıldığını açıklığa kavuşturmadır.

İbn Sînâ, bu faslı kaleme alırken cisimlerin büyüklüğünün (*mikdâr*), onların etki gücünü arttırmasının sebebinin ne olduğunu sorgulamaktadır. Bu soru, doğrudan doğruya antik doğa felsefesi içerisinde yer alan, özellikle Meşşâî gelenekten miras alınmış temel meselelerden biridir. Bu gelenek, büyüklüğün artmasıyla cismin etkisinin güçlendiği görüşünü ileri sürmüştü ve bunu fiziksel doğanın işleyiş prensiplerinden biri olarak kabul etmiştir. İbn Sînâ’nın ele aldığı temel problem, bu görüşün ontolojik ve fiziksel açıdan doğru temellere oturup oturmadığıdır.

İbn Sînâ, cisimlerin büyüklükleri ile onların etki güçleri arasındaki ilişkiyi çok katmanlı bir teorik zemin üzerinde tartışır. Bu tartışmanın ilk boyutu, nicelik (*kemiyet*) ile nitelik (*keyfiyet*) arasındaki ilişkinin doğasını kavramaya yöneliktir. Burada temel soru, bir cismin miktarca büyümesinin onun niteliksel etkisinde de doğrudan bir artışa yol açıp açmadığıdır. İbn Sînâ, bu soruyu cevaplarken, büyüklüğün bir tür keyfiyet yoğunluğu anlamına gelip gelmediğini, yani nicel artışın doğal olarak nitel yoğunluk doğurup doğurmadığını sorgular. Bu noktada niceliğin kendi başına etkileyici olmadığını, etkileyici olanın nicelik artışının cisimdeki keyfiyeti destekleyip desteklemediğiyle ilgili olduğunu vurgular.

Diğer taraftan, fail ile münfail arasındaki ilişkide büyüklüğün ne ölçüde belirleyici olduğu ele alınır. Bir cisim başka bir cisim üzerinde etki gösterdiğinde, bu etkinin büyüklüğü ne ölçüde onun maddi hacmine, yani fiziksel genişliğine bağlıdır? İbn Sînâ bu meselede, büyüklüğün etkide bulunmaya doğrudan sebep olmadığını, asıl etkinliğin cismin parçaları arasındaki iç düzenin birbirini destekleyecek şekilde işlemesinden kaynaklandığını savunur. Büyük cisimler, etki ettikleri edilgin varlıklar

üzerinde daha uzun süreli ve güçlü bir tesir bırakabilirler. Ancak bu tesir, büyüklüğün kendisinden değil, büyüklükteki parçaların yüzey temasları ve buna bağlı olarak sürekli şekilde güç kaybını telafiden doğar.

İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*'ta “cisim büyüdükçe etki gücü de artar” şeklindeki iddiayı yalnızca duyusal tecrübelerle dayanan yüzeysel bir ilke olarak değil, fiziksel nedensellik çerçevesi içerisinde bir açıklama gerektiren felsefi bir problem olarak ele alır. Kaldı ki bu mesele, yalnızca cisimlerin dışsal büyüklüklerinin karşılaştırılmasıyla çözülemez. Çünkü gerçek etki, cismin iç yapısında saklı olan fail ve münfail ilişkiler ağıyla açıklanmalıdır.

İbn Sînâ'ya göre, büyük bir cismin etkisinin güçlü olması, cismin büyük olması nedeniyle doğrudan kendisinden kaynaklanmaz. Başka bir ifadeyle, cismin büyüklüğü onun gücünün şiddetlenmesinin doğrudan sebebi değildir. Esas neden, özellikle cismin maddesinin niteliği, cismin etkileşim içinde olduğu başka cisimlerin yakınlığı, cismin bütünlüğünü oluşturan parçaların kendi aralarındaki karşılıklı etkileşimleri gibi faktörlerdir. Nitekim İbn Sînâ söz konusu fasıl altında şu ifadelerle yer verir:

Bazı insanlar, bu durumun sebebinin daha büyük olanın daha güçlü niteliğe sahip olmadığını zanneder. Aksine, büyük cismin uzak parçaları, etkilenmeye maruz kalan şeye yakın olan parçalarında meydana gelen zayıflamayı telafi eder. Çünkü bu etkilenmiş şey, maddesi itibarıyla etkilendiği gibi, sureti itibarıyla de etkileyebilir. Zira tabî varlıklarda fâ'il aynı zamanda münfa'il konumundadır.²⁵⁰

İbn Sînâ'nın görüşü, büyük cismin güçlü olmasının asıl sebebinin cismin büyüklüğünün kendisi değil, onun parçalarının etkileşimi ve aralarındaki ilişki olduğudur. Bu anlamda o, doğrudan “büyüklükten kaynaklanan güç” fikrine eleştirel yaklaşarak büyüklük ile güç arasında doğrudan bir nedensel ilişki kurmaz, etkide sürekliliğin parçalar arası iç dinamiklerle sağlandığını düşünür.

Yukarıdaki durumun anlaşılması için sunduğu örnek, fiziksel bir kıyasla açıklanır. Şayet büyük bir etki, etkilenmeye açık ve zayıf olan bir şeyle temas halindeki yakın parçaları ilk anda etkilenirse, onları izleyen daha uzak parçalar bu kaybı telafi ederek önceki güçlerini yeniden kazandırır. Böylece cismin genel kuvveti korunmuş olur. Bu durum, derin bir su kütesine dalan kimsenin yaşadığı sürekli soğuma etkisiyle benzeştirilir. Derin suya dalan biri, az miktarda suya giren birine göre çok daha yoğun bir

²⁵⁰ İbn Sînâ, “*el-Ef'âl ve'l-infi'âlât*”, 2/215.

soğukluk tecrübe eder. Çünkü az miktardaki su, bedeni soğuturken aynı zamanda bedenin sıcaklığıyla da ısınır ve artık yeniden soğutma işlevi göremez. Buna karşılık derin suyun bedenle temas eden kısmı ısındığında, hemen arkasındaki soğuk su kütlesi bu ısıyı telafi eder ve soğutucu işlevini sürdürür. Böylece bu telafi ve aktarım süreci sayesinde soğutma etkisi katlanarak devam eder.²⁵¹

İbn Sînâ'nın bu kıyastan çıkardığı temel ilke, büyüklüğün tek başına bir kuvvet unsuru değil, parçalar arası nitelik aktarımı sayesinde etkisini sürdüren bir yapı oluşturduğudur. Buradaki etkinin sürekliliği, niteliksel kuvvetin bir defaya mahsus değil, parçalar arası işleyişle yeniden üretilen (*telâfi*) bir şey olduğuna işaret eder. Bu bağlamda büyük cisimler, parçalar arası düzen sayesinde güçlü etki üretirler.

İbn Sînâ, ateş ve tuz örneklerinde olduğu gibi, büyüklük ile keyfiyet arasında doğrudan bir bağ kurulduğu yönündeki kanaate karşı çıkar. Ancak bir yandan da aslında büyüklüğün etkide nasıl farklı sonuçlar doğurduğunu açıklamaya çalışır. Örneğin büyük bir ateş ile küçük bir ateş aynı büyüklükte bir demir yüzeyine temas etse de büyük ateş bu yüzeyi hissedilmeyecek kadar kısa bir sürede ısıtırken, küçük ateş ancak bir süre sonra aynı etkiyi gösterir. Benzer şekilde, az miktarda tuzun içinde bekletilen bir nesne, tuzlu hâle gelmezken; bir tuzluğun içinde kısa sürede tamamen tuzlanır.²⁵² Bu örneklerde, temas yüzeyi sabit kalmasına rağmen, nicelikteki artışın etkinin yoğunluğuna katkı sağladığı gözlemlenir. Ne var ki İbn Sînâ, bu yoğunluğun doğrudan niceliğin kendisinden değil, büyük cismin parçalarının karşılıklı *ta'kviyesi*yle oluştuğunu, yani keyfiyetin yoğunluğunun niceliksel fazlalıktan değil, iç işleyiş düzeninden kaynaklandığını göstermeye çalışır.

İbn Sînâ yaygın kanaat olan “benzer, benzer üzerinde etkili olamaz” ilkesini de tartışmaya açar. Bu ilke klasik doğa felsefesinde, aynı cinsten varlıkların birbirleri üzerinde etkide bulunamayacağı yönündeki bir kabule dayanır. İbn Sînâ bu ilkenin mutlak olarak doğru kabul edilemeyeceğini savunur.

Onların “bir şey, benzerini etkilemez” sözüyle kastettikleri anlam şudur: Fiilen mevcut olan bir şeyin, kendisinde aynı nitelikte başka bir şeyin meydana getirebileceği söylenemez; çünkü bu durumda söz konusu olan şey, zaten o niteliğe sahip olur ve dışarıdan gelenin ona aynı şeyi kazandırması mümkün

²⁵¹ İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/215-216.

²⁵² İbn Sînâ, “el-Ef'âl ve'l-infi'âlât”, 2/215.

olmaz. Bu, ancak şu durumda geçerli değildir: Eğer dışarıdan gelen nitelik (etken), söz konusu nitelikten tamamen yoksun olan bir şeye yöneliyorsa ve hatta bu şeyde onun zıddı mevcutsa, o zaman etkilenme mümkündür. Öte yandan, mevcut olana eklenen fazlalık, dışarıdan gelen etkileyicinin doğası gereği etkide bulunması halinde ortaya çıkabilir. Eğer komşu cisimde bu etkiye açık bir kabiliyet kalmışsa, dışarıdan gelenin keyfiyeti ister güçlü ister zayıf olsun, yine de etkide bulunabilir. Ancak bu etkileyicinin o nitelikteki zayıflığı, onu karşıt niteliğe daha yakın kılarısa, bu durumda etki etme gücü karşıt niteliğe ait olur.²⁵³

Yukarıda alıntılanan bu ifade, yalnızca iki şeyin tamamen aynı nitelikte olması durumunda geçerlidir. Oysa doğada bir cisim başka bir cisme nitelik bakımından benzer olabilir ama aynı şiddette değildir. Dolayısıyla, biri diğerine nispetle daha etkili olabilir. Bu da büyük cisimlerdeki parçaların birbirini etkileyerek etkiyi artırmasına imkân tanır. Yani, bir cismin benzer bir başka cisme etkisi, eğer o benzer henüz nitelik bakımından tamamlanmamış, yani o niteliği tam anlamıyla gerçekleştirmemişse mümkün olabilir. Bu durumda, benzer olanın etkilenmeye açık olması nedeniyle, diğer benzerden gelen fiil ona nüfuz ederek o benzeri münfail kılabilir. Bu da cismin farklı parçalarının birbiri üzerindeki etkisini meşru kılar. Dolayısıyla büyük cisimlerde, parçaların benzerlikleri onları etkisiz kılmaz. Bilakis her biri diğerini destekleyerek etkinliği arttırabilir. Bu durum, İbn Sînâ'nın cisimlerin büyüklüğünden doğan gücü açıklayan benzerlik teorisi olarak nitelenebilir.²⁵⁴ Bu değerlendirmeler neticesinde İbn Sînâ, cismin büyüklüğü arttıkça onun etkisinin artması yönündeki kanaatin, büyüklüğün kendisinden değil, parçaların etkileşiminden doğduğunu ileri sürer. Başka bir deyişle, büyüklük arttıkça etki artar ilkesi, doğrusal bir orantı ilişkisine indirgenemez. Artan her parça az da olsa bir katkı sağlar. Fakat bu katkılar doğrusal bir artış biçimde değil, gittikçe azalan bir oranda gerçekleşir.

Burayı biraz daha derinleştirmek gerekmektedir. Çünkü İbn Sînâ burada, suya eklenen diğer bir su miktarının, oluşan yeni cisim büyüdüğü için niteliksel bir artışa sebebiyet verip vermediğini tartışmaktadır.

İtirazda bulunanlardan biri şöyle bir soru da yöneltmiştir: Eğer büyüklükteki artış, keyfiyette bir şiddetlenmeyi gerektiriyorsa, o halde deniz suyunun soğukluğu ile başka bir suyun soğukluğu arasındaki oranın da bu iki suyun miktarları arasındaki orana eşit olması gerekirdi. Ancak durum böyle değildir; zira deniz suyu daha

²⁵³ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/217.

²⁵⁴ İbn Sînâ, "el-Ef'âl ve'l-infi'âlât", 2/217.

kuvvetli bir soğutma etkisine sahip olsa da içinde uzun süre kalmak, az miktardaki bir suya göre çok daha zor olsa da yine de bu iki suyun soğukluk oranları, hacim oranlarına eşit değildir.²⁵⁵

Burada sorulan söz konusu soru, bir tür orantı mantığına dayanır: Eğer gerçekten bir cisimdeki niceliksel artış, ona bağlı olarak niteliğin de şiddetini artırıyorsa, bu durumda büyük bir cisim ile küçük bir cisim arasında yalnızca mutlak değil, aynı zamanda oransal bir nitelik farkı da gözlemlenmelidir. Buradan hareketle, az miktardaki bir suya kıyasla deniz suyunun çok daha büyük olması, soğukluğunun da bu ölçüde artmasını gerektirir. Ancak fiili deneyim böyle bir sonucu doğrulamaz.

Biz deriz ki: Bu da bir yanılsamadır. Çünkü bizim “soğuk bir cisme onun bir misli eklendiğinde, keyfiyeti daha şiddetli olur” şeklindeki sözümüz, bu iki miktarın oranlarının, aralarındaki keyfiyet oranını da belirleyeceği anlamına gelmez. Bizim söylediğimiz şudur: Eğer bu suya onun bir misli kadar su eklenirse, bu birleşimden oluşan toplam suyun soğukluğu artar. Ancak hiçbir zaman “soğukluk iki katına çıkar” demedik. Çünkü biz, bu yeni soğukluğun, sonradan eklenen suyun tüm soğukluğunu ilk suya tamamen aktardığını varsaymadık ki, önceki soğukluğun iki katına çıkmış olsun. Evet, o suya bir miktar daha eklendiğinde bir artış meydana gelir; ama bu artış ne ilkinin aynısıdır ne de eklendiği suyun tamamının etkisidir. Evet, eğer soğuk suyun tüm keyfiyeti bütünüyle diğerine geçseydi, o zaman bu düşünceye sahip olmak yerinde olabilirdi ve denilebilirdi ki: “Soğukluk iki katına çıktı.” Ancak durum bu değildir. Zira eklenen suyun soğukluğu, o suyun özünden ayrılmaz; sadece onunla birleştiğinde, ondan az bir etki taşar. Buna ikinci bir miktar daha eklendiğinde, yeni bir artış daha meydana gelir; fakat bu, bir öncekinden daha azdır. Çünkü ikinci eklenen miktar, merkezden daha uzaktadır.²⁵⁶

Buradan anlaşılacağı üzere, İbn Sînâ yukarıda bahsi geçen türdeki bir akıl yürütmenin mugalata olduğunu savunur. Çünkü niceliksel artış, niteliksel artışı doğrusal bir orantı içinde zorunlu kılmaz. Yani, suyun hacmi iki katına çıkınca soğukluğun da iki katına çıkması gerekmez. Burada yanlış varsayım, niteliksel etkinin tümüyle nicelik üzerinden taşındığıdır. Oysa İbn Sînâ’ya göre, suyun keyfiyeti, yani soğukluğu, cismin doğasına içkindir ve bir başka cisme eklendiğinde, bu keyfiyet kendi mahiyetini koruyarak az miktarda bir etki taşır. Bu nedenle büyük miktarda deniz suyu, az miktarda suya göre daha fazla soğutur. Fakat bu soğutma etkisi, buradaki belirli miktar oranına tam

²⁵⁵ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/218.

²⁵⁶ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/219.

olarak denk düşmez. Dolayısıyla miktarın artmasıyla birlikte nitelikte artış olabilir, ancak bu artış sabit bir oran izlemek zorunda değildir. Keyfiyetin taşınması, cismin tamamına içkin olan bir etkidir ve bu etki, başka bir cisimle ilişkiye girdiğinde doğrudan aktarılmaz. Sadece kısmi ve azalan ölçülerde yayılır. İbn Sînâ bunu şöyle açıklar:

O halde artışlarda keyfiyetin şiddetlenmesinin, miktarın iki katına çıkmasıyla paralel bir şekilde artması gerekmez. Çünkü artan miktarın, öncekiyle aynı olması da gerekmez; hatta artış, ilkinden çok daha az olabilir ve bu azlık, bazı durumlarda fark edilemeyecek kadar küçük olabilir. Bu nedenle bu itiraz geçerli değildir. Evet, eğer iki suyun toplam soğukluğu, bir cisim üzerinde etkide bulunabilecek halde olsaydı, bu durumda onların toplam etkisi, ilkinin etkisinin iki katı olurdu. Fakat bu varsayım imkânsızdır ve itirazcının lehine de sonuç doğurmaz.²⁵⁷

İbn Sînâ'nın buradaki yorumu, nicelik ile keyfiyet arasındaki ilişkinin doğrusal bir oran takip etmediği yönündeki temel görüşünü belirginleştirmeyi hedeflemektedir. Ona göre, bir cisme ait nitelik -örneğin soğukluk- miktarın artışıyla birlikte şiddetlenebilir. Ancak bu şiddetlenme, miktardaki artışla birebir orantılı değildir. Yani miktar iki katına çıktığında keyfiyetin de mutlaka iki katına çıkması gerekmez. Artan miktar, ilkinin aynısı olmak zorunda olmadığı gibi, çok daha az bir katkı sağlayabilir ve bu katkı kimi zaman hissedilemeyecek kadar küçük olabilir. Bu nedenle, keyfiyetin artışının nicelikteki artışla birebir örtüşmediği durumlar doğaldır ve bu durum, İbn Sînâ'nın büyüklük-keyfiyet teorisine yöneltilen söz konusu itirazı geçersiz kılar.

Bunun imkânsız oluşu şuradan anlaşılır: Çünkü ilk suyun soğutması, temas yoluyla gerçekleşir ve temas, yalnızca belirli bir yüzeyde gerçekleşebilir. Oysa temas edilen yüzey, iki parçanın toplam hacmiyle değil, yalnızca temas halindeki kısmın miktarıyla sınırlıdır. Dolayısıyla, etki de yalnızca bu kısmınkine benzer olur. Çünkü edilginin hacmi iki kat olsa da bu artış yalnızca nitelik yoğunluğunda bir fark oluşturur; yoksa temas yüzeyi artmadıkça, etki alanı da artmış olmaz.²⁵⁸

Yukarıdaki ifadeye göre İbn Sînâ'nın bu noktada yaptığı ikinci önemli tespit, fiziksel etkinin yüzey temasıyla sınırlı oluşudur. Eğer soğuk suyun etkisi temas yoluyla gerçekleşiyorsa, bu durumda iki suyun toplam hacmi ne kadar büyük olursa olsun, etkileyebileceği alan temas edilen yüzeyle sınırlı kalacaktır. Dolayısıyla, iki katı hacme sahip bir soğuk su kütlesi, eğer temas ettiği yüzey değişmiyorsa, etkisini de iki katına

²⁵⁷ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/219.

²⁵⁸ İbn Sînâ, “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”, 2/219.

çıkaramaz. Bu da gösterir ki münfailin yüzeyi ne kadar artarsa artsın, failin sadece o yüzeye temas eden kısmı etkide bulunur. Böylece, büyüklük arttığında ortaya çıkan etki artışı yalnızca keyfiyetin daha yoğun veya düzenli dağılımından ileri gelebilir. Fiziksel temas yüzeyi sabit kaldıkça, niceliksel fazlalığın etkisi doğrudan çoğalmaz.

İbn Sînâ burada, fiziksel etkilerin yalnızca niceliksel büyümeye indirgenemeyeceğini, aksine bu etkilerin fail ve münfail varlıklar arasındaki ilişkilerde yüzeysel, geçişli ve sınırlı olduğunu vurgular. Bu, onun doğa felsefesinde yüzey/etki ilişkisi, cismin faal niteliği ve parçalar arası telafi gibi kavramları bir bütün içinde ele aldığını gösterir. Dolayısıyla, büyüklüğün etkideki artışı doğrudan bir kural değil, şartlara bağlı ve sınırlı bir sonuçtur.

İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu sonuca göre, büyük bir cismin daha etkili olması, doğrudan büyüklüğünden değil, cismin parçalarının içsel etkileşiminden ve telafi sisteminden kaynaklanır. Bu nedenle “büyüklük arttıkça güç artar” ifadesi, basit bir nicelik-nitelik ilişkisi ve orantılılığı olarak algılanmamalıdır. İbn Sînâ'ya göre büyüklüğün yarattığı güç etkisi, parçaların içeride birbirleriyle olan ilişkisinin düzenli ve sürekli biçimde işlemlerinden ileri gelir. Böylece İbn Sînâ, fiziksel gerçekliğin karmaşık iç yapısını, muhatap aldığı geleneğin basitçe cisim büyüdükçe etkisinin artacağı bir ilişkiye indirgemez. Bu bağlamda İbn Sînâ'nın asıl amacı, “cisimlerin büyüklüğü arttıkça şiddeti artar” sözünün basit yorumlarını eleştirerek, cismin iç yapısının ve parçalarının ilişkilerinin önemini ortaya koymak ve söz konusu geleneğin tabiat felsefesi yorumunda bir düzeltme yapmak şeklinde değerlendirilmelidir.

Özetle, İbn Sînâ, “miktar arttıkça nitelik de artar” iddiasını incelerken, bu artışın doğrudan bir sonuç olmadığını, aksine niteliksel telafi ve takviye teorileriyle gerçekleştiğini savunur. Ona göre büyük cisimlerin artan gücü, etkileşimde zayıflayan parçalarının diğer parçalar tarafından desteklenerek gücünü yeniden kazanmasından kaynaklanır. İbn Sînâ, “benzer benzeri etkilemez” gibi ilkelere dayanan eleştirilere, etkinin niteliğin kendisiyle değil “etkileme gücü” ile ilgili olduğunu ve bu gücün komşuluk (*mücâveret*) yoluyla aktarıldığını belirterek karşı çıkar. Son olarak, bu etkinin sınırsız veya miktar ile doğru orantılı olmadığını vurgular. Deniz suyu örneğinde olduğu gibi, etki temasla sınırlı olduğundan niceliksel artış, nitelik üzerinde sabit oranlı değil, azalan oranlı ve kademeli bir yoğunluk artışına neden olur.

3. Niteliklerin Unsurlar Üzerindeki Tekil Etkileri

Sıcaklık, hareket ve dönüşümün temel kaynağıdır. Bu özellik, unsurları harekete geçirerek buharlaşma, genleşme ve dönüşümlerini sağlar. Sıcaklık yaş unsurların hareket etmesini sağlayarak üst katmanlara yönelmesine olanak tanır. Soğukluk ise, hareketin tersine bir etki yaratarak unsurların sabitlenmesine ve yoğunlaşmasına neden olur. Soğukluk, şekil almaya bekleyen bir yapıyı belirli bir forma sokarak doğada düzenin korunmasına katkıda bulunur. Yaşlık, suyun akışkan doğasında kendini gösterir ve esneklik kazandıran bir işlev üstlenir. Bu özellik, unsurları birleştirerek karışım ve dönüşüm süreçlerinde aracılık yapar. Buhar ve nem gibi ara hâller, yaşlık niteliklerinin etkisiyle üst katmanlara doğru yükselir. Yaşlık, unsurların akışkan ve değişken hâlde kalmasını sağlayarak döngüyü sürdürür. Kuruluk, sertlik ve dayanıklılık kazandıran bir özelliktir. Unsurların karışımlarını sınırlandırarak sabit bir forma ulaşmasını sağlar.

Sıcaklık ve kuruluk, aktif nitelikler olarak hareket ve dönüşümü başlatır, etki üretir. Soğukluk ve yaşlık pasif nitelikler olarak hareketleri kabul eder ve şekillendirir, etkiye maruz kalır. Bu dört özellik arasındaki karşılıklı etkileşim, unsurların karışım ve ayrışma süreçlerini belirleyerek doğanın bütünlüğünü korur.

3.1. Aktif Niteliklerin Tekil Etkileri

3.1.1. Sıcaklığa Nispet Edilen Fiiller

İbn Sînâ, sıcaklık niteliğini, unsurların (özellikle toprak ve su gibi nispeten soğuk-nemli veya soğuk-kuru maddelerin) değişiminde ve harekete geçmesinde önemli faktörlerden biri olarak görür. Bu faktörün bireysel etkileri şunlardır:

3.1.1.1. Olgunlaşmak (*en-naḍc*)

Olgunlaşma, nemli bir nesnenin içindeki sıcaklığın *istenen seviyeye* ulaşmasıyla ortaya çıkan bir süreçtir. Yani olgunlaşma, sıcaklığın nemli bir cisim üzerinde etkide bulunarak onu kendi türünüm gayesine uygun nihai bir forma dönüştürmesidir. Meyvenin dalında doğal bir sıcaklık aracılığıyla olgunlaşmadan, besinin pişirilmesine kadar çeşitli şekillerde ortaya çıkar. Meyve olgunlaşmasında, nesnenin özündeki doğal sıcaklık önemli bir rol oynarken, pişirme gibi doğal olmayan (sınai) yöntemlerde dışarıdan gelen sıcaklık etkili olur. Nihayetinde, sıcaklık belirli bir eşiği aşarak nemi uygun kıvama getirir ve

istenen türsel olgunlaşma sağlanır.²⁵⁹ Bu süreçte sıcaklık, maddede istenen seviyeye uygun biçimde etkide bulunur. Meyvelerin görece olgunlaşması, hamlığın giderilmesi, ekmek mayalanması gibi süreçlerde sıcaklık, maddenin tabiatında bulunan yaşlığa pişirme yönünden etkide bulunur.

Olgunlaşma süreci, doğaya uygun bir gayeye erişme hareketidir. Olgunlaşma, bir varlığın hamlıktan kemale, eksiklikten tamlığa geçişini sağlayan niteliksel dönüşümdür. İbn Sînâ, olgunlaşmayı meydana getiren unsurları dört neden öğretisi çerçevesinde ele alır. Olgunlaşmanın maddesi rutubetli cisimdir; faili, yani etkin nedeni içsel sıcaklıktır; sureti, yani şekil ve formu, bu rutubetin tabiatın gayesine uygun bir şekilde yapı kazanmasıdır; gayesi ise bireysel varlığın gelişimini tamamlamasıdır.²⁶⁰ Böylece olgunlaşma hem duyulur değişimi hem de varlığın türsel ve ferdi olarak gayesine uygun hâle ulaşmasını ifade eder.

İbn Sînâ'ya göre olgunlaşma farklı şekillerde gerçekleşir. Bunlardan biri, doğrudan tabiata uygun olgunlaşmadır: bir meyvenin yavaş yavaş yenebilir hâle gelmesi gibi. Bu süreçte varlık, kendi doğasına ve gayesine uygun bir form kazanır. Bir diğeri, gıdanın bedene benzemesi için dönüşmesidir. Bu tür olgunlaşma, gıdanın özünü bozarak vücudun doğasına benzer hâle gelmesini sağlar. Bu yönüyle bu ikinci tür olgunlaşma bir tür bozulma içerir. Ayrıca dışkı ve idrar gibi artıkların vücuttan atılacak kıvama gelmesi de olgunlaşmanın bir çeşididir. Bu, gıdanın posasının beden dışına çıkarılabilmesi için bir dönüşüm geçirmesi anlamına gelir. Son olarak, pişirme, öğütme, kavurma gibi sınai işlemlerle gerçekleşen bir dışsal olgunlaşma çeşidinden daha bahsedilebilir.²⁶¹

İbn Sînâ olgunlaşmaya karşıt olan hâlleri de tanımlar. Eğer sıcaklık yeterince ya da hiç bulunmazsa, varlıkta olgunlaşma süreci ya başlamaz ya da tamamlanmaz. Bu duruma hamlık adı verilir ki daha sonra bu konu ele alınacaktır. Bunun yanı sıra, yabancı bir sıcaklık içsel sıcaklıkla çatışır ve onun dengesini bozarsa, bu durumda çürüme ve bozulma meydana gelir. Bu da olgunlaşmanın karşıtlarından biridir.²⁶² Ayrıca, yeterli ısıya ulaşmadan dış yüzeyde buharlaşmanın başlamasıyla görülen ara hâl de tanımlanır. Bu hâlde yüzeyde beyazlaşma olur. Sıcaklık biraz artarsa bozulma, daha da artarsa yanma

²⁵⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 54.

²⁶⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 60.

²⁶¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 54.

²⁶² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 54-56.

başlar.²⁶³ Böylece İbn Sînâ, olgunlaşma ile bozulma arasındaki sınırları sıcaklık miktarına göre tayin eder.

İbn Sînâ'nın dikkat çektiği bir diğer husus, her olgunlaşma türünün aynı şekilde işlememesi ve süreçlerin varlığa göre farklılık göstermesidir. Bazı varlıklar hızlı, bazıları yavaş olgunlaşır. Bazıları için belirli bir zaman dilimi gerekirken, bazılarında bu süre daha esnek olabilir. Bu farklılık, bitkinin veya cismin türüne, iç yapısına ve çevresel koşullara bağlıdır.

3.1.1.2. *Pişirmek (et-tabh)*

Pişirme, dış veya iç sıcaklık kaynağının içerisinde yaşlık barındıran cismi etkilemesi, onu yumuşatması, dönüştürmesi ve tüketilebilir duruma getirmesidir. Cismin yaş kısmı çözülerek dıştan içe doğru bir ayrışma yaratır. İbn Sînâ, pişirme eyleminin yakın nedeninin “yaş sıcaklık” olduğunu belirtir. Yani, pişirilen cismin nemi korunur veya üzerine ilave edilir. Böylece gıda, iç ve dış kısımlarında kısmen farklı yoğunluklarda olgunlaşma süreci geçirir.²⁶⁴

3.1.1.3. *[Ateşte veya Yağda] Kızartmak (eş-şeyy)*

Kızartma, pişirme işlemine nazaran daha fazla kuru sıcaklık ile yapılır. Ateşte kızartma sırasında, doğrudan ateş ve sıcak hava maddeye nüfuz eder, dış yüzeydeki nemi alır ve iç kısım dışa göre daha nemli kalır. Diğer kızartma türünde ise, kızartılan cisimle ateş arasında başka bir nesnenin varlığı söz konusudur. Mesela yağda kızartmada, kuru sıcaklığa ilave olarak yağın yapışkan ve nispeten akışkan durumu devreye girer. Yağ, gıda ile arasına bir bariyer oluşturur ve gıdanın içindeki nem hapsolür. Bu sayede dış kısımda kızartma, iç kısımda ise nispeten yumuşak bir doku meydana gelir.²⁶⁵

3.1.1.4. *Buharlaştırmak (et-tebhîr)*

Buharlaştırma, nemli bir cismin su veya benzeri parçacıklarını sıcaklığın etkisiyle ayırma işlemidir. Sıcaklığın artmasıyla su parçaları buhar formuna geçer ve cismin diğer kısımlarının yoğunluğu artmaktadır. İbn Sînâ'ya göre buhar, “çözölmüş su” olarak tanımlanır ve sıcaklıkla yükselme eğilimi gösterir.²⁶⁶

²⁶³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 60-62.

²⁶⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 62.

²⁶⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 62-64.

²⁶⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 64-68.

3.1.1.5. Dumanlaştırmak (et-tedhîn)

Dumanlaştırma, buharlaşmaya benzer. Fakat burada esas olan madde, sudan ziyade toprak benzeri veya katı özellikler sergiler. Yüksek sıcaklığın etkisi altında, katı cismin hafif ve buharlaşabilen parçaları ayrışarak yükselir. Bu noktada oluşan duman, “çözülmüş toprak” olarak adlandırılabilir. Yani, madde toz hâline veya ince parçacıklar durumuna getirildikten sonra sıcaklıkla birlikte havaya karışır.²⁶⁷

3.1.1.6. Tutuşmak ve Yanmak (el-iştî ‘âl)

Bir cismin tutuşması, kendisinden soğuk ve yaş buharın sâdır olmadığı bir özelliğe bağlıdır. Bu tür bir cisim, genelde sıcak, yağlı ve ıslak ya da kuru ve latif bir yapıda bulunur. Eğer bir madde kuru ve yoğun veya yaş fakat yağ içermiyorsa, yanıcı özellik göstermez. Yağlı maddelerden, sıcak karışıma sahip içeceklerden veya deniz sularından yükselen buharlar genellikle yanıcıdır. Her alev alan maddenin, ışık ve sıcaklık üreten ateşe dönüşme potansiyeline sahip bir duman üretebileceği görülmektedir.²⁶⁸

3.1.1.7. Korlaşmak veya Kız Hâline Gelmek (et-tecmîr, et-tefehhum)

Korlaşmak, ateşten ayrı olarak, tutuşmayan nesnenin kendi başına kızarıp ısı ve ışık yayacak şekilde yanmasıdır. Kor durumundaki cismin parçaları uçucu değildir. Bu kısmı, alevli yanma yerine yüksek ısıyla yavaş yavaş yanma şeklinde kendini göstermektedir. Taş veya metal gibi maddelerin kısmen korlaşabilmesi için gerekli şartların sağlanması gerekir, aksi takdirde alevlenme veya sönme meydana gelir.²⁶⁹

3.1.1.8. Eritmek (el-izabe)

Eritme, donmuş, katı ya da yarı katı bir nesnenin, ısıya maruz kaldığında sıvı hâle dönüşmesi olayıdır. Mineraller veya tuz gibi maddelerin erime kapasitesi vardır. Bu süreç, kuru ve yaş dengesiyle yakından irtibatlıdır. Erimeye meyilli bir madde için yeterli sıcaklık elde edildiğinde, katı yapı parçalanıp çözülerek akışkan ya da sıvı bir form meydana gelir.

Eritme işlemi sırasında, eriyebilen bir maddenin başarılı bir şekilde erimesi için hem kuru hem de ıslak koşulların bir arada bulunması gerekmektedir. Bu, maddenin erime potansiyeline sahip olmasının yanı sıra, erime sürecini destekleyecek uygun bir

²⁶⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 64-68.

²⁶⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 72.

²⁶⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 72.

nem dengesine de ihtiyaç duyduğu anlamına gelir. Madde donmuş durumdan çözülüp akışkan bir hâle geçtiğinde bile, bu kuruluk ve ıslaklık arasındaki hassas denge korunmalıdır. Eğer bu denge sağlanamazsa, madde buharlaşmaya başlar. Başka bir deyişle, madde sıvı hâle geçmeden doğrudan havaya dönüşür. Daha da önemlisi, bu dengenin bozulması ve maddenin ayrışmaya başlaması durumunda, madde mumda olduğu gibi aynı anda hem eriyen hem de buharlaşan bir davranış sergiler. Bu durum, erime işleminin sadece sıcaklıkla ilgili olmadığını, aynı zamanda maddenin fiziksel özellikleri ve çevresel koşulların, özellikle de kuruluk ve ıslaklık arasındaki dengenin de kritik bir rol oynadığını gösterir. Özetle, ideal bir erime için maddenin hem erime kabiliyetine sahip olması hem de uygun bir nem dengesi içinde bulunması gerekmektedir.²⁷⁰

3.1.1.9. Katılaştırmak (et-tefcîc)

Katılaştırma, sıcaklığın veya bazen soğukluğun etkisiyle bir nesnenin sıvı ya da yarı sıvı hâlden daha sert bir hâle ulaşmasıdır. Sıcaklık, madde içindeki kuruluğu güçlendirerek sıvı bileşeni baskılayabilir ve böylece nesnenin katı forma dönüşümünü hızlandırır. Bazı maddeler, mesela yumurta, ısıyla karşılaştığında katılaşır. Oysa tuz gibi maddeler suyla etkileşime girdiğinde çözünme gerçekleşir. İbn Sînâ, sıcağa veya soğuğa maruz kaldığında katılaşmanın, maddenin içindeki yağlık ve kuruluk dengesine ve o maddeye özgü karışım özelliklerine bağlı olduğunu vurgular.²⁷¹

3.1.2. Soğukluğa Nispet Edilen Fiiller

Soğukluk, ayırıcı ve dondurucu tesiriyle özellikle yağ maddeler üzerinde etki gösterir. İbn Sînâ, soğukluğun bazen de pişmeyi ve ısınmayı engellediğini belirtir. Soğukluğun tekil etkileri şunlardır:

3.1.2.1. Ham Bırakmak (en-nehâve)²⁷²

Ham bırakmak, soğukluğun ya da yetersiz sıcaklığın, cismin “istenen olgunluğa” ulaşmasına engel olmasıdır. İbn Sînâ, meyvenin olgunlaşamamasını ya da besinin pişmeyip ham kalmasını, sıcaklığın eksikliği ve soğukluğun baskınlığıyla ilişkili görmektedir. Henüz olgunlaşmamış bir meyvenin soğukta muhafaza edilmesi, içindeki

²⁷⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 70.

²⁷¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 74-78.

²⁷² Metinde kelime en-nehve (النهوة) olarak verilse de kelimenin aslı en-nehâve (النهضة) olarak düzeltilmiştir.

doğal sıcaklığın işleyişine engel olarak meyveyi ham hâlde bırakır. Sıcaklık yetersiz olduğunda gıda ya da meyve, beklenen tat, renk ya da yumuşaklık özelliklerini elde edemez.²⁷³

3.1.2.2. Pişirmeyi Önlemek

Pişirmeyi engellemek, bir nesnenin yüksek sıcaklıkla etkileşime girmesini önleyerek pişirme sürecini durdurma veya erteleme eylemidir. Soğukluk, bir besinin ya da maddenin iç sıcaklığını azaltarak, pişmeye uygun kıvamı bozabilir veya tamamen yok edebilir. Dış sıcaklıkla etkileşimde bulunan gıdayı aşırı soğuk bir ortamda tutmak, gıdanın merkezine ulaşacak sıcaklığın iletimini yavaşlatır veya engeller.

3.1.2.3. Buharlaşmayı ve Duman Oluşumunu Önlemek

Buharlaşma, esasen yaş ya da sulu maddelerin sıcaklık artışıyla birlikte yükselmeye hazır hâle gelmesidir. Duman oluşumu ise kuru olan maddelerin sıcaklıkla etkileşimi sonucu içerisindeki arazî maddelerin hava formuna geçmesinden kaynaklanmaktadır. Soğuk, buhar veya duman hâline dönüşecek parçacıkların hareket kabiliyetini düşürerek yükselişlerini engellemektedir.

Aşırı soğuk havalarda nemli yüzeylerden buhar çıkışı gözlemlenmez. Buna benzer şekilde katı maddelerde duman oluşumu da engellenir. Soğukluğun sıcaklığı bastırdığı durumlarda çürüme veya yanma ile meydana gelen yükselme hareketleri yavaşlar veya önlenir.

3.1.2.4. Tutuşmayı Engellemek

Soğuk niteliği, maddenin tutuşup yanabilmesi için gereken en düşük sıcaklık seviyesine ulaşmasını engeller. Bu yüzden maddede yanma infiali başlayamaz. Aynı zamanda, soğuk, yanma sırasında oluşan sıcak buhar gibi bazı ara çıktıları yoğunlaştırarak yanma sürecini kesintiye uğratabilir. Ateşin sönmesini sağlamak için soğuk su veya buz kullanılması, yükselen sıcak havayı yoğunlaştırarak alevi bastırır. Bu örnek, soğukluğun tutuşturmayı engelleme yeteneğini sergilemektedir.

3.1.2.5. Donmuş Olanın Erimesini Engellemek

Donmuş bir maddenin erimesi, maddenin belirli bir sıcaklık seviyesini aşarak katı durumdan sıvı duruma geçmesi demektir. Soğuk, bu sıcaklık seviyesine ulaşmayı

²⁷³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 56-60.

engelleyerek donmuş maddenin katı yapısını korur veya erime sürecini geciktirir. Soğukluğun ön planda olduğu bir durumda doğal sıcaklığı etkinlik alanı daralır, bu nedenle erime süreci başlayamaz ve engellenir.

3.1.2.6. *Çözülerek (et-tehallul) ve Küflenerek (et-tekerrüc) Katılaşmayı Önlemek*

Küflenme, çürümeye benzer bir süreç olmasına karşın, ondan farklı olarak, bir nesnede buharlaşan bir sıcaklığın etkisiyle başlar, ancak çürümede olduğu gibi nesnenin tamamen ayrışmasına yol açmaz. Tersine, soğuk, buharlaşmayı nesnenin yüzeyinde ve üzerinde tutar ve nesnenin kendisine veya onu kaplayan kısmına dâhil eder. Havanın bu nemle karışmasıyla birlikte, soğumanın etkisi altında nesnenin yüzeyinde beyaz bir renk meydana gelir. Küflenmenin oluşabilmesi için sıcaklık gerekmektedir. Sıcaklık yetersizse küflenme gerçekleşmez. Sıcaklık arttığında ise önce çürüme, daha da arttığında ise kuruma ve yanma gerçekleşir. Yani küflenme, çürüme ile kuruma veya yanma arasındaki belirli bir sıcaklık ve nem dengesinde ortaya çıkan bir yüzey etkisidir.²⁷⁴

Çözülme ya da küflenme yoluyla katılaşmayı engellemek, sıcaklığın nesnenin içerisindeki yaş ve kuru dengesini değiştirmesini önlemek anlamına gelir. Sıcaklık yükseldiğinde, nesnenin dış ya da iç katmanlarındaki bazı yaş cüzleri buharlaşabilir; ardından kuruluk artabilir ve bu da katılaşmaya yol açabilir. Eğer soğuk, bu sıcaklık artışını engellerse, bahsedilen kurutucu veya küflendirici süreçler meydana gelmez. Benzer şekilde, küflenmenin başlangıcında sıcaklığın etkisi azaltılırsa, küfün neden olduğu yüzeysel deformasyonlar derinleşmez ya da katılaşarak zararlı tabakalar oluşturmaz.

Nemli bir gıdayı soğukta tutmak, içindeki sıvı parçaların buharlaşarak yüzeyde yoğunlaşıp katı bir tabaka hâline gelmesini engeller. Ek olarak, yüzeyde oluşabilecek sıcaklık kaynaklı küflenme süreci de bastırılır. Bu durumda, gıda nemini koruyarak katı bir kabuk ya da küflü alan geliştiremez.

3.2. Pasif Niteliklerin Edilginlikleri

3.2.1. *Yaşlık ve Kuruluğun Tekil İnfialleri*

Tabii varlıklar, yaşlık ve kuruluk adı verilen iki temel durum üzerinden önemli bir değişim geçirir. Bu iki durum, sadece fiziksel koşulların değişmesiyle sınırlı kalmaz,

²⁷⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 60-62.

varlığın genel niteliğini de şekillendirir. Yaşlık, suya ve nemli olana yakınlığı belirtirken, kuruluk bu nemin kaybı veya uzaklaşmasıyla ilişkilidir. Fiziksel durumların dönüşümü, bazı zamanlarda hızlı bir seyir izlerken bazen de oldukça yavaş bir ilerleme gösterir. Bununla birlikte, söz konusu süreçlerin her birinde çeşitli edilmeler meydana gelir.

Bu edilmeler, cisimlerin en derin katmanlarına kadar giren bir değişimi, yüzeyde oluşan etkileşimleri veya bütünsel bir biçim değişikliğini yansıtabilir. Yaşlığa ve kuruluğa özgü durumların daha iyi kavranabilmesi için aşağıda bazı temel kavramlar üzerinde durulacaktır. Islaklık, sırlıslık olma, kuruma ve yayılma gibi kavramlar, doğrudan yaşlıkla ilişkilidir. Bu kavramlar, suyun veya herhangi bir sıvının madde üzerindeki etkisi ve maddenin nemlilik düzeyine bağlı olarak sergilediği farklı davranışları tanımlar.

Diğer yandan, çevrenme, bileşme, delinme, kesilme gibi kavramlar, cisimlerin haricî etkilerle veya kendi içsel yapılarıyla etkileşime girmeleri neticesinde ortaya çıkan değişim şekillerini temsil eder. Bu şekiller, maddenin bütünlüğünün nasıl korunduğunu veya nasıl ayrıştığını, hangi şartlarda yumuşayarak dış şekle uyum sağladığını ya da sertleşerek ayrılmaya direnç gösterdiğini açıklamayı hedefler.

Kırılma, uflanma, sıkılma, dövülme, eğilme, sünme ve yapışma gibi diğer kavramlar da fiziksel direncin zorlanması ve maddenin kendi özelliğinin açığa çıkmasıyla ilişkilidir. Sert veya gevrek hâle gelmiş maddelerde kırılma ve uflanma daha sık görülürken, esnekliği sürdürebilen maddeler çeşitli derecelerde eğilme veya sünme gösterebilir. Yapışma ise yüzeylerin veya ara maddelerin niteliğine bağlı olarak, farklı cisimlerin birbirine tutunması ve ayrılmaz bir bütün oluşturması sürecini tanımlar.

Bu kavramların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, yaş ve kuru hâllerin cisimlerdeki etkilerinin anlaşılmasına olanak tanır. Islaklık seviyesi, maddeyi yumuşak ve şekillendirmeye uygun hâle getirirken, kuruluk derecesi maddenin sertleşmesini ve bazı durumlarda parçalanma eğiliminin artmasını sağlar. Böylece, zamanın ve çevresel etkenlerin etkisi altında cisimlerde gözlemlenen değişimler, bu tür edilmeler sayesinde daha anlaşılır bir bütünlük kazanır.

3.2.1.1. Yaşlık Niteliğine Nispet Edilen İnfialler

3.2.1.1.1. Islanmak (el-ibtılâl)

Islanma, bir cismin kendine sulu bir başka cismin (örneğin suyun, sıvı yağın, farklı bir çözelti veya karışımın) temas etmesiyle üzerine veya gözeneklerine yabancı bir ıslaklığın girmesi durumudur. Bir yüzeyin ıslanması o yüzeyin parlak ya da yağlı olmasına göre farklı şekillerde gerçekleşir. Parlak ve yağlı yüzeylerde sıvı tutunamaz ve kayıp gider. Bu yüzden bu tür yüzeyler ıslanmaz olarak adlandırılır. Gözenekli ve pürüzsüz olmayan zeminlerde sıvı, yüzeye nüfuz eder ve ıslaklık burada kalır. Islanma, taze maddelerde sıkça görülen bir durumdur. Yaş veya kuru cisimler bazen ıslanmaya daha dirençli olabilir. Çünkü cisim sertleşmiş veya içerisindeki nemi dışarı atmıştır.²⁷⁵

3.2.1.1.2. Sırılısıklam Olmak (*el-intifâ*)

Sırılısıklam olmak, ıslaklığın cismin özüne ve derin katmanlarına işlemesidir. Yani su, yalnızca yüzeyde değil, cismin derinlerine girerek onunla kenetlenmiştir. Bu süreçte arazi yapıda olan cismin içerisine hapsolmuş hava kabarcıkları, yerini suya bırakarak ıslanma ve akabinde havaya ait elementlerin cismi tamamen terk etmesiyle sırılısıklam olma gerçekleşir. İbn Sînâ'nın belirgin ayrımı şudur: “Eğer o şeyde yumuşaklık oluşmuyorsa sırılısıklam olmuş denilemez.” Suyun tamamen emilmediği ve “yumuşatma” etkisi yaratmadığı durumlar, sırılısıklam olmaya tam olarak karşılık gelmez. Mesela suda çözülmüş bir madde “sırılısıklam oldu” diye tanımlanmaz. Çünkü o zaten bütünlüğünü kaybetmiş bir maddedir. “Her sırılısıklam olan ıslaktır ama her ıslak sırılısıklam olmuş değildir.”²⁷⁶

Sırılısıklam olma, diğerine kıyasla, ıslaklık düzeyinin daha yüksek bir seviyesidir. Bu aşamada cisim ile sıvı arasında son derece güçlü bir etkileşim mevcuttur. Yaşlandıkça cisimlerde gerçekleşen yapısal değişiklikler, farz-ı misal nemin azalması veya cismin sertleşmesi, sırılısıklam olabilme potansiyelini olumsuz yönde etkiler.

3.2.1.1.3. Çevrenmek veya Yayılmak (*el-inhîşâr*)

Yayılma, yaş veya ıslak bir nesnenin bulunduğu yüzeyde doğal olarak dağılması ve genişlemesi olarak tanımlanır. Boş bir alanda bulunan sıvı, herhangi bir baskı veya engel yoksa etrafa doğru yayılma gösterir. İçinde bulunduğu kap veya çevreleyen bir unsur bulunduğunda, sıvı o kabın şeklini alır. Kitapta belirtildiği üzere, eğer kabı tamamen doldurmaya yetecek miktarda sıvı varsa, sıvı yüzeyi o kabın formunu alır. Eğer

²⁷⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 84-86.

²⁷⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 86.

kap daha büyükse, üstte yüzey kabarcıklı veya kubbemsi bir biçim alabilir. “Yaş cisim eğer boştaysa/herhangi bir kapta değilse, nüfuzu bulunduğu konumda yayılır. Eğer çevrelenirse ya da engellenirse çevreleyen ve engelleyenin şeklini alır.”²⁷⁷

Islanma süreciyle birlikte değerlendirildiğinde, yayılma, cismin sıvı ile etkileşim alanını ve derinliğini gösterir. Kuruma sonrasında ise yayılma azalma gösterir veya tamamen durur.

3.2.1.1.4. Bileşmek (*el-ittişâl*)

Bileşme, yağ veya akışkan hâldeki maddelerin birbirleriyle temas ettiğinde, yüzeylerinin kolaylıkla kaybolması ve tek bir bütün hâline gelmesidir. Kurularda bu tür bir bütünleşmenin gerçekleşmesi nispeten zordur. Birbirleriyle karışmayan sıvılar (örneğin, yağ ve su) söz konusu olduğunda yüzeylerin ayrılması belirgin bir şekilde kalır. Karışan sıvılarda ise ayrışma gözlemlenmez ya da çok zayıf şekilde kalır. Nitekim sirke ve su ya da farklı tür yağlar kolayca birbirine karışabilir. Bileşme, yağlığın güçlü olduğu maddelerde daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Kurumaya, eskimeye veya yaşlanmaya yüz tutmuş maddelerde bileşme durumu giderek zorlaşmaktadır.²⁷⁸

3.2.1.1.5. Delinmek (*el-inhîrâk*)

Delinme, öncelikle yağ hâline özgü bir durum olarak tanımlanır. Bir nesne, kendisine giren cismin miktarına göre ayrışma gösterir ve bu cisim ortadan kalktığında parçalar birleşerek eski hâline döner. Bu nedenle delinme, ayrışmanın kolaylıkla meydana geldiği bir hâl olarak değerlendirilir. Ayrıca, bileşimin dağılma türleri arasında delinme, yarıma, kırılma, parçalanma (*el-inriḍâḍ*) ve ufalanma bulunmaktadır.

Delinme kavramı, önceki açıklamalarda belirtilen bu niteliğe karşılık gelir. Yumuşak cisimler için de delinme ifadesi kullanılabilir. Çünkü delinme, söz konusu cisimlerin bileşiminde bir bozulma oluşturur. Bu bozulma, cisme nüfuz eden maddenin hacminden ziyade, cismin bazı kısımlarının diğer bölümlerinden kopması sonucu meydana gelir. Böylece söz konusu cisim bütünlüğünü yitirerek dağılmış bir hâle gelir.²⁷⁹

²⁷⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 88-90.

²⁷⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 90.

²⁷⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 90.

3.2.1.2. Kuruluk Niteliğine Nispet Edilen İnfialler

3.2.1.2.1. Kurumak (*en-neşf*)

Kuruma, cismin içinde bulunan su ya da nemin, çeşitli fiziksel süreçler sonucunda çekilip azalmasıdır. İbn Sînâ kurumayı, gözeneklerdeki hava parçacıklarının genişlemesi ve bu genişlemenin nemi dışarı atmaya zorlaması olarak tanımlar. Eğer bu boşluklar başka bir madde tarafından doldurulursa, hava çözülür ve su ile karışarak farklı bir yoğunlaşma durumu meydana gelebilir. Birçok cisim, kuruduğunda sertleşir ya da katılaşır. Çünkü nemin azalması cismin iç yapısını sıkılaştırır.²⁸⁰ Var olanlar zamanla kuruyarak sertleşir, katılaşır ya da kırılğan hâle gelir. Bu, maddeyi artık esnekliğinden mahrum bırakan bir süreçtir.

3.2.1.2.2. Kesilmek (*el-inkıtâ*')

Kesilme, ayırıcı bir nesnenin (bıçak, makas vb.) girmesiyle oluşan bölünme durumudur. Bu bölünme, giren nesnenin hacmine ve kesici hareketin yönüne bağlı olarak ilerler. Cismin hareket yönündeki kesilmenin hacimden fazla ilerlemesi dağılma ve yarılmaya sonuçlanacaktır. Dolayısıyla kesilme cismin hacminden fazla olamaz. Yani, kesilme, bir ayırıcı cismin söz konusu cisme girmesi ve bu cismin hacmi kadar ilerlemesiyle ortaya çıkan bir ayrılma hâlidir. Hareket yönünde cismin hacmini aşmaz ancak hareketin kendisi daha kapsamlı [veya çok yönlü] olabilir.²⁸¹

Bu infial, genellikle daha yumuşak veya en azından belirli bir direnç eşiği bulunan nesnelerde gerçekleşir. Kurumuş ve çok sertleşmiş maddelerde kesilme, yerini kırılmaya bırakabilir.

3.2.1.2.3. Yarılmak (*el-inşikâk*)

Yarılma, kesilmeye benzer bir edilgi olmasına rağmen, daha çok bir kuvvetin uygulandığı doğrultuda cisimde beklenenden daha büyük ayrışma durumunu ifade etmektedir. Yarılma, bir cismi enlemesine, boylamasına veya eğik biçimde birbirinden ayırabilir. Bu süreçte, parçalar bazen kuruluk ya da sertleşme nedeniyle bütün hâlde kalmak yerine ansızın kopmalar yaşayabilir. Yarılma, genelde cismin sıkılığının yüksek

²⁸⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 86-88.

²⁸¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 90-92.

derecede olduğu, yaşlanmış ve çatlamaya meyilli veya kurumaya başlamış cisimlerde daha sık gözlemlenir.

Dolayısıyla yarıma, kesilmeden farklı olarak, dış müdahale veya cismin parçalarının birbirini çekmesi (gerilme gibi) nedeniyle bileşimin, ayırıcı cismin hacminden daha fazla alanda dağılmasıdır. Bu süreç, kimi zaman hacimli bir cismin müdahalesiyle gerçekleşirken kimi zaman da kuru ya da kuruyan kısımların birbirini çekmesi sonucu ortaya çıkar. Bu kuruyan kısımlara bir cisimle müdahale edildiğinde bazı kısımlara ayrılarak parçalanabilir. Parçalama türleri arasında “soymak, sıyırmak, oymak, yaymak, delmek, kazmak” sayılabilir.²⁸² İbn Sînâ’nın kitabında bu kavramlar müstakil olarak yer işgal etmez.

3.2.1.2.4. Kırılmak (*el-inkisâr*)

Kırılma, cismin içine doğrudan girmeyen, ancak ani ve kuvvetli bir dış etki (darbe, çarpma, baskı vb.) ile bir anda ayrılması durumudur. Bu ayrılma, nispeten büyük parçalar şeklinde gerçekleşir. Kırılan şeyin küçük kısımlara ayrılmasına ise parçalanma denir.²⁸³

Eskimiş ve yaş almış ya da kurumuş nesneler, esneme yeteneklerini kaybettiklerinden daha kolay kırılırlar. Taze ve yaş nesnelerin kırılması ise daha kuvvetli ya da sert bir darbe gerektirir.

3.2.1.2.5. Ufalanmak (*et-tefettüt*)

Ufalanma, cismin küçük parçalara ayrılmasıdır. Kırılmanın aksine daha zayıf kuvvetlerle meydana gelebilir. Genelde zaten gözenekli veya kurumuş, sertleşmiş ve arazî (topraksal) bir yapıya dönüşmüş maddeler ufalanmaya eğilimlidir.

Kırılma, parçalanma ve ufalanma, bir maddenin bütünlüğünün değişik şekillerde bozulmasıdır. Hepsi boşluklar yaratmasına rağmen, bu boşlukların büyüklüğü, sayısı ve birbirleriyle olan bağlantıları açısından farklılık gösterirler. Kırılmada az sayıda büyük boşluk ve belirgin sınırlara rastlanırken, parçalanmada daha fazla sayıda küçük boşluk ve yine belirgin sınırlara sahip olunmaktadır. Ufalanmada ise en fazla sayıda ve en minik boşluklar meydana gelir ve bu boşluklar zayıf bir şekilde birbirine bağlı oldukları için madde kolaylıkla dağılır. Ufalanmış parçaların yeniden birleşmeleri oldukça zordur. Yani,

²⁸² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 92.

²⁸³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 92.

uygulanen gücün şiddeti ve oluşan parçaların büyüklüğü ve küçüklüğü ile boşlukların yapısı bu üç farklılığı belirlemektedir.²⁸⁴

3.2.1.2.6. Benzeriyle Birleşmeye veya Başkasıyla Yapışmaya Engel Olmak

İbn Sînâ, kuru niteliğinin özelliklerini saydığı yerde bu niteliğin benzeriyle birleşmeye ve başkasıyla yapışmaya engel olma özelliği olduğundan bahseder. Ancak metnin devamında bu konuya doğrudan bir yer ayırmayı tercih etmemiştir.

Kuruluğa nispet edilen bu infial çeşidi için yaşlılık niteliği üzerinden ters bir okumayla yorumlamak mümkündür. Zira yaşlılık, nesnelerin birbirine yapışmasını kolaylaştıran bir faktördür. Bileşme meydana geldiğinde, aradaki yüzeylerin kaybolmasına ya da yumuşamasına yol açan ıslaklık derecesi artar. Öte yandan, kuruluğun hâkim olduğu nesneler katı ve sert bir hâl alır. Kuruluk, hava ile dolu ya da sıkışmış gözenek yapısı nedeniyle nesnede ayrışmayı zorlaştırır fakat yapışmayı da güçleştirebilir. Bu durum, sert ve kuru bir nesnenin benzeriyle bile birleşmesini engelleyebilir. Başka bir deyişle, yüksek kuruluk seviyesi, nesneler arası etkileşime uygun olmayan bir ortam oluşturur.

3.2.2. *Aktif Niteliklerin Etkisiyle Ortaya Çıkan Edilginlikler: Doğrudan İnfialler*

Bu tür edilgin nitelikler, etkin niteliklerin bir madde üzerinde yarattığı değişikliklerdir. İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler* ile *Oluş ve Bozuluş* kitaplarında sıcaklık ve soğukluk gibi aktif niteliklerin, bu niteliklere maruz kalan maddede çeşitli “doğrudan infialler” oluşturduğunu ifade eder. Bilhassa sıcaklık, unsur veya bileşik cisimde içsel bir dönüşüme yol açarak şu sonuçları doğurur:

3.2.2.1. *Olgunlaşmak*

Sıcaklığın etkisiyle cisimler, yaşlılık niteliklerini dönüştürerek doğal formuna ulaşmasıdır. Meyve olgunlaştı demek gibi.

3.2.2.2. *Pişmek*

Cismin doğal yapısının, sıcaklık etkisiyle yaş ve kuru parçalarının dengelenmesi sonucunda pişmesidir. Yemek pişti demek gibi.

²⁸⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 92.

3.2.2.3. Kızarmak

Kızarma, sıcaklığın dış yüzeye etkisiyle meydana gelen ve cismin dış kısmının kurummasına neden olan sürecin adıdır. Et kızardı demek gibi.

3.2.2.4. Buharlaşmak

Sıcaklığın etkisiyle yaş parçaların ayrışması ve yükselmesi süreci olarak buharlaşma meydana gelir: su buharlaştı demek gibi.

3.2.2.5. Dumanlaşmak

İçerisinde toprak unsurlarının bulunduğu cisimlerde, kuru niteliklerin sıcaklıkla çözülerek yükselmesine denir: yangın esnasında duman çıktı demek gibi.

3.2.2.6. Yanmak

Sıcaklığın, cismi tamamen ayrıştırarak yaş ve kuru parçaların duman veya buhar hâline gelmesine neden olmasına denir: odun yandı demek gibi.

3.2.2.7. Erimek (ez-zevb)

Donmuş bir cismin, sıcaklık etkisiyle akışkan hâle gelmesi erime sürecidir: buz eridi demek gibi.

3.2.2.8. Katılaşmak

Cismin sıcaklık veya yoğunluk artışı nedeniyle katı bir forma geçmesi katılaşmayı ifade eder: yumurta katılaştı demek gibi.

3.2.3. Pasif Niteliklerin Kıyasıyla Ortaya Çıkan Edilginlikler: Karşılaştırmalı İnfialler

Burada, nemlilik ve kuru olmanın birbirleriyle ya da farklı seviyelerdeki benzer özelliklerle karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan infialler incelenir. İbn Sînâ, yaş ve kuru olmanın etki ve edilgi sürecine yanıtının maddede farklı değişim ve dönüşümler meydana getirdiğini belirtir.

3.2.3.1 Kuru Niteliğinin Yaşa Kıyasıyla Ortaya Çıkan Edilginlikler

3.2.3.1.1. Islanmak

Kuruluğun hakim olduğu nesneler, yaşlıkla etkileşime girdiklerinde ıslanma etkisi meydana gelir. Bu, yaşa oranla ortaya çıkan bir edilginlik durumudur. Toprağın

suyla etkileşimi, odunun nem alarak ıslanması gibi durumlar, kuru maddenin yaşa nispet edilmesi yoluyla infiale uğramasının bir göstergesidir.

3.2.3.1.2. Kurumak

Kuruma, kuru nesnenin deliklerine hapsolmuş havanın yerini doldurmak amacıyla, oradaki gözeneklere nemin girişiyle meydana gelir. Hava, doğal yapısı itibarıyla ayrışır ve yerine geçen maddelerle birleşebilir. Bu birleşme, tuzun yoğunlaşması veya suyun kirece bağlı hâle gelmesi gibi çeşitli sonuçlar doğurabilir. Fakat, her zaman böyle bir etkileşim meydana gelmeyebilir. Birçok cisim kuruduğu anda katılaşır. Çünkü yaşlık azaldığında ve bir güçle içeri çekildiğinde, yaşlığın yüzeyde kalması gerekmemektedir.²⁸⁵

3.2.3.1.3. Renk Değiştirmek (*el-intikâ*)

İbn Sînâ eserinde bu başlığa müstakil bir yer ayırmaz. Ancak yaşa nispetle kurudan ortaya çıkan bu edilginlik şöyle özetlenebilir: Mesela, yaş ve kuru arasındaki denge değiştiğinde, maddeler üzerinde renk değişimi görülebilir. Kuruluk, bazen maddede yoğunlaşma ve katılaşma etkisi doğurur. Buna bağlı olarak maddenin rengi koyulaşır, solar veya farklılaşır. Örneğin, yaş dal yeşilken kuruyunca kahverengiye veya gri gibi başka bir renge dönebilir. Bu, kuru niteliğin yaşa kıyasıyla oluşan bir görünür infialdir.

3.2.3.1.4. Erimek

Kuru cisimler, yaşlık etkisiyle eriyebilir ve akışkan hâle gelebilir. Bu yaşa nispet edilmesiyle kuru nitelikten sâdır olan bir başka infialdir. Erimeye, erimeyi kabul edici bir cismin hem kuruluk niteliğini hem de kuruluğa eşlik eden bir yaşlık niteliğini haiz olması gerekir. Cisim çözünür ve likidite kazanırsa, kuru ve yaş nitelikleri birbirini gerektirecek şekilde varlığını devam ettirir. Yaşlık ve kuruluk birbirinin gereği olarak muhafaza edilmediğinde cismin buharlaşması kaçınılmaz olur. Ancak cismin birazının eridiği, bir kısmının da buharlaştığı durumların da gerçekleşmesi mümkündür. Cisimden bir miktarın kaldığı ve daha sonra onun da ayrışma sürecine girdiği bu tür durumlara mum örneği verilebilir.²⁸⁶

²⁸⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 88-90.

²⁸⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 70.

3.2.3.2. Yaş Niteliğinin Kuruya Kıyasıyla Ortaya Çıkan İnfialler

3.2.3.2.1. Kurumak

Yaşlığın zamanla kaybolması ve kuruluğun baskın hâle gelmesi, kuruma sürecini oluşturur. Haricî bir kurutucu etki, maddenin ıslaklığını giderir. Islak kıyafetin dışarıda kuruması gibi.

3.2.3.2.2. Kurumaya Karşılık Vermek (*el-icâbe ile 'n-neşf*)

Bir önceki infialin devamı niteliğinde olan kurumaya karşılık verme, yaşlığın, kuruluğun etkisini azaltmaya yönelik tepkisine denir. Bu, kurumaya karşılık verme olarak tanımlanır. Bu süreçte denge kurulmaya çalışılır. Çünkü yaş niteliği kuruya karşı direnç gösterir. Bu şekilde nemlilik bir süre muhafaza edilebilir.

4. Niteliklerin Bileşik Etkileri

Doğadaki nitelikler, tek başına etkili olmanın yanı sıra, genellikle bileşik durumlarıyla unsurlar üzerinde karmaşık etkiler meydana getirir. İbn Sînâ, tabiatta gerçekleşen birçok hadisenin yalnızca tek bir nitelik aracılığıyla değil, iki ya da daha fazla nitelik birleşimiyle meydana geldiğini ifade eder. Bu “bileşik etkiler”, hem aktif (sıcak-soğuk) hem de pasif (yaş-kuru) niteliklerin farklı seviyelerde birleşimiyle oluşur.

Sıcaklık ve kuruluğun birleşimi, ateş unsuruna etki ederek hareketi ve yukarı doğru yönelimi tetikler. Bu bileşim, buharlaşma ve genleşme gibi değişim olaylarını artırırken, özellikle dumanın daha hafif bir yapı kazanmasını sağlar. Sıcaklık ve kuruluğun etkisiyle oluşan bu durum, unsurları harekete geçirerek üst katmanlara doğru yönlendirir.

Buna karşın, soğukluk ve yaşlık, birleşik etkileriyle unsurların daha sabit ve ağır bir yapı kazanmasına neden olur. Bu bileşim, suyun yeryüzü katmanlarında toplanması ve toprağın sert bir forma girmesi gibi dönüşümlerin temelini oluşturur. Özellikle, soğukluk ve yaşlık niteliklerinin bir arada etkili olduğu yerlerde, yoğunlaşma ve durağanlık gibi etkiler gözlemlenir.

Ayrıca, niteliklerin karşıt bileşenleri arasındaki etkileşim, tabiatta görülen dönüşümler için bir denge görevi görür. Sıcaklık ve soğukluğun bir arada bulunduğu durumlar, unsurların ara durumlarına yol açarak yoğunluk ve hareketsizlik arasındaki dengenin tesis edilmesini sağlar. Aynı şekilde, yaşlık ve kuruluğun karışımı, unsurların

esneklik ve sertlik gibi çelişkili hâllerini bir araya getirir. Bu birleşik etkiler, çamur gibi karmaşık yapıların varlığını açıklar.

Niteliklerin bileşik etkileri, unsurlar arasındaki uyum ve çatışmadan doğan tabii olayların temel nedeni olarak görülür. İbn Sînâ, bileşik etkilerde niteliklerin birbirleriyle etkileşimlerini, unsurların yapısını değiştiren en önemli süreçlerden biri olarak tanımlar. Sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi nitelikler, bir araya gelerek doğadaki varlıkların özelliklerini ve dönüşüm süreçlerini etkiler.²⁸⁷

Ne var ki, sıcaklık ve soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi zıt nitelikler arasındaki gerilim, bu niteliklerin birleşim süreçlerinde hangi özelliğin baskın olacağı ya da bu baskınlığın hangi koşullarda değişeceği, nitelikler teorisinin açıklayamadığı bir durumdur. Örneğin, sıcak ve kuru bir mizaçta bir bireyde hangi özelliklerin daha belirgin olacağı ve bu durumun çevresel etkilerle nasıl değişeceği sorusu teorisinin sınırlarını gösterir.

Niteliklerin, doğadaki olayları açıklamada tek tip bir işlev değil, birbirine zıt veya çapraz işlevleri aynı anda taşıdıkları görülür. Ateşin sıcaklık etkisiyle buharlaşmaya yönlendirdiği bir sıvı, aynı ortamda soğukluk baskın hâle geldiğinde donma eğilimi de gösterebilir. Bu nedenle, tek bir maddede hem ısınmaya hem de soğumaya yönelik meyiller vardır.

Bazı karışımlar, belli oranda yaşlığa hamledilen yumuşak ve esnek özellikler gösterirken, aynı zamanda kuruluğa hamledilen gevreme ve kolay kırılma gibi özelliklerle sonuçlanabilir. Toprağın su ile birleşmesiyle oluşan çamur yaşken şekil alabilir. Ancak belirli bir oranda kurumaya başladığında çatlama ve parçalanma eğilimi de gösterir.

Böyle bir çelişki, nitelikler hakkında “maddeyi şu şekle dönüştürür” biçimindeki genellemeye başvurmayı güçleştirir. Çünkü maddelerde niteliklerin tümünün birden ve ortaklaşa etkide bulunması söz konusudur. Nitekim su, soğuklukla erimeyi engellerken, aynı anda ısı alarak buharlaşmayı kabule de elverişli olabilir.

²⁸⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 52.

İbn Sînâ niteliklerden ortaya çıkan bileşik etkileri ve edilmeleri birbirinden ayırıştırarak tasnif etmiş, bu etkilerin her birini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu kısımda, İbn Sînâ'nın açıkladığı bu fiil ve infial çeşitlerine değinilecektir.

4.1. Aktif Niteliklerin Bileşik Etkileri: Sıcaklık-Soğukluk

4.1.1. Çürütmek (el- 'ufûne)

Çürütmek, sıcaklık ve soğukluk arasındaki dengesizliklerin madde üzerindeki yıkıcı etkisini tanımlar. Yeterince yüksek bir sıcaklık, bir cismin içindeki nemin bozulmasına ve kimyasal yapısının dağılmasına neden olabilir. Fakat soğukluğun doğal sıcaklığı zayıflatması veya dış sıcaklığı engellemesi de benzer bir sonucu hızlandırır. Bu bağlamda çürütmek, sadece aşırı sıcaklığın ya da yalnızca soğukluğun etkisi değil, genellikle her ikisinin bir arada veya zamana bağlı olarak ardışık bir şekilde etkili hâle gelmesiyle oluşan bir süreçtir. Sıcaklığın yetersiz olduğu veya uygun olmadığı koşullarda, madde en ideal formunu kaybeder ve bayağı bir niteliğe sahip olarak doğrudan çürüme eğiliminde olur. Çürüme süreci sonucunda madde leş gibi kokuşur.²⁸⁸

4.1.2. Katı Cisimleri Dondurmak (et-tecmîd)

Katı cisimleri dondurmak, sıcak niteliği üzerinde soğuk niteliğinin baskın hâle gelerek maddenin içindeki hareketlilikleri büyük ölçüde durdurmasına denir. Sıcaklık bu süreçte tamamen kaybolmaz. Ancak soğuk niteliği, maddenin unsurlar arası hareket kabiliyetini düşürerek, hareketi kısıtlar. Bu süreçte, madde başlangıçta katı olsa da içindeki yağ veya esnek kısımlar soğukla donarak esneklikten yoksun, sert bir form alır. Böylece cismin iç ve dış katmanları neredeyse hareketsiz bir duruma gelir.²⁸⁹ Böylelikle fail soğuk niteliği sıcak üzerinde münfail etkide bulunarak katı cismin dondurulması gerçekleştirilmiş olur.

1.4.1.3. Katılaşma (el- 'akd)

Katılaşmak, başlangıçta akıcı ya da kısmen yumuşak olan bir nesnenin sıcaklığın ya da soğukluğun etkisiyle yoğunluğunun artması ve esnekliğini kaybetmesidir. Sıcaklık söz konusu olduğunda, kaybedilen nem kısmen buharlaşır ya da nesnedeki kuruluk daha da güçlenir. Bu da daha katı bir yapı meydana getirir. Soğuk da benzer bir şekilde unsurlar

²⁸⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilmeler*, 56-58.

²⁸⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilmeler*, 82.

arası nitelik alışverişini mümkün kılacak hareketliliği sınırlayarak nesnenin katılaşmasına yol açabilir. İki özellik arasındaki bu ortak işleyiş, maddenin içindeki yaşlık-kuruluk dengesinin farklı yönlerde yeniden düzenlenmesiyle ilgilidir.²⁹⁰

2.1.4.1.4. Yoğunlaşma (*et-tahşîr*)

Yoğunlaşma, maddenin hava ya da buhar hâlindeki parçacıklarının sıcaklık ve soğukluk etkileşimleri sonucunda daha sıkı bir forma bürünmesidir. Sıcaklık genellikle cismin içindeki nemi hareketlendirip buharlaştırırken, soğukluk bu yükselen parçacıkları tekrar yoğunlaştırır. İbn Sînâ'nın ifadesiyle: “[Maddenin] sıcaklıktan dolayı yoğunlaşması, içerisinde bulunan toprak sebebiyledir. [Maddenin] soğukluktan dolayı yoğunlaşması ise içerisindeki hava [özellığının] suya dönüşmesi sebebiyle gerçekleşir.”

291

Yoğunlaşma sürecinde, madde katmanlarındaki sıcaklık-soğukluk dengesine bağlı olarak, nemli kısımların yeniden daha sıkı başka bir yapıya dönüştürülmesi sağlanır. Nihayetinde yoğunlaşma, aktif niteliklerin karşılıklı etkileşimiyle maddenin cevherindeki gevşeklikleri izale etme ve daha sıkı bir yapı oluşturma eylemidir.

4.2. Pasif Niteliklerin Bileşik Edilginlikleri: Yaşlık-Kuruluk

4.2.1. Ezilmek (*el-inşidâh*)

Ezilmek, dışarıdan uygulanan bir kuvvetin cismin iç yapısını belirli bir oranda parçalayarak geçici ya da kalıcı deformasyona neden olmasıdır. Yaşlık ile kuruluk arasındaki denge, cismin bu kuvvete ne kadar direnç gösterebileceğini belirler. Yoğun nem içeren maddeler kolaylıkla ezilir. Buna karşın yüksek oranda kuruluk barındıran cisimler, ezilme yerine kırılma ya da ufalanma eğilimi gösterir.

4.2.2. Dövülmek (*el-inṭrâk*)

Dövülmek, ezilmeye benzer olmakla birlikte kuruluşun baskın olduğu maddeler üzerinde daha düzenli ve tekrarlayan bir kuvvet uygulanması sonucunda meydana gelir. Yaşlık, dövülen cismin esnemesine, incelmesine ya da şekil değiştirmesine olanak tanır. Yaşlık dövülme sürecini yavaşlatan veya engelleyen bir etki göstermekle birlikte cismin

²⁹⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 74.

²⁹¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 76.

kırılmasını önleyebilir. Kuruluk ise, dövme sürecinde cismin bütünlüğünü zayıflatabilir.²⁹²

4.2.3. Yoğurulmak (el-in 'icân)

Yoğurulmak, özellikle nemli ve yapışkan özelliklere sahip malzemelerin, dış etkiler altında esneyerek bir araya gelmesi ve homojen bir bütün oluşturmaktır. Diğer bir deyişle sıkılan şeyin nemli yapıda olmasıdır. Bu nemlilik özelliği maddenin birbirleriyle kolayca kaynaşmasını sağlar. Kuruluk düzeyi yükseldikçe yoğurma işlemi zorlaşır. Hamur veya çamur gibi maddelerde nem, yoğurma işlemini kolaylaştırır ve maddenin çeşitli kısımlarının bir bütün hâline gelmesini sağlar.²⁹³

4.2.4. Sıkılmak (el-in 'ışâr)

Sıkılmak, sıkıldığı hâl üzere kalabilen maddeye denir. Bu infial, iki veya daha fazla yönden uygulanan basıncın, cismin hacmini küçülterek gözenekli yapısını daraltmasıdır. Sıkılan şeyden sulu ya da hava özellikli maddeler çıkarak sıkılmış olan küçülür.²⁹⁴

Sulu cisimler, bu basınç altında esneklik göstererek şekil değiştirir; kurumuş veya az nemli cisimlerde ise sıkılma genellikle çatlama veya kırılma ile sonuçlanır. Cismin ne kadar sıvı ve yumuşak olduğu, sıkma işlemi sonucunda meydana gelen deformasyonun düzeyini belirler.

4.2.5. Preslenmek (et-telebbüd)

Preslenmek, sıkılma türlerinden birisidir. Sıkılarak preslenen maddenin kuru olması onu preslenmiş olarak isimlendirmeye neden olur.²⁹⁵

4.2.6. Yapıştırılmak (et-telezzüc)

Yapışkan, şekil alması kolay olandır ve onun cismi kendisine temas edenle birlikte olur. Bu, içerisinde baskın olanın yaşlılık olması sebebiyledir. Fakat yapışkan yaşlılığı gerektirir, çünkü yaş çok akıcıdır. Yapışkanın parçaları bir şeyi yaşın parçalarından daha fazla gerektirir. Çünkü yapışkan, yaşın ayrılması gibi

²⁹² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 94-96.

²⁹³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 94-96.

²⁹⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 94.

²⁹⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 94.

küçük parçalara kolaylıkla ayrılmaz. Böylece hareketi daha yavaş, kaybolması daha zor olur.²⁹⁶

Yapıştırılmak, nesnelerin ara yüzeyinde nemli veya yapışkan bir bağlayıcı madde kullanılarak kalıcı ya da yarı kalıcı bir bütün oluşturulmasıdır. Bu eylem, nemin varlığı ve kuruluşun dengesinin ayarlanması sayesinde gerçekleşir. Eğer nem oranı uygunsa yüzeyler yapışıp bütünleşebilir. Aşırı kuruluk ise yüzeylerde çatlaklar ya da aralıklar oluşturup yapışma kuvvetini azaltır. Dolayısıyla nem, yapıştırılma eyleminde kritik bir rol oynar ve nesneleri unsurî düzeyde birbirine çekerek bir araya getiren bir köprü oluşturur.

4.2.7. Eğilmek (*et-tahniye*)

Eğilmiş olan şeyin iki uzun kenarından bir tanesi daha uzundur, diğer kenarı ise düzgünlüğünün azalmasıyla daha kısa hâle gelir. Bu durum, içerisindeki yumuşaklığın eğilmeyi kabul edici olmasındandır ki bu da içerisindeki yaşlığın varlığından kaynaklanır.²⁹⁷

4.2.8. Sünmek (*et-temeddüd*)

Sünme, bir nesnenin hareketinin uzunlamasına yönde daha fazla, diğer iki yönünde ise daha az olması durumudur. Bu tür nesneler genellikle yapışkan veya son derece yumuşaktır ve bu özelliklerini esneklik olarak adlandırmak daha uygun olur. Esnek nesneler, sünmeye ve eğilmeye yatkın olmalarına rağmen, kolayca parçalanmazlar. Bu durum, bu tür nesnelerin tümünde görülür; çünkü sahip oldukları yaşlık, akışkan bir yapıya sahip olmaktansa, kurulukla birleşerek daha sağlam bir bağ oluşturur. Hatta kuruluşun baskınlığından ötürü unsurlar birbirine sağlam bir şekilde kenetlenir. Bu nedenle kuruluk dağılmaz veya parçalanmaz. Tam tersine, yaşlıktan elde ettiği bağlayıcı güç sayesinde bütünlüğünü korur. Çünkü yaşlık, kuruluğa güçlü bir biçimde tutunur ve benzer şekilde kuruluk da yaşlığa sıkı bir şekilde bağlı kalır.²⁹⁸

²⁹⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 96-98.

²⁹⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 96.

²⁹⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 96.

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: BİRİNCİL ve İKİNCİL NİTELİKLER VE
MİZAÇ TEORİSİ**

1. Nitelikler ve Mizaç: Mizaç Teorisi Nedir?

İbn Sînâ'nın mizaç teorisi, doğa felsefesi ve tıp ilmi arasında güçlü bir bağ kurarak hem fizik dünyada varoluşa gelen varlıkların hem de bireyin kendine has yapısını ve kozmolojik unsurlarla olan etkileşimini anlamaya yönelik kapsamlı bir teoridir. İbn Sînâ, unsurların birleşme ve ayrılma sürecinde sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi temel özelliklerin önemine dikkat çeker.²⁹⁹ Ona göre, dört unsurun her biri kendine özgü bir niteliğe sahiptir ve bu nitelikler, farklı oranlarda bir araya gelerek mizaçları oluşturur. Diğer bir deyişle, mizaç, dört temel unsurun (toprak, su, hava ve ateş) belirli oranlarda birleşmesiyle oluşan durumun adıdır.³⁰⁰

Cisimler bu niteliklerle bir araya geldikleri zaman biri diğeri içinde eylemde bulunur. Dolayısıyla karışımın ortasında oluşur. Bu niteliklerin ortasında bir şey meydana gelir. [Bu] hepsinde aynı şekildedir. Soğuk daha çok ısınır, sıcak daha çok soğur. Kuru ve yaş da aynı şekildedir. O zaman karışım/mizaç denilen [bir] sınırdadır.³⁰¹

Buradan da anlaşılacağı üzere, mizaç denilince belirli oranlarda karışan unsurların oluşturduğu bir karışımın bir yerde karar kıldığı bir yapı kastedilir. Bu birleşimin ortaya çıkardığı özellikler, varlıkların fiziki ve nefsanî niteliklerinin nasıl olacağını belirler. Varlığın fiziksel özellikleri ortaya çıkınca ona suret ilişir. Böylelikle varoluşa gelen şey hakkında bir tasavvur oluşur ve o şey tanımlanmayı hak eder.

Maddeden bir şeyin meydana gelmesi ... toplanma ve bileşimin birlikteliği ile olur. Veyahut da toplanma, bileşim ve başkalaşma yoluyla olur; tıpkı oluşan şeyler için ustukuslar gibi. Çünkü ustukuslardan, oluşan şeylerin meydana gelmesi için ne onların bizzat toplanmaları ne de temas, değme ve şeklin kabulü yoluyla bizzat bileşim oluşturmaları yeterlidir. Aksine birbirlerine etki etmeleri, birbirlerinden etkilenmeleri ve bütün için karışım (mizaç) diye isimlendirilen benzeşen bir niteliğin karar kılması yoluyla (bu mümkün) olur. İşte o zaman (ustukuslar) türsel suretler için hazır hâle gelmiş olur. Bu nedenle panzehir ve benzerleri, karmaları karılıp toplanıp bileştiğinde henüz panzehir olmamıştır ve onun panzehirlik sureti yoktur. Ta ki böyle bir karmanın üzerinden, nitelikleriyle birbirlerine etki etmeleri suretiyle bir süre geçip akabinde tümünde benzeşen gibi, onlar için tek bir nitelik karar kılınca ve onlardan ortaklık bir etki meydana çıkıncaya dek! İşte böylece onların özsel suretleri sabitleşmiş ve korunmuş olur.

²⁹⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 50.

³⁰⁰ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 47, 56.

³⁰¹ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 404.

Kendileriyle dönüşümsel etkileşimleri (tepkimeleri) meydana getirdikleri arazlar ise her bir tekinde olan tüm aşırılığın, kendisinde baskıların niteliği, baskın olandakinden daha eksik olacak şekilde karar kılınca dek eksilmesi suretiyle dönüşüme uğrarlar ve başkalaşırlar.³⁰²

İbn Sînâ, alıntılanan metinde, bir şeyin maddeden meydana gelmesinin farklı vecihlerine değinmektedir. Maddi olan bir şeyin oluşa gelebilmesini yalnızca unsurların bir araya gelmesine veya unsurların birbirlerine fiziksel olarak temas edip şekil kazanmalarına indirgemek, açıklanan kavramın diğer vecihlerini kavramayı ıskalayacaktır. İbn Sînâ burada daha karmaşık bir sürecin söz konusu olduğunu belirtir. Bu süreç, toplanma ve birleşmenin yanı sıra, niteliksel değişimi de içerecek şekilde kurgulanmıştır.³⁰³

Ne var ki, dört temel niteliğin birleşimi, teorik olarak sonsuz sayıda farklı yapı meydana getirebilir. Ancak bu çeşitlilik, pratikte bir sınırla karşılaşmaktadır. İbn Sînâ, niteliklerin belirli oranlarda bir araya geldiğinde mizaçları veya maddeleri oluşturduğunu ifade eder. Ancak bu oranların kesin sınırlarını belirlemek zordur. Örneğin, hangi sıcaklık ve yaşlık oranlarının hangi spesifik mizacı oluşturduğuna dair tam bir açıklama yapılamaz.

Dört temel nitelik, mantıksal olarak sıcak-soğuk ve yaş-kuru şeklindeki karşıt çiftler hâlinde vazedilmektedir. Bunun amacı, doğadaki çeşitli mizaçları temel nitelik keşimleri ile açıklamaktır. Ancak gerçek dünyada bu nitelikler, her cisimde ve her ortamda farklı oranlarda bir araya gelmektedir.

İbn Sînâ, her cismin unsurların en az ikisiyle kaim olduğuna vurgu yaparken, pratikte dördünün de belirli oranlarda bulunduğunu kabul etmektedir. Böylece, potansiyel birleşimlerin sayısı neredeyse sınırsız hâle gelmektedir. Bu sınırsızlık, teoriye zengin bir esneklik kazandırsa da uygulamada hangi cismin hangi nitelik kombinasyonuna dâhil olduğunu kesin olarak belirlemek zordur.

Saf su genellikle “soğuk ve yaş” olarak kabul edilse de mineral, tuz veya asit gibi maddelerle karıştığında tamamen farklı kimyasal özellikler ortaya çıkmaktadır. Bu yeni özellikler, niteliklerin yalnızca soğuk-yaş modeline uymayacak şekilde karmaşık

³⁰² İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ : Fizik*, 1/62-63.

³⁰³ Muhittin Macit, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 131-132.

etkileşimler oluşturabilir. Çoğu metaller, soğuk ve kuru öğeler barındırmasına rağmen, yüksek sıcaklıkta eriyerek akışkan hâle gelebilir. Katılığını kaybetmeden geçiş evreleri yaşayabilir. Bu da “sıcaklığın artırılmasıyla soğukluğun yok edilmesi” şeklinde basit bir eşleşmenin ötesine geçen çok boyutlu bir süreçtir.

Unsurların bir şeyin maddesi olabilmesi için fiziksel olarak birleşmesi gerekir. Ancak bu kendi başına yeterli değildir. Yukarıda İbn Sînâ, belki de süreci karılmadan ayırmak için, bununla beraber unsurların karşılıklı etki ve edilgi ilişkisine girmelerini de şart koşturmaktadır. Dolayısıyla unsurların birbirlerine tesir etmeleri ve birbirlerinden etkilenmeleri gerekir. Bu etkileşimler sonucunda, mizaç denilen, karışımındaki her bir parçayı birbirine benzer kılan ortak bir nitelik sabit hâle gelir. Bu nitelik, türsel suretin oluşumu için zemin hazırlar. Böylelikle karşılıklı fiil ve infialin de sürece eşlik ettiği maddi birleşim, hazır olunan suretin maddeye feyezaniyle gerçek anlamda bir varlığın oluşa gelmesiyle sonuçlanır.

Bu durum, panzehir örneğinde daha açık bir şekilde görülebilir. Zira bir panzehir, sadece çeşitli maddelerin karıştırılıp bir araya getirilmesiyle varlığa gelmiş olmaz. Bu karışımın *panzehirlik* niteliğini kazanabilmesi için, içeriğindeki unsurların kendi nitelikleriyle karşılıklı etkileşime (*imtizaç*)³⁰⁴ girerek zamanla müşterek vasatta buluşulan bir özellik ihdas etmeleri gerekir. Bu süreç sona erdikten sonra panzehir, kendi türsel suretini kazanmış olur. Bu bağlamda, türsel suretin sübutiyeti ve muhafaza edilmesi, fiziksel bir birleşimle beraber niteliklerin birbiriyle etki-edilgi ilişkisine girmesiyle mümkün hâle gelir.

Bu dönüşüm süreci içerisinde oluşan geçici nitelikler, yani arazlar da sabit kalmaz. Her bir unsurda bulunan fazlalıklar, diğerine nispetle daha az etkin hâle gelene dek azalır. Nihayet, ortak, dengeli bir nitelik peyda olur. Böylece karışımı meydana getiren her unsur kendi niteliğini kısmen korumakla birlikte yeni bir müşterek nitelik içerisinde değişir ve dönüşür. Bu süreçte fail ve münfail unsurlar arasında karşılıklı etkileşim ve denge sağlanır. Suretin bahşedilmesiyle birlikte nihai oluş gerçekleşir.

Mizaç sadece insan bedenini şekillendiren bir fiziksel sürecin ötesinde, semavi cisimlerin yeryüzünde etkide bulunması sonucunda oluşa gelen yapıyı ifade eder. Bu bağlamda mizaç kavramı, bireyin bedensel sıhhatinden ay üstü âlemin etkilerini havi ay-

³⁰⁴ İbrahim Aksu, “İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlak İlişkisi”, *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki, İslam Ahlak Düşüncesi 5 (İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 168.

altı âlemin işleyişine kadar geniş bir yelpazede anlam kazanır. Tam da bu sebeple mizaç teorisini yalnızca tıbbın, fiziğin, oluş ve bozuluş ya da fiil ve infial sürecinin altında incelemek, tek bir ilme yönelik indirgemeciliğe götüreceğinden, mizaç meselesini daha geniş bağlamda, çok katmanlı bir yapı içerisinde incelemeye tabi tutmak yerinde olacaktır.

İbn Sînâ'ya göre, doğadaki her şey bir oluşa geliş sürecinden geçer ve bu süreç, unsurların bir araya gelerek belirli oranlarda birleşmesiyle mümkün olur. Ancak bu birleşme mutlak anlamda gerçekleşen bir karışımla değil, her bir unsurun belirli bir düzen içinde birleşerek, gerektiğinde unsurun sahip olduğu niteliklerin artıp azalarak belirli bir noktada karar kıldığı yeni bir bütün oluşturmasıyla gerçekleşir.³⁰⁵ Bu nedenle, mizaç yalnızca maddi birleşmenin sonucu olarak değerlendirilmemeli, aynı zamanda doğadaki etkin ve edilgin niteliklerin etkileşiminden doğan bir yapı olarak da anlaşılmalıdır.

İbn Sînâ, *el-Kânûn*'da mizaç meselesini tanımlamaya girişir. Mizaç, onun felsefesinde unsurların nitelikleri arasındaki karşılıklı etkileşimin bir sonucu olarak şekillenmektedir. Bu etkileşim, maddenin temel ilkeleri olarak kabul edilen sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi niteliklerin farklı yoğunluk ve dağılım oranlarına göre meydana gelmektedir. Söz konusu nitelikler, unsurların yapıtaşları olan küçük parçacıkların kendi doğalarına uygun şekilde bir araya gelmesiyle bir mizacın oluşumuna yol açmaktadır. Unsurlar, yani toprak, hava, su ve ateş, kendi içlerinde bu temel niteliklerin farklı bileşimleriyle bir araya gelir. Bu birleşim ise bir cisimde yeni bir hâlin, yani mizacın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.³⁰⁶ Dolayısıyla İbn Sînâ, daha fazla parçaya bölünemeyen dört unsuru vücudun, birincil nitelik çiftleriyle karakterize edilen temel kısımları olarak görür. Her unsurun zıt nitelikleri arasındaki etkileşim, farklı mizaçlara veya karışımlara yol açar.³⁰⁷

Mizaç, bu dört temel niteliğin bir araya gelişinden kaynaklanan özel bir hâl olduğu için, bahsi geçen niteliklerden bir veya birkaç tanesinin baskınlığı mizacın dengesini bozar. Bu minval üzere, teorik olarak mutlak anlamda iki tür mizaç tasnifi yapılmaktadır. Bunlardan ilki (a) dengeli, diğeri (b) dengesiz mizaçtır. (a) Dengeli

³⁰⁵ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 56.

³⁰⁶ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, çev. Esin Kahya (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2017), 1./11.

³⁰⁷ Marilina Cesario vd., *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Earth*, ed. Marilina Cesario vd. (Leiden; Boston: Brill, 2025), 2/10.

mizaçta sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi nitelikler sayıca ve etkileri bakımından eşit seviyededir. Bu ideal denge durumu, İbn Sînâ'ya göre yalnızca teorik bir kabuldür. Çünkü pratikte, özellikle tıpta, hiçbir nesne veya canlı bedeni bu mutlak dengeye erişemez.³⁰⁸ Tıbbi bağlamda söz konusu olan denge, niteliklerin bizzat eşitliğine değil, eşitlenebilirliğine dayanmaktadır. Burada ifade edilen, mizacın insan bedeninde ya da bir organ yapısında mutedil olan hâle en yakın formu kazanmasıdır. Bu tür bir denge, pratik bir ölçüt olup, insan vücudunun sağlıklı işleyişi için gerekli bir durumdur.³⁰⁹

İnsan mizacı genellikle sıcak ve nemli olarak nitelendirilmektedir. Bunun sebebi, kalbin ve hayati güçlerin sıcaklık yönünde bir eğilim göstermesidir. Nem ise gelişim ve büyümenin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Sıcaklık, bu büyüme ve canlılık faaliyetlerini mümkün kılan temel güç olup, bu durum mizacın genel olarak sıcak ve nemli karakterini açıklamaktadır.³¹⁰

(b) Dengesiz mizaca gelindiğinde, bu tür bir yapı, niteliklerin eşit dağılımından sapmış bir durumdadır. Bu sapmalar, (i) basit ve (ii) bileşik olmak üzere iki şekilde incelenmektedir. (i) Basit dengesizlikte yalnızca tek bir nitelik, örneğin sadece sıcaklık ya da sadece kuruluk, diğerlerinden bariz bir biçimde baskın hâle gelir. (ii) Bileşik dengesizlikte ise iki nitelik bir arada hakimiyet gösterir. Sıcak ve nemli, sıcak ve kuru, soğuk ve nemli ya da soğuk ve kuru gibi kombinasyonlar, bileşik dengesiz mizacın örneklerini oluşturmaktadır. İbn Sînâ'ya göre basit dengesizlikler doğrudan bileşik dengesizliklere dönüşme potansiyeline sahiptir. Çünkü bir nitelikteki sapma, zaman içerisinde diğer bir niteliği etkileyerek yeni bir dengesizlik formuna evrilebilir.³¹¹

Mizacın basit dengesizlik durumu söz konusu olduğunda, dört nitelikten baskın olan nitelikleri önceleyenler kuruluk ya da yaşlılıktan ziyade sıcaklık ve soğukluktur. Bazen de münfail özellikler bu fail niteliklere tepki olarak devreye girer. Bu durumda baskın olan özellikler sıcaklık ve soğukluk değil, nemlilik ya da kuruluk nitelikleri olur.

³⁰⁸ İbn Sînâ'nın ifadesiyle: "Bir mizaç asla mutlak olarak dengeli ve dengesiz olamayacağı için, böyle bir sınıflama tıpta geçerli değildir. Doktorlar, bu anlamda mutlak bir dengenin herhangi bir şeyde mevcut olmadığını, Fizik bilimler vasıtasıyla kabul etmek durumundadırlar." İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./11.

³⁰⁹ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./12.

³¹⁰ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./13-14.

³¹¹ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./15-16.

Sonuç olarak, dört temel basit dengesizlik türü bulunmaktadır ve bunlar sırasıyla sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk şeklinde ortaya çıkar.

Bu tür basit dengesizliklerin istikrarı genellikle uzun süreli değildir. Çünkü sürekli bir oluş ve bozuluş sürecinin içerisinde bulunan maddenin kısa sürede başka bir niteliksel durumu kabul etmesi beklenir. Böylelikle basit dengesizlik, yerini karmaşık dengesizliklere bırakır. Örneğin, sıcaklığın aşırı yükselmesi zamanla kuruluğa yol açarken, soğukluğun baskınlığı nem oranını artırır. O denli ki, kuruluğun artması vücutta soğukluğun etkide bulunmasını pekiştirir. Ancak bu durumla birlikte, nemlilik bu etkiyi daha da artırarak bedeni daha fazla soğutabilir. Fakat, nem seviyesinin artışı belirli bir ölçüde ve dengeli düzeyde gerçekleşirse, soğukluğun vücutta belirgin bir hâl alması gecikir. Bu nedenle, hem bedenin kendi içinde sağladığı özel dengeyi hem de genel sağlık durumunu muhafaza etme açısından sıcak mizacın soğuk mizaca nazaran beden için daha uygun ve elverişli olduğu anlaşılmaktadır.³¹² Bu, canlı vücudunda mizaç sürecinin gerçekleşme imkânlarından birine verilebilecek bir örnek olarak zikredilebilir.

Hepsini birlikte saymak gerekirse, özetle, İbn Sînâ'ya göre karışımlar dokuz farklı türe ayrılmaktadır. Bunlar, bir adet mutedil mizaç ile dört basit/yalın ve dört bileşik mizaç olarak kategorize edilmektedir. Eğer bir karışımda yalın nitelikler mevcutsa, bu tür karışım iki şekilde gerçekleşir. Birinci durumda, yaşlık ile kuruluk arasında bir denge durumu ortaya çıkar. Diğer durumda ise, sıcaklıkla soğukluk arasında bir ara form oluşur. Bu tür karışımlara genelde mutlak anlamda dengeli, yani mutedil karışımlar (*well-temperate*)³¹³ denir.

Eğer bu karışımlarda nitelikler arasında bir dengesizlik gözlemlenirse, diğerlerine üzerine baskı kurarak galip gelen nitelik esas alınarak bahsi geçen karışım; sıcak karışım, soğuk karışım, kuru karışım ya da yaş karışım olarak isimlendirilir. Bu durumda, mizacın dengesi kaybolmuş ve itidalden çıkmış (*hāric 'ani'l-i'tidāl*)³¹⁴ demektir. Karışımındaki etkin ve edilgin yönler, bir özelliğin ağırlığı altında isimlendirilip

³¹² İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./16.

³¹³ Elisabeth Moreau, "Complexion, Temperament and Four Humor Theory in the Renaissance", *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer International Publishing, 2020), 1.

³¹⁴ Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978), 57.

şekillenirken, diğer nitelikler belirli bir dengeyi korumaya devam eder. Dört yalın mizaç bu şekilde tanımlanır.

Bu dört mizaç dışında kalan ve çift yönlü baskınlık gösteren karışımlar ise bileşik mizaç olarak adlandırılır. Yani iki zıt uç arasında denge sağlanamamışsa ve her iki baskın nitelik bir arada varlığını sürdürüyorsa, bu durumda bileşik mizaç elde edilir. Bu tip karışımlarda, kararlılık durumu iki güçlü niteliğin birlikte baskın olmasıyla gerçekleşir. Böylelikle, sıcak-yaş, sıcak-kuru, soğuk-yaş ve soğuk-kuru şeklinde dört farklı bileşik mizaç ortaya çıkmış olur.³¹⁵

Bir diğer ifadeyle İbn Sînâ, bunu *el-Ef'âl ve 'l-infi 'âlât* kitabında şöyle özetler:

...sen, mizacın, şu kısımların dışında olamayacağını bilmiş oldun: Mizacın içerisindeki tüm nitelikler ya [1] eşit olur -ki bu, mutedil olarak isimlendirilir- ya da benzer ve zıt olur veya zıt olup benzer olmaz. Mesela mizaç içerisinde [2] yaş ve kuru dengeli, sıcak soğuktan çok, [3] yaş ve kuru dengeli, soğuk sıcaktan çok, [4] sıcak ve soğuk dengeli, kuru yaştan çok, [5] sıcak ve soğuk dengeli, yaş kurudan çok, [6] sıcak ve yaş birlikte baskın, [7] sıcak ve kuru baskın, [8] soğuk ve yaş baskın ya da [9] soğuk ve kuru baskın olur. Böylece toplam dokuz kısım vardır.³¹⁶

Mizaç süreci esnasında meydana gelen dönüşüm süreçleri aynı zamanda fizyolojik ve patolojik durumlarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilidir. Örneğin, vücutta fazla sıcaklık zamanla kuruluğa yol açmaktadır. Aşırı soğuk ise nemi artırmaktadır. Bu geçişler, mizaçların sabit yapılar değil, zamana ve dış etkenlere göre değişken yapılar olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle mizaç meselesi, aynı zamanda canlı varlığın sürekli hareket hâlinde olan doğasını bir yönüyle anlamlandırma çabasıdır. Tıbbi pratikte de mizacın bu yönü, temel teşhis ve tedavi esaslarını belirlemekte rol oynamaktadır.

Dolayısıyla, mizaç teorisi yalnızca niteliklerin fiziksel âlemde birleşiminden oluşan bir yapı değil, her an değişebilen ve dış etkilerle yeniden şekillenebilen bir tabiata sahiptir. Bu teorinin temelinde yer alan etkin ve edilgin nitelikler, maddenin kendisine içkin dinamikleri olarak, onun dönüşümünü, evrimini ve sağlıklı yahut bozulmuş (sağlıklı durumdan sapmış) hâlini anlamak için esaslı ilkeler sunar. İbn Sînâ'nın bu yaklaşımı, doğadaki düzenin durağan veya donuk bir yapıda süregelmesini kabul etmemeyi

³¹⁵ İbn Sînâ, *el-Kevn ve 'l-fesâd*, 58.

³¹⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 126.

gerektirir. Bununla birlikte tabii nizam sürekli oluşun ve bozuluşun gerçekleştiği bir hareket, dönüşüm ve oran ilişkisine bağlıdır.

İbn Sînâ, sıcaklık ve soğukluğun birleşimi sonucunda çeşitli dönüşümlerin yaşandığı ifade eder. İnsana ait mizacın da aynı sürece tabi olduğu, her bireyin mizacının, doğum anında elde ettiği semavi etkiler ve vücudundaki unsurların dengesi doğrultusunda oluştuğu belirtilir.

Ona göre, insanın sıhhati, mizacın dengede olmasıyla mümkündür. Hastalık ise mizacın aşırı sıcak, soğuk, yaş veya kuru hâle gelmesi sonucu ortaya çıkar. Bu, mizaçtaki dengenin bozulması anlamına gelir. Bu yüzden, bir hastanın tedavi sürecindeki ana hedef, mizacı dengelemek ve kendi mizaç düzeni içerisindeki doğal hâline geri dönmesini sağlamaktır. Ancak İbn Sînâ'nın teorisinde yalnızca biyolojik faktörler değil, aynı zamanda nefsanî ve zihinsel durumlar da mizacı etkileyen unsurlar olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım, insanı fiziksel ve biyolojik varlık olarak kabul etmekle birlikte, onu kozmik düzenin bir parçası olarak gören kapsamlı bir bakış açısını yansıtır.

İbn Sînâ'nın mizaç teorisi, yalnızca bir tıbbi model olmanın ötesinde, doğa felsefesi, metafizik ve kozmoloji ile ilişkilendirilebilecek şekilde teorik bir çerçeve sunar. İnsan mizacı, sadece beden içerisinde mevcut bulunan unsurlarından değil, aynı zamanda gökyüzündeki cisimlerin etkilerinden ve çevresel faktörlerden beslenen bir yapı olarak değerlendirilir. Bu teori hem bireysel düzeyde insan sağlığını hem de evrensel düzeyde varlıkların birbirleriyle ilişkisini kavramak için önemli bir temel oluşturur.

2. Mizaç ve Duyulur Niteliklerin Ontolojik Statüsü: İbn Sînâcı Bir Problematik Okuması

İbn Sînâ'nın doğa felsefesi içerisinde mizaç kavramı, basit unsurların bir araya gelerek bileşik cisimleri oluşturma sürecinde oynadığı temel rolle birlikte, duyulur niteliklerin ortaya çıkışı problemini de açıklama iddiasındadır. Sıcaklık, soğukluk, yaşlılık ve kuruluk gibi dört temel nitelik, basit unsurların mahiyetini tayin eden asli özelliklerdir. Bununla birlikte, duyularla algılanan renk, tat, koku gibi *duyulur nitelikler*, doğrudan bu unsurlarda bulunmayıp, ancak onların belirli oranlarda karışımı, yani mizaç vasıtasıyla zuhur etmektedir.

Bu problematiği ele alırken İbn Sînâ, yalnızca fiziki birleşmenin açıklayıcı gücüyle yetinmemekte, duyuşsal algının epistemolojik güvenilirliğini de sorgulamakta ve

deneyimin sınırlarını dikkate alan bir yaklaşım benimsemektedir. Özellikle tat, renk ve koku gibi niteliklerin ontolojik statüsü; bunların basit cisimlerde mi, yoksa sadece bileşiklerde mi mevcut olduğu ve mizacın bu oluşum sürecindeki rolü gibi sorular etrafında dört ana düşünce grubu teşekkül etmiştir.

Bu bölümde, İbn Sînâcı mizaç teorisi bağlamında, onun duyulur niteliklerin doğasını nasıl temellendirdiği ve farklı düşünce gruplarına nasıl cevap verdiği ortaya koymaya çalışılacaktır. Bu bağlamda, mesele yalnızca fiziki bir fenomenin açıklanması değil, aynı zamanda ontoloji ve epistemoloji düzeyinde derin bir sorgulama olarak değerlendirilecektir.

2.1. Duyulur Niteliklerin Ortaya Çıkışı Probleminin Tarihsel ve Kavramsal Çerçevesi

Karışım meselesi, Aristotelesçi doğa felsefesi ve Galen tıbbı açısından ontolojik ve epistemolojik anlamda merkezi yer teşkil eden bir mefhumdur. Antik doğa bilimlerinin ortak kabulüne göre, maddi âlemdeki bileşik cisimlerin çoğu dört unsurun çeşitli oranlarda birleşiminden meydana gelir. Ancak bu birleşim süreci, yani *tam karışım*, Antik Yunan'dan itibaren tutarlı ve açıklayıcı bir çerçeveye kavuşturulamamış,³¹⁷ mantıksal, deneysel ve hermenötik açıdan birçok açıklama güçlükleriyle karşı karşıya kalmıştır. İbn Sînâ'nın söz konusu problemlere getirdiği çözüm, önceki Meşşâî gelenekten ve Yeni Platoncu filozofların yaklaşımlarından farklılaşmaktadır. Onun özellikle cevheri suretle duyulur nitelikler arasında kurduğu ilişki, bu farklılaşmanın derin bir metafizik yeniden yapılandırmaya dayandırıldığının işaretlerindendir.³¹⁸

³¹⁷ Kit Fine, Aristoteles'in karışım felsefesinde merkezi bir yer tutan, ancak çözüme kavuşturulması zor görünen iki temel bilmeceyi bahseder: İlk olarak, karışan maddelerin karışım sürecinde varlıklarını koruyup korumadıkları – yani, bu maddelerin yok mu oldukları yoksa değişmeden mi kaldıkları sorunu. İkinci olarak ise, karışan maddelerin karışım esnasında nasıl bölündüğü; sonsuz küçük parçacıklara mı yoksa daha fazla bölünemeyen parçacıklara mı ayrıldığı meselesi. Aristoteles'in bu bilmeceye “potansiyel varoluş” ve “karşılıklı uyum” kavramlarıyla getirdiği yanıtlar, anlaşılması güç ve sorunları tam olarak gidermeyen çözümler olarak değerlendirilmektedir. Dahası, karışım içindeki zıt özelliklerin (örneğin sıcak ve soğuk) aynı anda nasıl var olabildiği ve birbirlerinin işleyişini nasıl etkilediği ile karışım içindeki bileşenlerin yalnızca formlarının değil, kendilerinin de nasıl var olduğu ve bunun nasıl açıklanacağı gibi hususlar da temel problemlerden biridir. Kit Fine, “Mixing Matters”, *Ratio* 11/3 (Aralık 1998), 278-288; Söz konusu çalışmanın ilk versiyonu oldukça uzun bir şekilde Aristotelesçi karışım teorisinin ortaya çıkardığı problemleri ele almaktadır. Bk. Kit Fine, “The Problem of Mixture”, *Pacific Philosophical Quarterly* 76/3-4 (Eylül 1995), 266-369.

³¹⁸ Abraham D. Stone, “Avicenna's Theory of Primary Mixture”, *Arabic Sciences and Philosophy* 18/1 (Mart 2008), 99-100.

Mizaç kavramı, klasik doğa felsefesinde, özellikle İbn Sînâ'nın sisteminde, elementlerin karışımından doğan yeni niteliklerin oluşumunu açıklamak üzere geliştirilmiş merkezi bir nazari maymuncuktur. Antik Çağ'da Aristoteles'in *Füsikê Akroasis (Fizik)*³¹⁹ ve *Peri Geneseôs kai Fthoras (Oluş ve Bozuluş Üzerine)*³²⁰ adlı eserinde temel unsurların birbirine karışarak yeni özellikler kazandığı fikri mevcuttu. Ancak bu karışımın duyulur niteliklerin doğrudan kaynağı olup olmadığı meselesi Aristoteles'te belirginlik kazanmamış, tartışmalı kalmıştı.

Aristoteles, karışımın ontolojik durumunu tayin ederek tartışma zeminini üç problematik hâlinde inşa eder.³²¹ Ona göre karışımın ontolojik durumu için şunlar söylenebilir:

- (i) Karışımdaki bileşenlerin değişmeden kaldığı durumdur. Bu gerçek bir karışım değildir. Mercimek ve nohutun bir arada bulunması örneğinde olduğu gibi bu durum sadece bir yan yana geliş ifade eder.
- (ii) Karışımdaki bileşimlerden birinin tamamen yok olması durumudur. Bu da gerçek bir karışım sayılmaz. Karışımdaki bir karışanın diğer karışana dönüşmesidir.
- (iii) Karışan iki bileşenin de yok olduğu durumdur. Bu durum da gerçek bir karışım sayılmaz. Burada yeni oluşa gelen bir varlık söz konusudur.

Aristoteles, bu üç durumu da reddederek karışımında bulunan bileşenlerin *ne tamamen korunduğunu ne de tamamen yok olduğunu* savunur. Karışımında bulunan bileşenlerin *potansiyel olarak* varlığını sürdürmeye devam ettiklerini iddia eder.³²²

Burada Aristoteles'in önerdiği çözüm, beş ana aksiyoma³²³ dayalıdır:

- (a) Karışımdaki bileşenler başlangıçta ayrı olarak mevcut olmalıdır.
- (b) Karışım ayrıştırılabilir olmalıdır.³²⁴

³¹⁹ Aristotle, "Physics", çev. R. P. Hardie - R. K. Gaye, *Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation*, ed. Jonathan Barnes, Bollingen Series LXXI 2 (Princeton: Princeton University Press, 1984), par. 189a11-192b8; Fizik I, 6-9 bk. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (Yapı Kredi Yayınları, 2017), 31-49.

³²⁰ Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 327a30-331a6; Aristoteles, *Oluş ve Bozuluş*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 63-77.

³²¹ Richard Sharvy, "Aristotle on Mixtures", *The Journal of Philosophy* 80/8 (Ağustos 1983), 440.

³²² Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 327b23-32.

³²³ Sharvy, "Aristotle on Mixtures", 440-457.

³²⁴ Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 327b29.

- (c) Karışımın her bir parçası homojen veya tekdokulu (*homeomerous*) olmalıdır.³²⁵
- (d) Karışan maddeler benzer olmalıdır. Böylelikle birbirine karşılıklı etki edebilmelidir.³²⁶
- (e) Karışımındaki bileşenlerin fail güçleri dengeli olmalıdır. Aksi hâlde biri diğerine baskın gelir ve karışım gerçekleşmez.³²⁷

Aristoteles'in karışım kuramının en tartışmalı yönlerinden biri, karışımı oluşturan unsurların "potansiyel olarak" var olmaya devam ettikleri yönündeki iddiasıdır.³²⁸ O, mizaç kavramını tutarlı ve ayırt edici biçimde tanımlayabilmek için, bir taraftan onu doğadaki değişim (*metabolē*) ve oluş (*gēnesis*) süreçlerinden teorik olarak tefrik etmeye, diğer taraftan ise mizacın çözülmesi hâlinde onu meydana getiren asli unsurların ilk hâllerine geri dönebilmelerini açıklayacak bir felsefi çerçeve tesis etmeye çalışır. Bu çerçevede Aristoteles, mizacın teşekkülü sırasında bileşen unsurlara ait niteliklerin tamamen yok olmadıklarını, bilfiil (*energeia*) olmaktan çıkarak bilkuvve (*dynamis*) durumda muhafaza edildiklerini ileri sürer. Ona göre, iki unsurun karışması hâlinde bunların müşterek nitelikleri maddi bir taşıyıcı veya zemin işlevi görürken, zıt nitelikler ise biri diğerine galebe çalmaksızın, eşit bir kuvvetle karşılıklı etkileşimde bulunur. Bu etkileşim sürecinde zıt nitelikler bilkuvve hâle çekilir ve böylece daha önce mevcut olmayan, yeni bir nitelik meydana gelir.³²⁹

Ancak bu yaklaşım Aristotelesçi madde ve suret anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Zira potansiyel varlık fikri, madde-suret birlikteliğine sahip tikel cevherlerin oluşumuna dair teorik açıklamalarda işlevseldir. Bir Hermes heykelinin potansiyel olarak bir ahşap kütleinde bulunduğu söylenebilir. Çünkü bu dönüşüm, bir suretin maddeye aktarılması yoluyla gerçekte tikel bir varlığın meydana gelmesini ifade eder. Oysaki karışımında bulunan bileşenler zaten maddi varlıklardır. Bir başka maddenin içinde potansiyel olarak bulunmaları, onları taşıyan karışım maddesiyle kategorik olarak

³²⁵ Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 328a1-12.

³²⁶ Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 328a21-23.

³²⁷ Aristotle, "On Generation and Corruption", 328a27-28.

³²⁸ Aristotle, "On Generation and Corruption", par. 327b23-32.

³²⁹ İbrahim Halil Üçer, "Aristotelesçi Dunamisin Dönüşümü: İbn Sînâcî Doğal İsti'dâd ve Teheyü' Anlayışı Üzerine", *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (15 Ekim 2015), 68.

aynı ontolojik düzeyi paylaşacak olduklarından dolayı makul değildir.³³⁰ Potansiyel olarak var olma ifadesi, Aristoteles'in kendi metafizik tutarlılığı açısından problem teşkil etmektedir.

Bununla birlikte, Aristoteles'in karışım anlayışının metafizik bir derinlik barındırdığını iddia etmek yersiz olmaz. Aristoteles, karışımı sadece maddelerin fiziksel olarak bir araya gelmesi olarak görmez. Ona göre bu süreç, maddelerin aynı mekânı paylaştığı ve ontolojik bir birlik oluşturduğu anlamlı bir durumu ifade eder. Karışımındaki bileşenlerin aynı mekânı işgal etmesi, fakat ayrıık biçimde varlığını sürdürmesi, karışımında tekdokulu olarak bir arada bulunmanın temelini oluşturur. Bu çerçevede karışım ne basit anlamda bir *bir-aradalığı* ifade eder ne de mutlak bir dönüşüm sürecinin kavramlaştırılmasıdır. Aksine, Aristotelesçi mizaç teorisi ontolojik düzeyde bir birliktelik ve *eş-mekânlılık* ilişkisini varsayar.³³¹ Bu yönden, Aristoteles'in karışım doktrini, kendinden önceki ve sonraki gelenekle yeniden irtibatlandırılabilir ölçüde zengin ve yeni tartışmalara zemin hazırlayacak şekilde inşa edilmiştir.

Aristoteles'ten itibaren karışım teorisi iki düzlemde tartışılmıştır: (i) Dört unsurun birleşimi anlamındaki birincil karışımlar; (ii) bileşik cisimlerin daha karmaşık ve kompleks birleşimleri anlamındaki ikincil karışımlar. Aristoteles, *Peri Geneseôs kai Fthoras*'ın ilk kitabının 10. bölümünde tam karışımı, farklı unsurların küçük parçalarının karşılıklı etkileşime girerek homojen bir yapıya dönüşmesi olarak tanımlar. Bu tanım, Galen ve İskender gibi sonraki Aristoteles şârihleri tarafından, karışımın yalnızca sıcak, soğuk, kuru ve yaştan müteşekkil nitelikler düzeyinde gerçekleştiği, ancak unsurların bizzatı kendileri anlamına gelen cevherlerinin ise bu süreçte büsbütün kaybolduğu şeklinde yorumlanmıştır. Diğer taraftan, Stoacı doğa felsefesi tasavvurunda karışım meselesi, cisimlerin bizzat iç içe geçerek gerçekleşen bir olgu olduğu iddia edilir.³³²

Karışım meselesinde Aristoteles ve şârihlerinin yaklaşımları dikkatli bir şekilde irdelendiğinde çözülmeyi bekleyen iki problemle karşılaşılacaktır:

- (i) Eğer bir unsurun cevheri niteliklerinden ibaretse, cevher-araz ayrımı nasıl korunacaktır?

³³⁰ Sharvy, "Aristotle on Mixtures", 454-455.

³³¹ Sharvy, "Aristotle on Mixtures", 447-450.

³³² Stone, "Avicenna's Theory of Primary Mixture", 104.

- (ii) Karışımdan doğan cisimlerin sahip olduğu ikincil nitelikler (renk, koku vb.) nasıl izah edilecektir?³³³

Diğer taraftan, bu iki problem, Galen'in afyonun uyuşturucu etkisi ya da mıknatısın demiri çekmesi gibi örneklerde dikkate değer bir tarzda görünür hâle gelir.³³⁴ Çünkü bu tür "ikincil güçler", sıcaklık-soğukluk gibi temel niteliklerle açıklanamayacak kadar özgün ve bağımsızdır. Dolayısıyla, "Her ne oluyor da bir maddede dört nitelik açıklanamayan bir nitelik ortaya çıkıyor?" suali, bu noktada soruşturulmayı hak eder.

Diğer taraftan, Aristotelesçi ve Galenci etkilerle şekillenen geleneksel doğa felsefesi anlayışına göre doğadaki cisimlerin özleri, sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi dört temel nitelik üzerine temellendirilmiştir. Bu nitelikler, 'anâsır-ı erba'a'nın özünü oluşturur ve bu elementlerin birleşimiyle bitkiler, hayvanlar, insanlar gibi daha karmaşık meydana gelir. İbn Sînâ, bu yaklaşımı nedensel açıdan devri (*circular causation*) gerektiren bir açıklama olduğu için kabul etmez. Çünkü bu yaklaşıma göre bir cismin cevheri, yani türsel sureti, bu niteliklerin belirli oranlarına dayanır. Ancak söz konusu nitelikler de bir cevherde var olmak zorundadır. Dolayısıyla bir taraftan cevheri açıklamak için niteliklere başvurulurken, diğer taraftan bu niteliklerin varlığı cevherin varlığına dayanmaktadır. Bu durum ise nedensel bir devire sebep olur.³³⁵

İbn Sînâ, bu mirası devralarak meseleyi daha sistematik bir biçimde ele almış ve duyulur niteliklerin doğasını mizaç teorisi vasıtasıyla yeniden yorumlamıştır. İbn Sînâ, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabının ikinci makalesinin ilk faslını³³⁶ bu problematiğe tahsis etmiştir. "Bizim üzerimize düşen mizaçla beraber bileşiklerde bulunan şeylerin durumu hususunda sözü derinleştirmektir."³³⁷ diyerek tartışmayı başlatır.

İbn Sînâ'ya göre, sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi temel nitelikler basit unsurların zatî özellikleridir. Ancak duyuşal dünyada müşahede edilen tat, renk, koku gibi karmaşık nitelikler, bu temel özelliklerin doğrudan bir sonucu değildir. Söz konusu nitelikler, farklı oran ve kuvvetteki karışımların, yani mizaçların ortaya çıkardığı bir üründür. İbn Sînâ bu meseleye dair görüşlerini *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ta şöyle özetler:

³³³ Stone, "Avicenna's Theory of Primary Mixture", 103.

³³⁴ Stone, "Avicenna's Theory of Primary Mixture", 107-108.

³³⁵ Jon McGinnis, "The Power of Possibility: Power, Nature, and Possibility in Avicenna", *Powers*, ed. Julia Jorati (Oxford University Press, 2021), 90-92.

³³⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 100-120.

³³⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 100.

İşte bu yaratılanların her birisinin kendilerini kaim kılan bir sureti vardır ki ondan da duyulur nitelikler kaynaklanır. Bazen nitelik değişir ve suret muhafaza edilir. Örneğin suya ısınmanın veya onda su olmaklığı muhafaza edilmiş olduğu hâlde donma ve akışkanlığının ihtilafının arız olması gibi. Ki bu suret, muhafaza edilmiş olmakla beraber sabit olduğu için şiddetlenmez ve zayıflamaz. Bundan kaynaklanan nitelikler ise tersine (şiddetlenir ve zayıflar). Bu suretler bildiğin üzere heyulanın kaim kılıcılarıdır. Nitelikler ise arazdırlar. Arazlar da eklenti olarak oluşan şeylerdir. Bu nedenle suretler, arazlar içinde sayılmaz. Yine aynı şekilde onların doğal hareketleri ve sükûnları bu gizil doğal güçlerden kaynaklanır. Karışıkları zaman, onların kuvveleri bozulmaz; aksi takdirde ortada bir karışım değil onların kuvvelerinden kaynaklanan birbirine zıt niteliklerde bir dönüşüm olurdu. Ki bu kuvveler de parçalarında birbirine benzer olanda belli bir sınırdaki ortada olmayla ortada olan nitelikleri giyecek şekilde onlarda karşılıklı fiilde bulunurlar; ki bu da karışımdır.³³⁸

Yukarıdaki pasaj, varlıkların temel ontolojik yapısını açıklamak amacıyla suret, nitelik, araz ve kuvvet gibi klasik felsefi kavramlar etrafında şekillendirilmiştir. İbn Sînâ, her var olanın kendisini var kılan sabit bir surete sahip olduğu ifade etmektedir. Bu, maddede fiilen gerçekleşmiş mahiyet ya da gerçeklik anlamına gelir. Bu suretin sonucunda duyulur düzeyde nitelikler ortaya çıkar. Bu çerçevede nitelikler, suretin etkisiyle oluşan, ancak bizzat suretin kendisi olmayan ikinci dereceden ontolojik yapılardır.

Daha sonra İbn Sînâ, niteliklerin değişkenliğine karşı suretin sabitliğini vurgulamaktadır. Örneğin suyun sıvı veya katı hâle dönüşmesi, onun su olmaklığına dair sureti ortadan kaldırmaz. Sudaki nitelikler değişmiş olsa da suret korunmaya devam etmektedir.³³⁹ Bu, suretin sabit ve değişmez olduğu anlamına gelir. Buna karşın duyulur niteliklerin şiddet ve zayıflığında farklılaşmanın olabileceği düşüncesi teslim edilir. Dolayısıyla nitelikler zayıflama veya şiddetlenme gibi değişim türlerini kabul ederken, suret bunu kabul etmez (ve 'l-keyfiyyetü teşteddü ve teğ'afu ve ' ş-şûratu lâ teşteddü ve lâ teğ'afu)³⁴⁰. Zira suretin değişimi, o cismi başka bir cisim kılar.

³³⁸ İbn Sînâ, *el-İşârât ve 't-tenbîhât*, 104.

³³⁹ Fahreddin er-Râzî açısından karışımda neyin muhafaza edileceği meselesine dair karşılaştırmalı bir analiz için bk. M. Zahid Tiryaki, "Fahreddin er-Râzî'nin Mizaç Teorisi", *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki, İslam Ahlak Düşüncesi 5 (İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 207-212.

³⁴⁰ İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, thk. Abdurrahmân Bedevî (Kum: Mektebetü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1404), 33.

İbn Sînâ, suretlerin maddeye kaim kılıcı olarak atfedildiğinin altını çizer. Bu, Aristoteles'ten itibaren geliştirilen madde-suret ikiliğine dayanır. Suret, maddede gerçekliği ortaya çıkan bir ilkedir. Nitelikler ise arazî mahiyette olup, varlıklarını ancak başka bir şeye nispetle sürdürebilen ve maddenin zatından olmayan özelliklerdir. Arazlar, burada maddede eklenti olarak (*zâid*) bulunan ve sabitesi olmayan varlıklar olarak tasavvur edilir. Bu nedenle suretler, ontolojik olarak arazlardan ayrılır ve onların içerisine dâhil edilmez.

Metnin devamında karışım meselesi güçlerin/kuvvetlerin korunması ilkesine dayandırılmaktadır. Nitekim, eğer karışan unsurların kuvvetleri bozulmuş olsaydı, ortaya çıkan şey bir karışım değil, zıt kuvvetlerin birbirine galip gelmesiyle ortaya çıkan bir dönüşüm olurdu. Böylelikle İbn Sînâ, karışımın, bileşenlerin kuvvetlerini yitirmeden bir arada bulunmalarıyla mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

İbn Sînâ burada karışan unsurların kendi parçalarında benzer olanla belirli bir “orta” hâl olmak üzere karşılıklı etki-edilgi içerisinde oldukları ve bunun neticesinde ortada olan niteliklerin meydana geldiğini belirtmektedir. Bu, klasik karışım teorilerinde geçen itidal (*tempered equilibrium*)³⁴¹ anlayışına karşılık gelmektedir. Burada karışım, nicel ve nitel unsurların dengeli bir şekilde birleşmesinden ortaya çıkar. Bu da ne yalnızca bir tarafın üstün gelmesi ne de güçlerin ortadan kalkması anlamına gelir.

İbn Sînâ'ya göre, hiçbir duyulur nitelik, herhangi bir varlığın, onu o şey yapan cevheri özü olamaz.³⁴² Örneğin ateşin sıcaklığı onun sureti değil, suretten ortaya çıkan fiilidir. İbn Sînâ'ya göre unsurların duyulur nitelikleri, cevheri kuvvetten ortaya çıkan arazî özelliklerdir. Bu ontolojik ayırım sayesinde, İbn Sînâ, bir unsurun sıcaklığını kaybetmesinin, onun cevherini kaybetmesi anlamına gelmeyeceğini, dolayısıyla karışım sürecinin *nitelikler* düzeyinde gerçekleşip *cevherleri* muhafaza ettiğini öne sürer.

³⁴¹ Karışım ne kadar uyumlu olursa, ortaya çıkan bileşik genel anlamda hayatı değil, belirli bir tür hayatı taşıma bakımından da o derece elverişli olur. Mükemmel bir denge ve tam bir uyum, semavi cisimlerin sahip olduğu ve insanın da erişebileceği en yetkin akli (intellectual) hayatın tezahürünü mümkün kılacaktır. Seyyed Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines* (London: Thames and Hudson, 1978), 251; İbn Sînâ, *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, Incorporating a Translation of the First Book*, çev. O. Cameron Gruner (London: Luzac & Co, 1930), 535.

³⁴² Stone'a göre İbn Sînâ muhtemelen bu ilkeyi muhafaza ederken Fârâbî'yi takip etmiştir. Stone, “Avicenna's Theory of Primary Mixture”, 110.

Bu çerçevede tam karışım şu şekilde yeniden tanımlanır: Cisimlerin duyulur nitelikleri, karşılıklı etkileşimle bir orta noktada birleşir. Bu süreçte unsurların sureti korunur. Karışımın kendisi ise unsurların yalnızca tek bir duyusal görünüm altında algılanmasına sebebiyet verir. Burada, algıya hitap eden homojenlik, maddenin ontolojik gerçekliğindeki heterojenliği perdelemektedir. Nitekim duyular, cevheri farklılığı algılayamaz; yalnızca niteliksel birlik algılar.³⁴³ Bunun sebebini İbn Sînâ şöyle açıklar:

İnsanlar, bu tarz mevzularla fazlaca meşgul olup bu durumlar ve güçlerin illetlerini araştırmaya başladıklarında, bunu basitlerdeki nitelikler, şekiller ve benzerlerine nispet etmeyi istediler. Hâliyle mesele onlara zor geldi ve onları doğru yoldan çıkaran bir zorluğa itti. Ne var ki tikel mizaçlar ile onlara tabi olup onların varlığından sonra var olan bu güçler ve durumlar arasındaki ilişkileri idrak etmenin yolu yoktur. İnsanların özelliklerinden birisi de yakın ve görünen şeylerin illetlerini araştırmamalarıdır. Çünkü bunları çokça müşahade etmeleri, onlardaki şaşkınlığı ortadan kaldırır. Onlardaki şaşkınlığın ortadan kalkması, onların illete yönelik araştırma isteklerini de giderir. ...Hatta birisi “Soğuk niye böyle bir etkide bulunur?” diye sorsa onu hoş karşılamazlar ve “Çünkü onun doğası böyle, zira o soğuk.” derler...tüm bunların varlığının baskın olması ve çokça bulunması onlardaki şaşkınlığı ortadan kaldırmaktadır.³⁴⁴

Dolayısıyla, tabii adet ve gündelik alışkanlıklar, insanları her ne kadar mizacın homojen ve *tekdokulu* bir yapıda olduğunu iddia etmeye meylettirse bile, duyusal niteliklerin idrak edilememesi, bu niteliklerin altında yatan maddede farklı unsurların var olduğunu reddetmeyi gerekli kılmaz. Çünkü İbn Sînâ’ya göre tabii varlık anlamına gelen cevher, nitelikleri önceler. Nitelikler, cevherlere bağlı arazlardır. Dolayısıyla cevherin ilkesi olan türsel suret, arazlara indirgenemez. Bu düşünce, duyusal gözleme dayalı tecrübi yöntemlerin sınırlılığına dair daha genel bir argümana da bağlanır. Nitekim duyular, ancak nitelikler gibi arazları algılayabilir. Oysa bir varlığın hakiki doğası ve güçleri bu arazlardan türetilemez. Bu sebeple deneysel gözlemler, bir varlığın mahiyetine ve ona içkin güçlerine dair tam bir bilgi sağlayamaz. Ne var ki, bu güçlerin var olduğuna dair göstergeler sunabilir.³⁴⁵

Mizaç ile duyulur nitelikler arasındaki ilişkiye gelince, bu noktada araştırılmaya konu edilecek temel soru şudur: Basit unsurlar kendi başlarına tat, koku ve renk gibi

³⁴³ Stone, “Avicenna’s Theory of Primary Mixture”, 113.

³⁴⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 110-112.

³⁴⁵ McGinnis, “The Power of Possibility”, 92-93.

niteliklere sahip midir, yoksa bu nitelikler başka bir yolla mı veyahut yalnızca mizaçla mı ortaya çıkar?

İbn Sînâ'nın bu problematik çerçevesinde dikkate aldığı grup hesaba katıldığında, bu soruya verilen yanıtlar, dört ana yaklaşım biçimini ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşımlar sırasıyla incelendiğinde, sunulan yanıtlar arasında sadece cismin fiziksel özelliklerine dayanan teoriler ile meseleye dair ontolojik derinlik arayan açıklamalar arasında bir gerilim bulunduğu görülecektir. Dolayısıyla mesele yalnızca fiziksel bir değişim sürecinin açıklanması değil, aynı zamanda varlık ve nitelik arasındaki ilişkinin mahiyetine dair temel bir felsefî soruşturmanın sonucunda alınan tutumlardır.

İbn Sînâ, bu tartışmanın hem ontolojik hem de epistemolojik boyutlarını dikkate alarak meseleyi değerlendirmeye tabi tutar. O, yalnızca sağduyuya dayalı basit bir gözleme dayanan bilgiyle sınırlı kalmayıp, akli tahlil yoluyla niteliklerin ve bileşik varlıkların yapısal mahiyetini çözümlemeye çalışır.

Şimdi sırasıyla, duyulur niteliklerin kökeni ve mizacın rolüne dair dört ana yaklaşım ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Her bir görüşün iddiaları, iç tutarlılığı ve İbn Sînâ'nın bu görüşlere yönelik eleştirileri ayrı ayrı incelenecektir.

2.2. Mizaçla Duyulur Niteliklerin Ortaya Çıkışı: Temel Görüşlerin Tasnifi

2.2.1. İkincil Nitelikleri Kabul Etmeyen Unsurî Nitelikçiler

İlk görüş, basit unsurlar dışında herhangi bir niteliğin olmadığını savunanlardır. Bunlar basit elementlerin yalnızca dört temel niteliğe sahip olduğunu ve tat, renk, koku gibi duyulur niteliklerin unsurların saf yapısında bulunmadığını savunur. Dolayısıyla, bu gruba göre:

- (a) Tat, koku ve renkler gerçekte var olan nitelikler değildir.
- (b) Bunlar, cisimlerin özel konum ve düzenleri dolayısıyla algılanır.
- (c) Toprak, su, hava ve ateş gibi unsurlar renksizdir ve kendilerinde tat veya koku barındırmazlar.³⁴⁶

İbn Sînâ, bu görüşü reddeder. Ona göre tat ve koku gibi nitelikler, ancak farklı unsurların belli oranlarda karışımıyla, yani mizaçla ortaya çıkar.³⁴⁷ Duyulur nitelikler ise

³⁴⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 104-106.

³⁴⁷ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 102.

karışımında ortaya çıkan arızî özelliklerdir. Bu görüşle İbn Sînâ unsurların tabiatını niteliklerden ayırıştırır. Gözlemlenen niteliklerin deneyim yoluyla sabitlenemeyeceğini, zira deneyimin doğası gereği kusurlu ve sınırlı olduğunu özellikle vurgular. Nitekim eğer saf bir toprak parçasını hakkıyla gözlemlemek mümkün olsaydı, saf toprağın şeffaf ve renksiz olduğu fark edilecektir. Çünkü toprakta gözlemlenen renk, aslında karışımlardan kaynaklanmaktadır.³⁴⁸ Diğer taraftan, İbn Sînâ'nın ifadesiyle “biz, cisimlerin bitişik olduğunu [ve] şekli ve konumu nasıl olursa olsun onlardan siyah olanın siyah, beyaz olanın[sa] beyaz olduğunu biliriz.”³⁴⁹ Bununla beraber tatlar ve kokular da konum ve düzene göre değişiklik göstermez. Eğer maddelerin kendine has özellikleri olmasaydı, duyular bu maddelerden farklı görüntüler idrak edemez, bu maddelerden farklı fiiller ve infialler neşet edemezdi.³⁵⁰ Böylelikle İbn Sînâ, duyulur nitelikleri, unsurların cevheri mahiyetine ait görmemektedir. O, duyulur nitelikleri bileşimlerin ikincil ürünleri olarak kabul etmektedir.

2.2.2. Kümûn Taraftarları

İkinci görüş, kümûn teorisi olarak bilinen bir grubun yaklaşımıdır. Bu görüşü benimseyenlere göre, renk, tat ve koku gibi duyulur nitelikler elementlerin zatında gizli veya gömülü bir şekilde (*kâmin*) mevcuttur. Ancak bu nitelikler, belirli bir mizacın oluşması ve uygun koşulların meydana gelmesiyle açığa çıkar. Bu yaklaşımın temel tezleri şunlardır:

- (a) Elementlerin doğasında renk, tat ve koku gibi nitelikler vardır.
- (b) Duyulur nitelikler, unsurların cevheri yapısında *bilkuvve* (potansiyel) hâlde bulunmakla birlikte, belirli koşullarda bilfiil hâle gelirler.
- (c) Mizacın işlevi, yoktan yeni bir nitelik icat etmek değil, zaten cevherde gizli bir şekilde mevcut olan bir niteliği açığa çıkarmaktır.³⁵¹

Dolayısıyla nitelikler maddeye içkindir. Mizaç bir tecelli vasıtasıdır, fail değildir. Her unsur, potansiyel olarak bütün niteliklerin taşıyıcısıdır.

İbn Sînâ, kümûn teorisini ayrıntılı bir şekilde tartışır ve çeşitli açılardan eleştirir. Ona göre, mizacın etkisiyle yeni nitelikler meydana gelir. Bu süreç sadece gizli şeylerin

³⁴⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 100-102.

³⁴⁹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 108.

³⁵⁰ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 108.

³⁵¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 106.

açığa çıkması anlamına gelmemektedir. Zira eğer öyle olsaydı, mizacın nitelikleri değiştirme, yeni özellikler ortaya çıkarma gibi bir etkisi olmazdı.

Dahası, duyulur niteliklerin açığa çıkması sadece uygun mizacın oluşmasına değil, aynı zamanda belirli fiilî değişimlerin meydana gelmesine bağlıdır. Bu da niteliklerin sırf gizil bir şekilde mevcut olduğunu iddia etmenin yetersiz olduğunu gösterir. Dolayısıyla kümûn teorisi, fiilî varoluşun fail neden gerektirdiği ilkesini göz ardı ettiği için İbn Sînâ'ya göre eksiktir. Öte yandan, bir şeyin bilkuvve olarak bulunması, onun bilfiil mevcut olduğu anlamına gelmez. Potansiyel hâlde bulunmak, ancak bir fail nedenin etkisiyle fiil hâline dönüşür. Mizaç burada, kendi başına fail bir illet değil, bir hazırlayıcı illet mahiyetindedir. Yani, mizaç sadece zemin hazırlar, yeni bir varlık meydana getirmez.

2.2.3. Mizacî Nitelik Taraftarları

Üçüncü yaklaşım, bir önceki yaklaşımı reddederek, duyulur niteliklerin her birinin kendine özgü ayrı bir mizaca sahip olduğunu iddia eder. Bu görüşe göre:

- (a) Tat, renk, koku gibi duyulur nitelikler mizaçtan doğmaz.
- (b) Bu nitelikler, mizacın özel sınırlarında ortaya çıkan farklı şeylerdir.
- (c) Her duysal nitelik, kendine mahsus bir mizaca dayanır. Bu mizaçlar, farklı duyulara hitap eden farklı etkiler üretir.³⁵²

İbn Sînâ bu görüşün bir kısmına nispeten katılmakla birlikte mizacî nitelik taraftarlarının eksik noktalarını tamamlamaya çalışır. Ona göre tat, koku ve renk doğrudan mizaçtan ortaya çıkan nitelikler değildir. Mizaç dokunma duyusuna aitken, renk ve koku görünür veya koklanır niteliklerdir. Dolayısıyla, mizaç, yalnızca dokunma duyusu ile idrak edilen sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi niteliklerin ancak ve ancak zemini olabilir. Başka bir ifadeyle, mizaç, tat, koku ve renk gibi nitelikleri doğrudan oluşturmaz. Onlara istidat oluşturarak zemin hazırlar. Bu nitelikler, mizaçla birlikte yeni bir şekilde meydana gelir.

Buna karşılık renk, tat ve koku gibi duyulur nitelikler, görme, tatma ve koklama gibi farklı duyu kanallarıyla algılanır ve doğrudan dokunmaya konu değildir. Bir renk algısı, görme duyusuna yönelik bir mizacın, bir tat algısı ise tat alma duyusuna yönelik

³⁵² İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 106.

başka bir mizacın eseridir. Dolayısıyla renk, tat ve kokuların mizaçla doğrudan özdeşleştirilmesi metodolojik bir hatadır. Mizaç, ancak sıcaklık-soğukluk gibi doğrudan fiziki temasla tecrübe edilebilecek nitelikleri kapsayabilir.

İbn Sînâ'nın bu itirazı, duylara göre niteliklerin kategorik ayrımını esas alır. Ona göre her duyu, farklı bir tür varlık alanına yöneliktir: dokunma duylusu sıcak ve soğuk gibi temel niteliklere; görme duylusu renkler gibi görülebilenlere; tat alma duylusu tatlara; koklama duylusu ise kokulara.³⁵³ Bu yüzden renk ve tat gibi niteliklerin, dokunmanın sahasına ait olan mizaçla açıklanması kategorik bir yanlışlıktır. Bu eleştiri, İbn Sînâ'nın epistemolojik sisteminde önemli bir yere sahiptir. Ona göre her duyunun algıladığı varlık, kendine has epistemik ve ontolojik bir alan işgal eder. Görülen bir renk ile hissedilen bir sıcaklığın aynı kategoride değerlendirilmesi kabul edilemez.

Bu yaklaşım, onun genel cevher-araz ayrımıyla da uyumludur. Sıcaklık ve soğukluk gibi nitelikler, doğrudan cisimdeki cevherin taşımakta olduğu arazi özelliklerdir. Buna karşılık renkler ve tatlar, sadece cisimlerin şekil ve karışımına bağlı arazi görünümeler değildir. Farklı varlık modlarına sahip, farklı müdrik güçleri gerektirir. Sonuç olarak, mizaç her duysal niteliğin açıklayıcısı değildir. Yalnızca sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi sınırlı bir nitelikler kümesinin taşıyıcısıdır.

2.2.4. İstidat Takdir Etme Taraftarları

Dördüncü yaklaşım, mizaç kavramını yeni bir çerçevede ele alarak mizacın maddeyi surete ve niteliğe kabule hazırlayan takdir edici rolüne vurgu yapar. Bu görüşe göre, mizacın fonksiyonu yeni nitelikleri doğrudan meydana getirmek değil, maddeyi belirli suret ve niteliklere kabule hazır hâle getirmektir.

Bu yaklaşımın temel iddiaları şunlardır:

- (a) Mizaç, bir nitelik veya sureti bizzat var etmez. Onun ortaya çıkmasına *takdir* yoluyla zemin hazırlar.
- (b) Canlılık gibi karmaşık fenomenlerde, mizaç belirli bir istidat meydana getirir. Bu istidat, fail illetin etkisiyle belirli bir surete dönüşür.

³⁵³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 108-110.

(c) Güneş ışığının etkisiyle incirin olgunlaşması gibi bazı fiillerde konumun ve çevre koşullarının da etkili olması, mizacın yalnız başına yeterli olmadığını gösterir.³⁵⁴

Dolayısıyla, mizaç sadece bir hazırlayıcı sebeptir. Bu süreçte suret ve faal nedenler doğrudan etkili olup, maddenin yetkinleşmesini sağlar. Yukarıdaki incirin olgunlaşması örneğinde olduğu gibi mizaç hazırlayıcıdır ama asıl etki haricî etkenlerden, yani suretten gelir. İbn Sînâ bu görüşe katılır ve teoriyi geliştirir. Nitekim ona göre, mizaç bir fail illet değildir, yani bir şeyi doğrudan var kılan etkin neden değildir. Mizaç, maddeyi belirli bir türdeki etkileri kabul etmeye hazırlayan bir *ara illet* mahiyetinde olmakla birlikte maddenin gayesi değildir.³⁵⁵ Bir maddenin fiilen varoluşuyla birlikte onda bir niteliğin ya da suretin ortaya çıkması, yalnızca maddenin uygun hâle gelmesiyle değil, aynı zamanda fail bir sebebin etkisiyle mümkün olur.

Bu bağlamda, mizaç bir şeyin oluşumu için gerek şart olmakla birlikte, yeter şart değildir. Örneğin bir meyvenin olgunlaşması için sadece mizaç değişimi yeterli değildir. Olgunlaşma için güneş ışığı ve sıcaklık gibi uygun çevresel koşulların, yani fail nedenlerin devreye girmesi gerekir. Yani doğrudan bir sebep olmamakla birlikte mizaç sürecinde maddede istidat sağlanır, suretler ise asıl etkendir. Daha sonra suret ve suret vericiden (*vâhibu's-suver*) gelen etkilerle tat, koku, renk ve diğer özellikler oluşur. Dolayısıyla, her nitelik ve güç, sadece mizaca değil, *vâhibus-suver vel-kuvâ*'dan gelen feyze bağlıdır.

Sonuçta İbn Sînâ'ya göre madde, kendi başına hiçbir sureti fiilî olarak taşımaz. Mizaç, maddeyi belirli bir sureti veya niteliği kabule hazırlayan bir ara yapıdır. Fail illet, bu hazırlanmış zemine fiilî bir suret veya nitelik kazandıran asıl etkendir. Mizaç, yalnızca istidat ve kabiliyet kazandırır. Bu minval üzere, bir nitelik ya da canlılık gibi bir hayat belirtisi sadece mizacın ürünü değildir; mizacın sağladığı istidat, ancak fail bir etkinin tesiriyle fiil hâline dönüşür.

2.3. İbn Sînâ'nın Çözüm Önerisi

İbn Sînâ, duyulur niteliklerin ortaya çıkışı hakkındaki farklı yaklaşımları tartışarak nihai bir senteze ulaşmayı amaçlamıştır. Bu görüşlerin ilk ikisini eleştirmiş,

³⁵⁴ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 106.

³⁵⁵ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 110.

üçüncüsüne kısmen katılmış, sonuncusuna da katılarak kendi pozisyonunu tayin etmiştir. Onun yaklaşımında, mizaç, ne tamamen nitelikleri ortaya çıkaran yaratıcı bir ilke olarak, ne de yalnızca var olan niteliklerin zahire çıkmasına vesile olan pasif bir vasıta olarak kavranır. Bilakis, mizaç, bir cismi belirli bir duysal niteliği kabul etmeye elverişli kılan bir hazırlayıcı mekanizmadır. Bu çerçevede İbn Sînâ, duyulur niteliklerin doğrudan mizacın kendisi olmadığını, fakat mizacın etkisiyle, varlıkta, onu o şey yapan yeni suret ve niteliklerin ortaya çıktığını ileri sürer.

İbn Sînâ'ya göre, temel elementler kendi başlarına renk, tat ve koku gibi nitelikleri taşımazlar. Bu nitelikler, ancak elementlerin belli oranlarda bir araya gelerek oluşturduğu bir karışım, yani mizaç sayesinde ortaya çıkar. Bu görüş, elementlerin asli hâllerinde yalın ve niteliksiz (renksiz, tatsız, kokusuz) oldukları, duysal niteliklerin ise birleşimden doğan ikinci dereceden (arazî) gerçeklikler olduğu tezine dayanır. İbn Sînâ bu noktada mizaç kavramına iki işlev atfeder: (i) mizacın belirli bir nitelik için maddeyi hazır hâle getirdiği hazırlayıcı ilke ve (ii) mizaca suret veren haricî etken.

İbn Sînâ'nın duyulur niteliklerin ortaya çıkışını açıklamakla ilgili çözüm teklifi şöyle özetlenebilir:

- (i) Mizaç, bir varlık sebebi değildir, yalnızca istidat sağlar.
- (ii) Fail illet olmadan, duyulur nitelikler bilfiil meydana gelmez.
- (iii) Mizaç sürecinde, fail illetin fiiliyle maddeye suret feyz edilerek madde tanımlı hâle gelir ve duyulur nitelikler ortaya çıkar.
- (iv) Her duyu, farklı bir nitelik alanına yönelir. Bu yüzden nitelikler arasında kategorik fark vardır.

Bu çözüm, özünde mizaç ile duyulur nitelikler arasına ontolojik bir mesafe koyar. Mizaç sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk gibi dokunmayla algılanan temel nitelikleri kapsarken; renk, tat ve koku gibi diğer nitelikler farklı duyularla algılandıkları için mizacın bizatihi kendisiyle özdeş değildir. Bu ayrım, İbn Sînâ'nın Aristoteles sonrası doğa felsefesinde nitelik ontolojisine getirdiği özgün katkılardan biridir.

Nasıl ki bir tohum, uygun çevresel şartlar sağlandığında bir bitkiye dönüşmeye istidatlı ise, mizaç da maddede var olan ama fiile çıkmamış nitelikleri kabul etmeye yatkınlık kazandırır. Bu yatkınlık, fail illetin müdahalesiyle fiil alanına geçer. Ne var ki burada, mizacın kendisinin tat, koku veya renk gibi niteliklere doğrudan fail olması söz konusu değildir. Mizaç yeni suretin kazanılması için bütün engellerin ortadan kalkmasını

sağlayarak, uygun şartların hazır hâle gelmesi için sadece kabiliyet zemini oluşturur. Böylelikle bütün suretleri bilkuvve kabil mizacın, onu o şey yaparak tanımlayan, nevi şahsına münhasır suretini kazanmak için geçireceği maddi hazırlık aşamaları mizaç teorisiyle temellendirilmiş olur.³⁵⁶ Bir başka ifadeyle, “Basit unsurlar fiziksel karışma süreçlerine tabi tutulduklarında, yeni bir türün suretini kabul etmeye elverişli hâle gelirler (*isti‘dâd*) veya buna yatkınlık kazanırlar. Böylece bileşik cisim, yeni kuvvetlere sahip olur.”³⁵⁷

Bu yaklaşım, kümûn teorisyenlerinin savunduğu maddede var ama gizli olan niteliklerin açığa çıkışı düşüncesinden temelde farklıdır. İbn Sînâ’ya göre eğer nitelikler zaten maddede mevcut olsaydı, mesela, saf bir toprak parçası kendi başına renkli olurdu. Oysa tecrübi gözlemler, toprağın renksiz olabileceğini, renk kazanımının mizaçla ve başka elementlerin karışımıyla mümkün olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle İbn Sînâ, mizaçla ortaya çıkan niteliklerin cevherden doğrudan türemediğini, belirli bir vasat ve oran ile meydana geldiğini vurgular.

Öte yandan İbn Sînâ, duyulur niteliklerin tamamen algılayan öznenin perspektifine indirgenmesini, gerçekliğin nesnel yapısını ihmal eden bir indirgeme olarak değerlendirir. Ona göre, renk gibi nitelikler gözlemciye göre değişken bir görünüm arz etse de arkasında fiziksel ve doğal bir sebep bulunur. Bir başka deyişle, bir cismin renginin gözlemci konumuna göre değişkenlik göstermesi, o cismin ontolojik düzlemde renksiz olduğu anlamına gelmez. Yalnızca görünüşün farklılaşmasına işaret eder. Dolayısıyla İbn Sînâ, nitelikleri fenomenal izafiliğe mahkum etmek yerine, doğa ve mizaç bağlamında rasyonel ve sistematik bir açıklamaya tabi tutar. Bu bakımdan İbn Sînâ’nın pozisyonu, bir yandan cevherde gizli nitelikler teorisinin aşırılığını, diğer yandan bu yaklaşımın yüzeyselliğini reddederek, mizaç kavramı üzerinden orta bir yol oluşturur: Nitelikler, doğrudan unsurların doğasında değil, mizaçla ortaya çıkan yeni varlık tertiplerinde varlık bulur.

İbn Sînâ’nın doğa felsefesi kapsamında geliştirdiği mizaç teorisi, duyulur niteliklerin ontolojik statüsü üzerine yürütülen tartışmalara sistemli ve dengeli bir çözüm

³⁵⁶ İbrahim Halil Üçer, “İbn Sînâ’nın Mizaç Tanımı Üzerine: eş-Şifâ/el-Kevn ve’l-fesâd, VI’nın Karşılaştırmalı Bir Analizi”, *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*, ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki, İslam Ahlak Düşüncesi 5 (İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 131.

³⁵⁷ McGinnis, “The Power of Possibility”, 98.

sunar. Bu çözüm, klasik Yunan felsefesinden İslam felsefesine aktarılan unsur-nitelik problemini hem teorik hem de deneysel veriler ışığında yeniden yapılandırmaktadır. Yukarıda analiz edilen dört yaklaşım İbn Sînâ'nın felsefî düşünce yapısının eleştirel hassasiyetini ve açıklayıcı sınırlarını göstermektedir.

İbn Sînâ, mizaç kavramını, basit unsurların doğrudan taşıyamadığı yeni niteliklerin zuhuruna imkân sağlayan bir ara zemin olarak tanımlar. Unsurların yalnızca dört temel niteliğe sahip olduğu; buna karşın tat, koku ve renk gibi niteliklerin ancak belli oranlarda karışımlarla meydana geldiği kabul edilir. Böylece doğadaki çeşitlilik, basit unsurların kendisinde bulunmayan, fakat karışımları neticesinde ortaya çıkan fenomenlerin varlığı ile açıklanır.

Diğer bir deyişle, İbn Sînâcı mizaç teorisi, doğrudan elementlerin yapısından türemeyen, ama onların karışımıyla ortaya çıkan ikinci düzey niteliklerin ontolojik meşruiyetini sağlayan bir sistemdir. Böylece tat, koku ve renk gibi nitelikler ne tamamen fenomenal ne de mutlak cevheri olmak zorundadırlar. Bunlar, düzenli karışımların, belirli oranların ve fail illetlerin etkisiyle fiile çıkan niteliklerdir.

Bu yaklaşım hem *kümûn* taraftarlarının ileri sürdüğü önceden gizli niteliklerin açığa çıkışı teorisini hem de duyulur niteliklerin sadece algılanabilir düzeyde gerçekleşen bir fenomen olduğunu savunan indirgemeci görüşleri aşar. İbn Sînâ'ya göre nitelikler, gerçek varlığa sahiptir. Ancak onların varlığı, cevheri bir sabitliğe değil, mizaçla oluşan geçici bir düzen ve istidada dayanır.

Öte yandan İbn Sînâ, duyulur niteliklerin ortaya çıkışını doğrudan mizaçla özdeşleştirmeyen, bilakis mizaçla maddeye bir istidat kazandıran ve bu istidadın fail bir illetin etkisiyle fiilî varlık kazandığını ileri süren özgün bir çözüm üretmiştir. Ona göre mizaç: zarurî bir ara illettir; (ii) kendi başına bir fail değildir; (iii) duyulur nitelikleri doğurmaz, ancak duyulur niteliklerin oluşmasına zemin hazırlar. Bunu İbn Sînâ şu cümleleriyle ifade etmektedir:

Tüm bunlar hakkında söylenecek tek bir söz vardır; bileşik cisim, mizacıyla yalnızca suret ve güç bahşediciden (vâhibus-suver vel-kuvâ) ona feyz edilen bir heyeti, bir sureti ya da özel bir gücü kabule istidatlı olur. Onun suret bahşediciden feyzi, varlığı sebebiyledir ve o feyizden hak eden ve istidatlı olan kimse geri kalmaz. Feyzin başkasına değil de özellikle o şeye gelişi ise, onun mizacı ile meydana gelen tam istidadı sebebiyledir. Tüm bunlar fiillerini yapar; çünkü onlar bu faal güce sahiptir. Onların sahip olduğu güç, Allah tarafından bahşedilmiştir.

Şu hâlde arazlardan çoğunun fiziksel karışımın yanında fiziksel olmayan karışım nedeniyle de arız olsalar; bunu hazırlayan şeyin mizaç olduğu zorunlu olarak ortaya çıkmıştır.³⁵⁸

Bu çözüm önerisiyle İbn Sînâ, bilkuvve varlık ile bilfiil varlık arasındaki ontolojik farkı burada da sürdürmekte ve her türlü oluşun etkin bir fail sebebe muhtaç olduğu temel ilkesini doğa bilimlerine de taşımaktadır. Bu yönüyle o, “Aristoteles’in bilkuvve varoluş (existence *in potentia*) düşüncesini reddeder; buna mukabil, yalnızca bilfiil varoluşu (existence *in act*) kabul eder.”³⁵⁹ Buradan hareketle İbn Sînâ’nın doğa felsefesinin, Aristotelesçi çerçeveyi aşarak daha rafine bir epistemik ve ontolojik derinliğe ulaştığı söylenebilir.

İbn Sînâ, Aristotelesçi mizaç ve duyulur nitelikler meselesinde ondan ayrı düşünerek özgün bir mizaç teorisi inşa eder. Buna binaen, unsurların duyulur niteliklerle tanımlanabilir olduğunu savunan Aristotelesçi görüşü eksik bulur. O, duyulur niteliklerin cevheri tanımlamakta yetersiz kalacağını savunur. Dahası, Aristoteles, karışımda unsurların suretlerinin yok olduğunu iddia eder. Ancak İbn Sînâ’ya göre fiil ve nitelikler değişebilir olmakla beraber, suret, maddeyi tanımlayan mahiyet olduğu için baki kalır. Diğer taraftan Aristoteles, oluşa gelen yeni cevherlerin ilk niteliklerden türediğini savunur. İbn Sînâ ise cevherlerin suret vericiden veya Allah’tan feyiz yoluyla sudûr ettiğini iddia eder.³⁶⁰

İbn Sînâcı mizaç nazariyesi, sadece duyulur niteliklerin değil, tüm maddi oluşumların özgün bir metafizik nedensellik çerçevesinde açıklanmasını gerektirir. Çünkü artık ilk niteliklerin kendi başına bir cevher oluşturması yeterli değildir. Yeni bir bileşik cevherin meydana gelmesi, ancak Tanrı’nın ya da faal aklın feyezani ile mümkündür. Böylece İbn Sînâ, cevherlerin meydana gelişini tabii nedensellik ile değil, bilkuvve hâlin bilfiil suretlere dönüşmesi ile, yani fail ilkenin iradesiyle izah eder.

Bu anlayışın en çarpıcı yansıması, kompleks yapıları cisimlerin bazı durumlarda yeni ikincil nitelikler kazanmasıdır. İbn Sînâ, bu niteliklerin karışımın kendisiyle değil, mizaca Allah tarafından feyz edilen yeni bir cevheri suret ile açıklanabileceğini belirtir.

³⁵⁸ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 112-114.

³⁵⁹ Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, 219-220.

³⁶⁰ İbrahim Halil Üçer, *İbn Sînâ Felsefesinde Suret, Cevher ve Varlık* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 213.

Dolayısıyla mizaç sürecine semavi etkileri dâhil eder.³⁶¹ İbn Sînâ'nın tabiriyle: "...meydana gelen bu maddeye, göksel cisimlerden, ya dört cismin ya da dört ana öğeye indirgenen pek çok cismin her birisinden yalın (basit) bir cismin sûretine hazır şeyler akar. İstidatlı hâle geldiğinde ise, Sûretleri Veren'den (Vâhibu's-süver) sûret kazanır."³⁶² İlahi feyzi ilke olarak kabul eden sudûr teorisiyle birlikte, hareket merkezli Aristotelesçi kapalı evren teorisi aşılmış olacak, bunun yerine suret verici bir ilke ihdas edilerek, Tanrı ile âlem arasındaki ilişki, fiziksel âlem ile metafizik bir ilkenin sürekli irtibatlandırılmasıyla sağlanmış olacaktır.³⁶³

Onun mizaç anlayışı, doğadaki oluş ve bozuluş süreçlerini, yalnızca fiziksel âlemdeki rastlantısal bir karışım değil, belirli oranların, niteliklerin ve bilkuve istidatların etkili olduğu sistematik bir süreç olarak kavramsallaştırır. Bu çerçevede, doğa olayları anlamlı, kavranabilir ve bilinebilir fenomenlerdir. Böylelikle mizaç teorisi, İbn Sînâ'nın doğa bilimi ile metafizik arasındaki geçişleri nasıl kurduğu konusunda da anahtar bir role sahiptir.

3. Mizaçta Ortaya Çıkan Türsel Özellikler ve Hâssaları Belirleme Problemi

Mizaç teorisi tartışmaları bağlamında İbn Sînâ, mizaç sürecinde maddi karışımların ortaya çıkardığı niteliklerin ve güçlerin nasıl tasnif edilmesi gerektiğine dair bir problematik serimler. Buna göre, bir mizaç yalnızca aktif ve pasif niteliklerden oluşan temel fiziksel niteliklerle sınırlı kalmaz. Mizacın, belirli kuvveleri veya güçleri, özellikleri ve türlere ait fasılları da tayin eden bir tarafı da vardır. Ancak bu belirleyiciliğin sınırları ve doğası ilk kertede netlik kazanmış değildir. İbn Sînâ özellikle özel nitelik anlamına gelen *hâssa* ve türsel özellik anlamına gelen *fasıl* kavramlarının doğa felsefesinde kullanımında önemli belirsizlikler olduğunu vurgular. Bu belirsizliğin temelinde, fiziksel karışımlar sonucu oluşan niteliklerin duysal algıda gerçek doğalarından farklı görünebilmesi yatar.

Bu tezde tespit edilebildiği kadarıyla İbn Sînâ, kitabın ikinci makalesini kaleme alırken çözmeye çalıştığı problemin zemininde, şu sorular yatmaktadır:

³⁶¹ Nicolas Weill-Parot, "Astrology, Astral Influences, and Occult Properties in the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Traditio* 65 (2010), 208.

³⁶² İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Metafizik (II)*, 2/158.

³⁶³ Bu konuyla ilgili fiziksel kapalılığın çözümlenmesi bağlamında İbn Sînâcî ilahi feyiz anlayışına dair mülâhazalar için bk. Hacer Toprak, *Fiziksel Kapalılık Sorunu: İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesi Özelinde Bir İnceleme* (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024), 67-74.

1. Fiziksel karışımlar hangi şartlarda türsel özellikleri belirler?
2. “Hâssa” ve “fasıl” kavramları arasında İbn Sînâ’ya göre açık bir ayrım yapmak mümkün müdür, yoksa bu ayrım sadece terminolojik bir problem midir?
3. Nasıl oluyor da bir mizaçtan duyulur niteliklerle açıklayamadığımız yeni bir özellik ya da nitelik sâdır olmaktadır?
4. Fiziksel karışımların gerçek nitelikleri ile duyusal algının gösterdiği nitelikler arasındaki uyumsuzluk nasıl çözümlenebilir?

İbn Sînâ, cisimlerin bir araya gelip fiziksel karışıma uğradıklarında, ortaya çıkan mizacın her zaman o türün sureti ve özelliğine elverişli olmayabileceğini belirterek ilk pozisyonunu tayin eder. Canlılar, bitkiler ve diğer varlıklarda mizaçların değişebileceğini, bazen dengesiz görünen karışımların bile türün selameti için gerekli olabileceğini, ancak belirli sınırların aşılması durumunda türün ortadan kalkabileceğini ifade eder. Bu karmaşık zeminde, mizacın sonucunda ortaya çıkan niteliklerin, güçlerin ve özelliklerin mizaç sürecinde nasıl konumlandırılacağı problemi zuhur eder. Bu minval üzere, yukarıda zikredilen problematiğin dörtlü sacayağını oluşturan sorulara odaklanmak yerinde olacaktır.

3.1. Fiziksel karışımlar hangi şartlarda türsel özellikleri belirler?

Fiziksel düzlemde oluşa gelen karışımlar kendi başlarına türsel suretleri veya özellikleri doğrudan belirlemekte kifayetsiz kalmaktadır. Fiziksel karışım sürecinde mizaç, yalnızca maddeye belirli bir türsel suret, fiilî veya infialî bir güç almaya yönelik özel bir istidat kazandırabilir.³⁶⁴ Bu hazırlık, henüz o şey olmayan ama o şey olmak için hazır olan bir *yarı-varlık* durumunu ifade eder.³⁶⁵ Birbirinden farklı fiziksel karışımlar, farklı şeyleri kabul etmeye yönelik hazır olma durumu hususunda birbirinden ayrışmaktadır. İbn Sînâ’nın ifadesiyle:

Ancak farklı mizaçlar bir şeyi kabul edip diğerini kabul etmeme istidatlarına göre farklılaşırlar. Dolayısıyla onlardan bazıları kırmızılaşmaya, bazıları sararmaya, bazıları beyazlaşmaya, bazıları bir tada, bazıları bir kokuya, bazıları büyümeye, bazıları bir dokunmaya, bazıları konuşmaya istidatlı olur. Hatta mizaçlarla bileşiklerde, mıknaşın demiri çekmesi gibi basitlerin fiillerine benzemeyen

³⁶⁴ İbrahim Halil Üçer, “Mıknaş Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (01 Ağustos 2019), 39.

³⁶⁵ Üçer, “Mıknaş Neden Çeker?”, 47.

fiillerin doğal olarak sâdır olduğu faal güçler için farklı istidatlar meydana gelir. Öyleyse hakikaten ortaya çıkan bu güçlerin bazıları doğaldır -çünkü onlar bizzat içlerinde bulunan hareketlerin ilkeleridir- bazıları ise güçlerin iradeli seçimle fiilde bulunduğu, güçlerin dışındaki şeyleri hareketlendirmenin ilkeleridir.³⁶⁶

Ancak bu fiziksel altyapının ve hazırlığın, gözlemlenen tümel surete ve hatta etkin veya edilgin bir güce dönüşmesi, “Tanrısal varlık akışının” (*el-feydu’l-ilâhî*) bu istidadı bilfiil hâle getirmesiyle gerçekleşir.³⁶⁷ Mizaç, maddeyi sadece o gücü kabul etmeye hazırlayıcıdır, etkin gücün kendisi veya faili değildir.³⁶⁸ Suretin içereceği tüm özelliklerin temeli maddede bulunur. Varlıksal akış, maddeye ulaştığında, fiziksel karışımlar neticesinde maddede oluşmuş tüm bilkuvve özellikleri bilfiil hâle getirir.

Dolayısıyla, fiziksel karışımlar türsel özellikleri doğrudan belirlemez, ancak türsel özelliklerin maddeye girmesi için gerekli fiziksel altyapıyı ve hazırlığı sağlarlar.³⁶⁹ Türsel suret veya özellik, maddenin bu hazırlığa sahip olması ve ilahi feyzin bu istidadı gerçekleştirilmesiyle ortaya çıkar.³⁷⁰ Dolayısıyla madde kendi başına türsel özellikleri belirlemeye muktedir değildir. Türsel özellik belirlenimi için haricî bir ilkeye, ilahi feyze ihtiyaç vardır. Belirli sınırların aşılması durumunda ise madde gerekli istidadı kazanamaz ve türsel suret oluşamaz.

3.2. “Hâssa” ve “fasıl” kavramları arasında İbn Sînâ’ya göre açık bir ayrım yapmak mümkün müdür, yoksa bu ayrım sadece terminolojik bir problem midir?

İbn Sînâ, mantık bilimi açısından türün tanımına giren ayırt edici özellik anlamında fasıl ve zati araz anlamına gelen hâssa arasında bir ayrım yapar. Ancak her ne kadar böyle bir ayrım yapılsa da o, doğa bilimcilerin terminolojisinde bu ayrımı yapmanın çok zor olduğunu ifade eder. Çünkü tabiat bilimciler, hâssa lafzını, hem mantıkta fasıl olduğu iddia edilen şey için hem de hâssa olduğu iddia edilen şey için kullanmaktadırlar.

³⁶⁶ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 110.

³⁶⁷ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 50.

³⁶⁸ İbn Sînâ, “Kitâbu Edviyeti’l-ğalbiyye”, *Min Muellefâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*, thk. Muhammed Zuheyr Bâbâ (Dimeşk: Menşûrâtü ma’hedî’t-turâsi’l-‘ilmiyyi’l-‘arabî, 1983), 3/246.

³⁶⁹ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 47.

³⁷⁰ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 39.

Bu nedenle, doğa bilimcilerin kullanımında hâssa, en genel olarak türleştirici suret anlamına gelir.

Yine bu karışımların bazıları, etkiyel veya edilgisel bir güç ya da türsel bir suret kazanır. Bu kazanımlardan bazıları nefşânî bir güç, bazıları ise nefşânî etki yolu dışında fiilde bulunan güçlerdir...İşte, nefşânî olmayıp etkiyel ve edilgisel olan bu güçlerden olanlar “hâssalar” diye isimlendirilir. İnsanlardan bazıları hâssa lafzını burada olduğu gibi tüm bunlar için kullanmaktadır. Bu tür hâssalar bileşik varlıkların türlerine tabidir ya da bizzat türlerinin fasıllarıdır. Mesela şunun ilacı cevheriyle fiilde bulunur denirse; onun tür hâline geldiği, o suretle fiilde bulunduğu kastedilir. Eğer o, niteliğiyle fiilde bulunur denirse; elementlerden elde ettiğiyle veya mizacıyla fiilde bulunduğu kastedilir. Mesela sakamonya, içerisindeki ateşli cevheri dolayısıyla sıcak olur. Fakat o, bu özelliği sebebiyle safrayı ishal etmez. Aksine mizaçla kabulü ne istidat gösterdiği türselliğindeki gücü nedeniyle safrayı ishal eder. Çoğu zaman bu güç, türün faslı olurken birçok durumda ise hâssa olur. Bu ikisini birbirinden ayıran bir işaret vermek bizim için zordur. Ancak hâssa lafzı burada, doğa bilimcilerinin kullanımına göre, mantıkta fasıl olduğu iddia edilen şey ve hâssa olduğu iddia edilen şey için kullanılır.³⁷¹

Yukarıda verilen pasajda görüleceği üzere, İbn Sînâ’nın doğa felsefesi tasarımı, bileşik varlıkların fiil ve infial doğuran güçlerle donanması, bu güçlerin ne türsel suretten ne de duyulur niteliklerden bağımsız kavranamayacağını çağırıştırır. Özellikle hâssa kavramı etrafında ele alınan bu tahlil, bir yandan fiil ve infial ilişkisinin fiziki âlemdede gerçekleşme biçimlerine işaret ederken, öte yandan tür ve nitelik arasındaki sınırların çoğu zaman belirginleştirilemeyen bir yapısı olduğunu vurgular. Hâssaların kimi zaman doğrudan türün faslı olarak işlev gördüğu, kimi zaman da mantıksal anlamda hâssa olarak telakki edildiği bu ayırım, doğa bilimlerindeki kavramsal şemanın mantıksal terminolojiyle iç içe geçebildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Nitekim bir şeyin mizaç vasıtasıyla bir fiil ortaya çıkarması, onun yalnızca duyulur bir nitelik değil, aynı zamanda türleştirici bir güç de taşıdığını düşündürür. Bu bağlamda İbn Sînâ’nın, fiilî ve infiali güçlerle türsel belirleyiciler arasındaki geçişkenliği açıklama biçimi kayda değerdir. Bu teorik çerçevede hâssa kavramı yalnızca duyulur âleme konu olan bir etkinin kaynağı değil, aynı zamanda türün mahiyetine ilişkin belirleyici bir ilke olarak dikkate alınmayı hak eder. İşte bu bağlamda, İbn Sînâ’nın sakamonya örneği üzerinden geliştirdiği yaklaşım, mizaç süreciyle birleşerek türsel

³⁷¹ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 122.

belirlenimin ortaya çıkması fikri üzerinden hem cevherle fiilde bulunmayı hem de suretle fiilde bulunmayı anlamayı mümkün kılar.

İbn Sînâ, mizaçla birlikte maddenin kabule hazır hâle geldiği türleştirici gücün, şeyin cinsteki ortaklarından ayıran bir fasıl olabileceği gibi, birçok durumda hâssa da olabileceğini söyler. Bu ikisini birbirinden ayırt edecek bir işaret vermenin zor olduğunu ifade eder. Sakamonyanın müşhil edici özelliğini açıklarken, bu özelliğin sıcaklık gibi duyulur niteliğinden değil, mizacıyla kabulüne istidat gösterdiği türsellikteki gücü nedeniyle ortaya çıktığını belirterek, bu gücün fasıl veya hâssa olabileceğini söyler. Bu açıdan bir maddenin cevheriyle etkide bulunması ile suretiyle etkide bulunması neredeyse aynılaşır. Çünkü, maddenin kabule hazır hâle geldiği türleştirici güce suret denmektedir.³⁷² Bu noktada, hâssa kavramı İbn Sînâcı tabiat tasavvuru açısından belirginleşmektedir.

İbn Sînâ kendi fizik teorisinde hakikatte doğa ile hâssayı eş tutarak, hâssanın doğadan başka bir şey olmadığını savunur.³⁷³ Burada ortaya çıkan farklılığın, özelin genelden farklılaşması gibi olduğunu, ancak cumhur ve zayıf nazar ehli tarafından farklı kategoriler olarak görüldüğünü aşağıdaki cümlelerde şu şekilde beyan eder:

Genel anlamda hâssiyet, yani özetle, unsurî bileşiklerden oluşmuş cisimlerde bulunan bir tabiat, yani bir niteliktir ve bu, yukarıdan gelen ilahi feyzin etkisiyle, bu cisimlerde belirli mizaçların oluşmasına ve böylece birtakım özel istidatların ortaya çıkmasına imkân sağlar. Hâssiyet hakkındaki doğru yaklaşım tahkik üzere budur. Ancak yaygın kanaate göre hâssiyet, tabiattan ayrı, yani ona aykırı bir şey olarak kabul edilir; zira onun, bazı bileşik cisimlerde mevcut olup, başka bir cisimde alışılmış olagelen doğa düzenine aykırı bir fiilin meydana gelmesine neden olan bir güç olduğu sanılır.³⁷⁴

Dolayısıyla İbn Sînâ'ya göre, hâssa bileşik cisimlerde özel mizaçların ortaya çıkmasıyla birlikte ilahi feyzden kaynaklanarak var olan bir doğadır. Söz konusu muhatapların hâssayı doğadan farklı görmesinin sebebi, karışım yoluyla meydana gelen bazı cisimlerde bulunan bir gücün, yaygın bilinen doğa açısından alışılacelmedik bir fiile neden olmasıdır. Hâlbuki İbn Sînâ'ya göre bu, yalnızca âdete dayanan bir ayırımdır.

³⁷² Üçer, "Mıknatıs Neden Çeker?", 41.

³⁷³ İbn Sînâ, "Kitâbu Edvîyeti'l-kalbiyye", 3/245.

³⁷⁴ İbn Sînâ, "Kitâbu Edvîyeti'l-kalbiyye", 3/248.

Bu durumda, her ne kadar fasıl ile hâssa arasında mantıksal bir ayırım yapma imkânı bulunsa da doğa felsefesinde bu, açık bir ayırım yapmanın pratikteki zorluğundan kaynaklanan terminolojik bir problem gibi görünmektedir. İbn Sînâ'nın kendi teorisinde ise hâssa doğanın bir türü olarak yeniden tanımlanır. Bu da geleneksel ayırımın belirginleşmesini engelleyerek kavramsal tanımın sınırlarını bulanıklaştırır. Hâssa teriminin türün özünü veya temel gücünü ifade edebileceği bir anlam kazanmasına yol açar.

3.3. Nasıl oluyor da bir mizaçtan duyulur niteliklerle açıklayamadığımız yeni bir özellik ya da nitelik sâdır olmaktadır?

İbn Sînâ bu soruya, mizacın ortaya çıkardığı özelliklerin, duyuşsal algının ötesinde daha üst mertebedeki bir ilkedен kaynaklandığını savunarak çözüm üretir. Ona göre mizaçların özel ve türsel güçleri, maddi karışımların doğrudan kendisinden kaynaklanmaz. Aksine mizacın hazır oluş durumuna bağlı olarak üst bir kaynaktan, yani metafiziksel bir failden ilahi feyiz ya da akledilir suretler gelir. Bu ilahi feyiz, karışımın sahip olduğu potansiyel hâli bilfiil hâle getirir ve duyulur niteliklerle açıklanamayan özelliklerin ortaya çıkmasına sebep olur. Dolayısıyla duyulur olmayan, ancak etkisi gözlemlenebilen bu özellikler, mizacın hazır oluş durumu ve dışarıdan etki eden akledilir suretler arasındaki etkileşimle açıklanır. İbn Sînâ bu bağlamda şu cümleleri serdedir:

Cevheri fail, mizacın ardından oluşan türsel suret aracılığıyla fiilde bulunan varlıktır. Zira basit unsurlar bir araya gelip karıştığında ve onlardan tek bir şey meydana geldiğinde, bu şey, yeni bir türü ve bu türe ait bir sureti kabule istidat kazanır. Bu suret, ne o basit unsurlara ait ilk niteliklerdir ne de onlardan oluşan mizacın kendisidir. Aksine, bu suret, mizacın kazandırdığı istidat vasıtasıyla unsurda hasıl olan bir kemaldır. Örneğin, mıknaştaki çekim kuvveti böyledir. Keza, hayvan ve bitki türlerinin her birinin mizacın ardından ve onun hazırlayıcı etkisiyle elde ettiği tabii yapı da böyledir. Bu suret ne mizacı oluşturan basit unsurlardan biridir ne de mizacın kendisidir; zira o ne sıcaklık ne soğukluk ne yaşlık ne de kuruluk olup ne basit bir nitelik ne de bileşik bir karışımdır. Bilakis, bu suret, bir renk, bir koku, bir nefis yahut hissi olmayan başka bir suret gibi olup, duyuşsal şekilde algılanabilir şeylerden değildir.³⁷⁵

Buradan anlaşılacağı üzere, İbn Sînâ'ya göre, bir bileşiğe ait suret, onun unsurlarının niteliklerinden doğan mizaç değildir. Bileşiğin sureti, mizacın tamamlanmasından sonra maddeyi, o bileşiğe hasredilmiş hususi bir formu almaya

³⁷⁵ İbn Sînâ, *el-Ğânûn fi 't-tıbb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 2005).

hazırlayan ve “kemâl” olarak nitelendirilen ilave bir özelliktir. Bu form, sadece ilgili bileşiğe özgüdür ve onun etki gücünün kaynağını oluşturur. Dolayısıyla, bir ilacın veya bileşiğin “zâtıyla” etki ettiğinden söz edildiğinde, bu etki mizaç yoluyla değil, söz konusu özel suret (hâssa) aracılığıyla gerçekleşir.³⁷⁶

Bu problem, Üçer’e göre, İbn Sînâ’nın geliştirdiği “iki fazlalık” ve “iki anlam” teorileriyle ele alınır. Mizaç, temel duyulur niteliklerin karışımıyla oluşur.³⁷⁷ Bu karışım neticesinde ortaya çıkan durum, unsurların bizatihi kendisine indirgenerek açıklanamayacak iki fazlalık teorisini gündeme getirmektedir. Bunu İbn Sînâ açıkça şu satırlarda dile getirir:

Onlar [doğa filozofları], bileşik ile, farklı tabiat ve türlere sahip cisimlerin bir araya gelmesiyle varlık ve türsel belirlenimi meydana gelen her cismi kastederek; hayvanlar ve bitkiler bu türdendir. Basit ile ise, varlığı bu şekilde olmayı, yani ne vehimde ne de akılda farklı tabiat ve türlere ayrılmayan, yalnızca benzer nitelikteki cüzlerden oluşan cismi kastederek; su ve saf toprak gibi. Buna göre, basit cisimler de onlara [tabiat filozoflarına] göre başka bir açıdan bileşiktir. Zira bu cisimler, onların nazarında, kendi dillerinde heyula olarak adlandırılan ve cevher ismini alan bir maddeden ve bu cevheri bilfiil tamamlayan bir unsurdan, yani suretten oluşurlar. Bu ikisi birleştiğinde, cismani arazları kabule hazır bir cisim meydana gelir.³⁷⁸

Burada İbn Sînâ, “cevherin bütünü” demek yerine, cevherin bütünü kastedecek şekilde, doğrudan türsel surete atıf yaparak olası muğlaklığın önüne geçer ve anlamı berraklaştırır. Bununla birlikte o, nitelikleri doğrudan hâssaları veren unsurlar olarak temellendirmemekte, bunun yerine “türsel suretin niteliksel karışımların doğrudan ürünü olmadığını” göstermektedir.³⁷⁹

Karışım, unsurlarda bulunmayan veya onlara indirgenemeyecek bir fazlalık içeren özelliklere yönelik fiziksel bir istidat meydana getirebilir.³⁸⁰ Bu, fiziksel seviyedeki bir fazlalıktır. Niteliksel karışımlar ertesinde ortaya çıkan özelliklerin çoğu

³⁷⁶ Emma Gannagé, “Between Medicine and Natural Philosophy: Avicenna on Properties (Khawâss) and Qualities (Kayfiyyât)”, *The Occult Sciences in Pre-Modern Islamic Cultures*, ed. Nader El-Bizri, Eva Orthmann (Beyrut: Orient-Institut Beirut [Max Weber Stiftung], 2018), 48.

³⁷⁷ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 47.

³⁷⁸ İbn Sînâ, “Fî'l-Ecrâmi'l-'ulviyye”, *Tis'u Resâil fî'l-hikme ve't-tabî'îyyât* (Kahire: Dâru'l-'Arab, 1984), 39-40.

³⁷⁹ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 46.

³⁸⁰ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 39.

unsurlarda bulunmayan veya onlara indirgenemeyecek bir fazlalık içerir. İbn Sînâ, niteliklere indirgenemeyen bir tabiatın, mizacı oluştuktan sonra cismin cevherinde meydana geldiğini ve mizaçla birlikte elde ettiği, unsurlarda bulunmayan bir fazlalık olarak ortaya çıktığını ifade eder. Bu istidat, henüz etki üretecek şekilde bilfiil var olmayan, ancak potansiyel olarak o özelliği içeren bir durumdur.

İlahi feyz bu fiziki istidada ulaşınca, bu potansiyelleri bilfiil hâle getirerek gözlemlenebilir özellikler, yani suretler ve onların gereklerini ortaya çıkarır. Bu, ilahi feyzen kaynaklanan metafiziksel, ikinci fazlalıktır. Fiziksel altyapıda içerilen potansiyel içerikler kendi başlarına bilfiil hâle gelemeyizler. İlahi feyz, bu potansiyel içerikleri dönüştürüp kendi gerekleri hâline getirir ve duyulur niteliklere indirgenemeyen yeni bir şey (suret/güç) meydana getirir. Dolayısıyla mizaçta ortaya çıkan iki fazlalık, fiziksel düzlemde istidatların ortaya çıkması ve metafiziksel düzlemde ilahi varlığın feyzidir.³⁸¹ Bu iki fazlalık mizacın oluşumunu önceleyen dört unsurdan başkadır. Yalnızca mizaçla, -daha doğrusu- mizacın akabinde ortaya çıkarlar.

3.4. Fiziksel karışımların gerçek nitelikleri ile duyusal algının gösterdiği nitelikler arasındaki uyumsuzluk nasıl çözümlenebilir?

Geleneksel nitelikçi fizik, nesnelerin özelliklerini duyulur niteliklere veya bunların karışımlarına indirgeyerek açıklamaya çalışıyordu.³⁸² Ancak mıknatısın çekim gücü veya sakamonyanın ishal etme özelliği gibi yalnızca o şeye özgü olan özellikler (hâssa), duyulur niteliklere indirgenemediği için bu modelde açıklanamıyor ve ortaya çıkan bu yeni özellik şaşkınlık yaratıyordu. Bu uyumsuzluğu dikkate alan İbn Sînâ, geliştirdiği *iki anlam teorisi* ile söz konusu uyumsuzluğu çözmeye çalışmıştır.

Karışımların gerçek nitelikleri ile duyusal algının gösterdiği nitelikler arasındaki uyumsuzluk, görünüşte baskın olan niteliğin güç açısından farklı olabilmesiyle sonuçlanabilir. Örneğin, az miktarda bir ilacın büyük bir güce sahip olması, duyusal algı açısından belirgin olmayan ama oldukça etkili olan bir özelliğin ortaya çıkmasıyla neticelenebilmektedir. Bu nedenle karışımların duyulara hitap eden şekliyle algılanma biçimi, bazen gerçek etkinliği yansıtmayabilir. Yani, miktarı az olmasına rağmen bir ilacın güçlü olması, karışımda görünüş açısından baskın olanın değil, güç açısından güçlü olanın etkili olması gibi durumlar, duyusal algının her zaman gerçek gücü veya niteliği

³⁸¹ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 42-51.

³⁸² Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 17-29.

yansıtmadığını pratik olarak gösterir.³⁸³ Dolayısıyla bir mizaçtan ortaya çıkan nitelik, yalnızca duyulara hitap edecek niteliksel verilere indirgendiğinde, mıknaşın cazibesi örneğinde olduğu gibi, duyularla açıklanamayacak şekilde zuhur eden yeni niteliklerin teorik açıklamasını inşa etmekte yetersiz kalarak hakiki tanımı ıskalayabilir.

İbn Sînâcî doğa felsefesi nazariyesini dikkate alan iki anlam teorisine göre, her şeyin, biri duyusal algıyla kavranabilen (duyulur suret/araz), diğeri ise gözlemlenemeyen, ancak onun kaynağında bulunan (akledilir suret) iki anlamı vardır:

Zira kimi kifayetsiz doğa bilimcileri, suyun tabiatının soğukluk, ateşin tabiatının ise sıcaklık olduğu kanaatindedir. Hâlbuki suyun içinde, her ikisi de soğukluk diye adlandırılan iki anlam; ateşin içinde de yine her ikisi de sıcaklık diye adlandırılan iki anlam mevcuttur. Ancak bu iki anlam birbirinden ayrıdır: Bunlardan biri mahiyet tarifine dâhil olan suret, diğeri ise tarifi dışında kalan bir arazdır. Suyun meydana getirdiği soğukluk, hissedilen ve ortadan kalkabilen bu duyulabilir soğukluk değildir; zira bu duyulabilir soğukluk kaybolduğunda su ortadan kalkmaz. Tıpkı bunun gibi, insanın meydana getirdiği nutuk da duyulabilen ve inkıtaa uğrayabilen bu sözlü ifade değil; insanın tanımına dâhil olan ve insanı insan kılan asli güçtür. Bu asli güç, insanda bulunduğu onun hakiki anlamda insan olması gerçekleşir. Bu güç sayesinde birtakım fiiller ortaya çıkar; bunların en zahiri nutuktur, en yetkin olanı ise —beden yapısı sıhhatli olduğunda— yine nutuktur. Bu gücün, genel halkın dilinde özel bir ismi bulunmamaktadır; ancak bu alanın ehli olanlar, ondan sâdır olan fiilden hareketle bu güce teknik bir isim ihdas etmişlerdir.³⁸⁴

Fiziksel karışım ve istidat sonucu oluşan ve duyusal algıyla idrak ettiğimiz, mıknaşın çekmesi ve ateşin yakması gibi gözlemlenebilir özellikler, temelinde yatan ve gözlemlenemeyen akledilir suretin gerekleridir. Mıknaşın kuru, soğuk, sert gibi duyulur niteliklere sahip olması, onun demiri çekeceğini göstermez. Çünkü çekme özelliği, onun duyularla algılanamayan akledilir suretinin bir gereğidir. Dolayısıyla burada söz konusu edilen iki anlam teorisi, duyuya hitap eden, gözlemlenebilir özelliklerin altında yatan akledilir ilkelerin mevcudiyetini kabul eder. Bu anlamların ilki fiziki âlemde bulunan duyulur niteliklerdir. Diğeri ise metafizik düzeyde, bu tür gözlemlenebilen fenomenleri rasyonel kılan akli ilkedir.³⁸⁵ Dolayısıyla, bir mizaçtan duyulur niteliklere indirgenemeyen bir hâssanın sâdır olması, mizacın yarattığı fiziksel istidadın, ilahi feyz

³⁸³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 122.

³⁸⁴ İbn Sînâ, “Fî'l-Ecrâmi'l-'ulviyye”, 55.

³⁸⁵ Üçer, “Mıknaş Neden Çeker?”, 51-55.

tarafından bilfiil hâle getirilen, duyusal algıya kapalı olan akledilir suretin bir sonucu olarak ortaya çıkmasıyla açıklanır. Böylelikle İbn Sînâ, hâssa kavramını doğrudan ilahi feyiz teorisine bağlamaktadır. Nitekim, gözlemlenen şaşırtıcı etki (hâssa), bu akledilir suretin duyulur bir tezahüründen başka bir şey değildir.

Daha da açık olmak gerekirse, İbn Sînâcı çözüm, duyusal algının gösterdiği duyulur niteliklerin, aslında altta yatan akledilir suretin bir tezahürü olduğunu anlamaktır. Fiziksel karışım sonucu oluşan maddi istidat ve ilahi feyzin bunu bilfiil hâle getirmesiyle ortaya çıkan akledilir suret, cismin gerçek gücünü veya doğasını belirler. Duyusal algı bu akledilir sureti doğrudan kavramaz, yalnızca onun sonuçlarını veya duyulur niteliklerin etkilerini algılar. Soğuk, kuru ve siyah gibi mıknaatısa hasredilebilecek duyulur nitelikler, mıknaatısın niçin demiri çektiğini ve bu gücün kaynağını açıklamakta yetersiz kalır. Çünkü çekme gücü, mıknaatısın duyularla algılanamayan akledilir suretinin bir gereğidir. Ateşin yakması gibi sık karşılaşılan özellikler de aynı şekilde akledilir suretin gerekleridir. İkisi arasındaki tek fark alışkanlık ve gözlemin sıklığıdır.³⁸⁶ Dolayısıyla gözlemin sıklığı ateşin yakmasını günlük hayatta çokça zuhur ettiği için tabii kabul ederken, iş mıknaatısa gelince, gözlemin ekalliyette kalması şaşkınlığa sebebiyet vermektedir.

Dolayısıyla karışımların gerçek nitelikleri ile duyusal algının gösterdiği nitelikler arasındaki uyumsuzluk, olguları yalnızca duyulur niteliklere indirgeyerek açıklamaya çalışmaktan kaynaklanır. İbn Sînâ, fiziksel karışımların temelindeki akledilir sureti iki anlam teorisi üzerinden inşa ederek, duyulur niteliklerin bu suretin sadece arazları olduğunu³⁸⁷ kabul etmenin uyumsuzluğu gidereceğini öne sürer. Bu bakış açısıyla hem mıknaatısın çekmesi hem de ateşin yakması doğal bir güçten, yani akledilir suretten kaynaklanır. Böylelikle açıklama tarzı tabiileşerek fiziksel bir düzlem kazanır ve şaşırtıcı olmaktan çıkar. İbn Sînâcı bu açıklama modeli, hâssaları açıklamak üzere geliştirilen teorileri tabii fenomenlerin açıklama sahasına dâhil eder.

Teoriyi bu şekilde inşa ederek İbn Sînâ, hâssa olarak tayin ettiği mıknaatısın çekim gücünü doğal fenomenler arasında kabul etmiştir. Mıknaatısın çekimini olağanüstü ya da istisnai bir durum olarak görmemiştir. Bu özelliği, diğer doğal özellikler gibi akledilir ve duyulur ilkelerle açıklamaya çalışmıştır. Bunu yaparak mıknaatısın doğası, duyulur suretlerin ötesinde akledilir bir ilkeye dayandırılmaktadır. Böylelikle, doğa

³⁸⁶ Üçer, “Mıknaatıs Neden Çeker?”, 55.

³⁸⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ : Fizik*, 1/40-41.

bilimlerinin nazari çerçevesi genişletilerek, daha önce açıklanamayan fenomenler bilimsel açıklama modeline dâhil edilmektedir.³⁸⁸

4. Mizaçlar ve Nitelikler Arasındaki Problematik İlişki

İbn Sînâcî tabiat felsefesinde mizaç kavramı, insan varlığının fiziksel ve psikolojik yapısının açıklanmasında merkezi bir kavramsal çerçeve sunar. Kavramın hayat bulduğu fiziki düzlem ve tıbbi bağlamın yanı sıra metafizik, ahlak, psikoloji ve kozmoloji disiplinleri açısından da mizaç teorisi işlevsel bir nitelik taşımaktadır.

Cismani âleme dâhil olması hasebiyle insan bedeninde gözlemlenen özellikler, dört unsurun birleşiminde ortaya çıkar. Doğada ve insan bedenini oluşturan fiziksel yapıda temel ilkeler olarak kabul edilen bu unsurların her biri, kendine özgü doğal bir konuma, niteliklere ve işlevlere sahiptir.³⁸⁹ Dört temel nitelikten oluşan mizaç, bu niteliklerin belirli oranlarda bir araya gelerek bir terkip oluşturmasıyla, belirli bir canlı varlığın mizacı denilen şeyi meydana getirir. Bu terkinin doğası, basit bir bileşik olarak görülmemelidir. Fiil ve infial açısından mizaç sürecinde niteliklerin birbiriyle çelişen etkileşimlerinin yanı sıra, sürece niteliklerin birbirini tamamlayan etkileşimleri de dâhil olur. Bu sayede ortaya çıkan karmaşık ve çoğu zaman istikrarsız olan denge durumu, bu bahiste problematik olarak işaret edilecek olguyu imlemektedir.

İbn Sînâ'nın mizaç anlayışı, Aristotelesçi dört unsur teorisini yeniden yorumlayarak daha kapsamlı bir teoriye dönüştürür. Dört temel nitelik, cisimlerin ve canlıların onu o şey kılıcı mukavvim unsurlarını belirleyen ilkelerdir. Bu ilkelerin belirli oranlarda birleşmesiyle oluşan mizacın, bireyin bedeninin yalnızca fiziksel yapısını değil, aynı zamanda onun nefsanî ve ahlaki özelliklerini tayin ederek, insanlarla olan ilişkilerini de etkilediği kabul edilir.³⁹⁰ Bu noktada, mizaçların oluşumu ile insan doğasının çeşitliliği arasında karşılıklı olarak güçlü bir irtibat kurulmaktadır. Ancak bu irtibat doğrudan, sabit ve kararlı bir mizaç belirlenimi olmaktan uzaktır. Bunun yerine söz konusu karşılıklı irtibat, daima değişime açık, göreceli ve çok boyutlu bir etkileşim alanı olarak değerlendirilmeye müsaittir. Bu durum, mizaç ve nitelikler arasındaki ilişkinin temel problematiğini teşkil eder.

³⁸⁸ Üçer, “Mıknatıs Neden Çeker?”, 56.

³⁸⁹ Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, 253.

³⁹⁰ Mustafa Otrar, “Mizaç”, *Türk Maarif Ansiklopedisi* (Erişim 08 Mayıs 2025).

Diğer bir deyişle mizaç, bir yandan insandaki sürekli değişime açık fiziksel yapının bir çıktısı olarak değerlendirilme imkânını haizken, diğer yandan bireyin nefsanî ve psikolojik durumu ile davranış biçimlerini şekillendiren bir ilke hâline gelir. Bedenin mizacı belirlemesi ve mizacın da bedensel ve ruhsal işleyişe yön vermesi anlamına gelen bu çift yönlü etkileşim, buradaki nedensel ilişkinin doğrusallıktan uzak ve karşılıklı bir ilişki ağına sahip olduğunu gösterir. İbn Sînâ'nın bu çerçevede yaptığı tahliller, mizaçların yalnızca doğuştan gelen yapılar olmadığını, aynı zamanda çevresel faktörlerin, beslenmenin, yaştan, mevsimlerin ve hatta semavi etkilerin insan mizacına fiilde bulunarak onu dönüştürebileceğini ortaya koyar.³⁹¹ Dolayısıyla mizaç, durağan bir yapı olmaktan ziyade, canlının çevresiyle kurduğu ilişkiler aracılığıyla şekillenen dinamik bir denge hâline dönüşebilmektedir.

İbn Sînâcı tabiat tasarısında dört temel ilkenin başlıca özelliklerini hatırlamak yerinde olacaktır. Buna göre toprak, doğada en ağır ve merkezde yer alan unsur olarak tanımlanır. Soğuk ve kuru niteliklere sahiptir. Doğası gereği hareketsizdir ve diğer tüm unsurlar doğal hareketleriyle ona yönelir. Bedenin maddi formunu, bütünlüğünü ve dış görünümünü sabit tutan unsur topraktır.³⁹² Su, yoğunluğu nedeniyle topraktan yukarıda, havadan aşağıda yer alır. Soğuk ve yaş bir tabiatı vardır. Su, şekil alabilirliği ve yayılabilir olması sayesinde varlıkların biçimlendirilmesinde önemli rol oynar. Ancak bu biçim kalıcı değildir. Su, aynı hızla şeklini de kaybedebilir.³⁹³ Hava, sudan hafif olması nedeniyle daha yüksek bir düzlemde bulunur. Sıcak ve yaş karakterlidir. İncelik, hafiflik ve yumuşaklık kazandırmak gibi etkileri vardır. Bu fiilleriyle hava, daha üst seviyedeki yerlere hareket edebilmeleri için cisimleri elverişli hâle getirir.³⁹⁴ Ateş, dört unsur arasında en hafif ve en üstte bulunanıdır. Ay-altı âlemin semavi sınırına kadar ulaşır. Sıcak ve kuru niteliktedir. Olgunlaştırıcı, arıtıcı ve nüfuz edici bir güce sahiptir. Diğer unsurların özellikle de soğuk ve ağır olanların etkisini dengeler ve bütün unsurlar arasında bir tür ahenk sağlar.³⁹⁵

³⁹¹ Bu konunun detaylı tahlili için bk. İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./11-17 (1. bahis, 3. kısım, 3. bölüm).

³⁹² İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./9.

³⁹³ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./10.

³⁹⁴ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./10.

³⁹⁵ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./10; Bk. İbn Sînâ, "Fi'l-hudûd", *Tis'u Resâil fi'l-hikme ve't-tabî'iyât* (Kahire: Dâru'l-'Arab, 1984), 90-91; Ayrıca bk. Kiki Kennedy-Day, *Books of Definition in Islamic Philosophy: The Limits of Words* (London ; New York: RoutledgeCurzon, 2003), 109.

Bu unsurlardan neşet eden niteliklere gelince, sıcaklık ve soğukluk, evrendeki hareket ve durağanlık ilkeleri olarak ele alınır. Sıcaklık genişleyici ve dışa dönük bir kuvvet iken, soğukluk bir bakıma büzüştürücü ve içe dönük bir ilke olarak değerlendirilir. Bu zıtlık, fiziksel cisimlerin hareket ve değişimini açıklayıcı bir mekanizma işlevi görmekle birlikte, nefsin eğilimlerinde, kişinin bireysel davranışlarında ve tavırlarında da kendisini gösterir. Sıcak bir mizaca sahip birey, dışa dönük, enerjik ve kararlı iken; soğuk bir mizaca sahip kişi daha çekingen, yavaş tepkili ve içe kapanık olmaya meyillidir. Yaşlılık ve kuruluk ise daha çok yapı ve doku açısından farklılaşmayı ifade eder. Yaşlılık, esneklik, akışkanlık ve şekil alabilirlik vasıtasıyla kolay uyum sağlamayı ve duygusal geçişkenliği temsil eder. Kuruluk ise istikrar, sertlik ve dirençlilik ile özdeşleştirilir. Bu dörtlü sistem, bireyin hem bedensel hem de nefsanî boyutunu belirleyen ana parametreleri oluşturur.

Bu dört unsurun sahip olduğu nitelikler arasında oluşan etkileşim, insanın mizacını belirler. Mizaç, zıt niteliklerin denge içinde bulunması hâlinde mutedil olur. Bu denge bozulduğunda ise mutedil olmayan dengesiz bir mizaca dönüşür. İbn Sînâ'ya göre hastalık, mizacın aşırı niteliklerden dolayı dengesizleşmesiyle meydana gelir. Tedavi ise bu dengenin yeniden tesis edilmesiyle mümkündür.³⁹⁶

Ancak bu niteliklerin kendi aralarındaki etkileşimi, sabit bir yapı sunmaz. Aksine bu etkileşim, oldukça karmaşık, çoğu zaman çelişkili ve öngörülemez sonuçlar ortaya çıkarabilir. Örneğin, sıcak ve kuru bir mizaca sahip bir kişi, enerjik ve dinamik olmanın yanı sıra, kişide aynı zamanda öfkeye yatkınlık, sabırsızlık ve acelecilik gözlemlenebilir. Benzer bir şekilde, soğuk ve yaş bir mizaca sahip kişiler huzurlu, sabırlı ve düşünceli bir yapı sergilese de bu kişilerin yapısı bazı durumlarda pasiflik, ilgisizlik ve hareketsizlik gibi olumsuz durumlara dönüşebilir. Bu hâliyle mizaç, yalnızca bireyin olumlu ya da ideal yönelimlerini açıklayan bir kavram değildir. Mizaç aynı zamanda kişinin potansiyel zayıflıklarını, kırılma noktalarını ve hastalığa müteallik yatkınlıklarını da belirleyen çok katmanlı bir inceleme alanıdır.³⁹⁷

³⁹⁶ Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, 254.

³⁹⁷ Buradaki ana tıbbî teori dört sıvı teorisi (aḥlât-ı erba'a) üzerine inşa edilmiş olsa bile, bu sıvıların en temelindeki niteliklere gidildiğinde, bu tür psikolojik durumlar ve davranış biçimleriyle nitelikler arasında dolaylı bir irtibat kurulabilir. İbn Sînâcî hılt teorisi için bk. İbn Sînâ, *el-Kānûn fi't-tıbb*, 2017, 1./23-34.

Mizaçlar kişiden kişiye farklılık göstermekle birlikte, herkes için işlevsel, evrensel bir mizaç tipi tayin etmek muhaldir. İbn Sînâ'nın deyişiyle, "Bir ülkenin en dengeli insanının özel tipi (mizacı), ... sınırlar arasında bulunan vasati bir mizaçtır ve bir ırkın her türlü mizacının en dengelisidir."³⁹⁸ Bu açıdan her bireyin mizacı kendine özgüdür, fakat bu özgünlük ait olduğu ırk ve coğrafya bağlamında değerlendirilmelidir. Çünkü iklim, sadece fizyolojik değil, kozmolojik düzlemde de insanı etkiler. Zira insan, küçük âlem (*mikro-kozmoz*) olarak büyük âlem (*makro-kozmoz*) ile sürekli bir ilişki içindedir. Dolayısıyla her bölge, kendisinde mutedil olan ve mutedil olmayan mizaca sahip insanları barındırabilir. Öte yandan, daha genelgeçer bir ifadeyle, İbn Sînâ'ya göre dördüncü iklim kuşağı, en mutedil mizacın vuku bulunduğu bölgedir.³⁹⁹

Onlar, ne ikinci ve üçüncü bölgenin insanları gibi uzun zaman muazzam Güneş ısısına maruz kalırlar, ne de beşinci bölgenin uzak kısımlarıyla, bunların ötesinde olduğundan dolayı, kışın uzun zaman Güneş'ten uzak kalan bölgenin insanları gibi olgunlaşmadan kalırlar. Birey olarak insana bakarsak, mutlak dengeye en yakın olan, dünyanın en dengeli kısmında, en iyi dengeye sahip ırkın en dengeli kişisidir.⁴⁰⁰

Mizacın oluşumunu etkileyen unsurlardan biri de doğadaki döngüsel değişimlerdir. Özellikle mevsim geçişlerinde beden yeni bir denge hâline ulaşır. Dolayısıyla mizaç, sabit bir yapı olmayıp tabiatta vuku bulan periyodik hareketlerden etkilenecek değişim gösterir.⁴⁰¹

Öte yandan İbn Sînâ, mizaç kavramını yalnızca bir tasvir ve tahlil unsuru olarak değil, aynı zamanda normatif bir çerçeve olarak da değerlendirir. Sağlıklı (*sahîh*) bir mizaç ile bozulmuş (*fâsid*) mizaç arasındaki ayrım, bu çerçevenin temelini oluşturur. Sağlıklı mizaç, nitelikler arasında en uygun dengeyi sağlayan, bireyin fiziksel ve ruhsal açıdan istikrar içinde olduğu hâlin adıdır. Buna karşılık, herhangi bir niteliğin aşırı baskınlığı ya da yetersizliği, mizacın bozulmasına ve buna bağlı olarak hem fizyolojik hem de psikolojik sorunların ortaya çıkmasına neden olur. Bu perspektiften bakıldığında, mizaç kişinin tedavi sürecinde bir nevi teşhis aracı olma rolünü üstlenir. Bu sebeple mizaç kavramı, iyileştirici ve tedavi edici (terapötik) müdahale alanlarının yanı sıra terbiye edici

³⁹⁸ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./13.

³⁹⁹ Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, 254-255.

⁴⁰⁰ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi't-tıbb*, 2017, 1./14.

⁴⁰¹ Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, 255.

(pedagojik) müdahale alanlarının da saptanmasında dikkate alınması gereken temel sacayaklardan birisi olma niteliği kazanmaktadır.

Mizaç-nitelik ilişkisinin problematik doğası, bu ilişkinin sabit ve değişmez olmamasından kaynaklanır. Bir yandan mizaç, doğuştan gelen biyolojik ve kozmik etkilerle şekillenirken, diğer yandan yaşam süreci boyunca çevresel, toplumsal ve iradi etkenlerle dönüşebilir. Bu durum, insan doğasına dair kesin ve evrensel bir tasvirde bulunmanın imkânını sınırlar. İbn Sînâ, bu noktada bireysel farklılıkları dikkate alan, duruma göre değişkenlik arz eden bir mizaç tipolojisi geliştirir. Her bireyin mizacı kendi nevi şahsına münhasır oranda bir bileşim içerdiğinden, genelgeçer ya da ideal açıklamalar oldukça sınırlı bir geçerliliğe sahiptir. Bu sebeple evrensel kaideler ile bireysel farklılıklar arasında kurulmaya çalışılan dengenin kırılabilirliği, mizaç teorisinin temel gerilimlerinden birini teşkil etmektedir. Dolayısıyla her toplumda, coğrafyada ve iklimde genelgeçer bir mizaç türünden bahsetmek yalnızca ideali şematize etmek olacaktır. Bu sebeple, içerisinde zıtlıklar barındıran, insandan insana değişiklik gösterebilen mizacın, nitelikler arası etki ve edilgi ilişkisi üzerinden problematik bir veçhinin olduğunun tekrar altını çizmek gerekmektedir.

Bununla birlikte, İbn Sînâ mizaç teorisini yalnızca tıbbi ya da psikolojik bağlamlarla sınırlı tutmaz. Bu teoriye aynı zamanda bir kozmolojik ve metafizik boyut kazandırır. Dört temel nitelik, sadece cismani nesnelerin fiziksel özelliklerini değil, aynı zamanda evrenin kozmik düzenini oluşturan ilkeler olarak da değerlendirilir. Bu açıdan mizaç, insanın maddi yapısının ötesinde, onun evrenle kurduğu metafizik ilişkiyi de tayin eder. İbn Sînâ'nın mizaç kavrayışı, insanı hem biyolojik bir varlık olarak hem de varlık mertebeleri arasında bir aracı unsur olarak konumlandırır. Bu nedenle mizaç, nefsin kabiliyetlerinin, ahlaki yönelimlerin ve nihayet insanın kozmik denge içerisinde varoluşunun ve var olmaya devam edişinin de bir göstergesidir.

Netice itibarıyla, İbn Sînâ'nın mizaç anlayışı, niteliklerin karmaşık etkileşimlerinden ortaya çıkan çok boyutlu bir yapı sunmaktadır. Bu yapı, fizyolojik ve psikolojik zeminin yanı sıra ahlaki, toplumsal ve metafizik düzeyde de işleyen bir ilkeler sistemine dayanmaktadır. Mizaç ile nitelikler arasındaki ilişki, sabit ve değişmez bir korelasyona değil, karşılıklı ve çoğu zaman gerilimli bir etkileşime işaret etmektedir. Bu ilişkiyi anlamak, insan sağlığını, insanın doğasını, potansiyellerini ve insanın evrendeki yeri hakkında daha isabetli bir kavrayışa ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla

mizaç teorisi, İbn Sînâ'nın felsefi sisteminde antropolojik ve kozmolojik düzlemde temel bir yapı taşı olarak değerlendirilmelidir.

5. Mizaç Teorisi Bağlamında Semavi Cisimlerin Etkileri

Etki ve edilgi kavramları merkeze alındığında, mizaç sürecini yalnızca ay-altı âlemde mevcut olan unsurların birbiriyle etkileşimiyle sınırlı tutmak yeterli olmaz. Zira mizaç teorisi, dört unsurun fiziki etkileşimlerine indirgenemeyecek kadar kapsamlıdır. Nitelikler arası etkileşimleri hesaba katmakla birlikte semavi cisimlerin hareketleri de mizaç teorisinde fail etken olarak rol oynamaktadır. Semavi etkiler, varoluşa gelmiş şeylerin infiale uğradığı bir ilke olarak tahsis edilmekle birlikte, insan mizacının da temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilir. Semavi cisimler, insan mizacını doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bir fail güç konumundadır.

İbn Sînâ'ya göre semavi cisimlerin etkileri, fiziksel âlemdeki niteliklerin birbiriyle etkileşerek değişim ve dönüşüme uğraması aracılığıyla hem de metafizik varlıklar arasında düzen tertip ederek semavi varlıkları mertebelendiren bir işlev görür. Unsurların birbirleriyle olan ilişkisi, toprak, su, hava ve ateşin çeşitli karışım ve dönüşüm yollarıyla gerçekleşir. Toprak, şekillendirme ve gelinen hâli muhafaza etme işlevi üstlenirken, su da şekil almayı kabul sürecini kolaylaştırır. Hava ve ateş ise bu unsurların etkileşiminin dengeli bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. Hava, genişlemeyi sağlar, ateş ise birleşimi güçlendirip dönüştürmeye olanak sağlar. İbn Sînâ mizaç sürecinde unsurların sahip olduğu bu işlevleri şöyle ifade eder:

Toprak oluşan şeyin şekillendirme ve düzenlenmesinde yapışkanlık ve koruma sağlar; su oluşan şeyin düzenlenme ve şekillendirmeyi kolaylıkla kabulünü sağlar. Suyun cevheri akıcılığından sonra toprakla karışımdan korunur; toprağın cevheri de suya karışarak dağılmaktan korunur. Hava ve ateş bu ikisinin unsurluğunu kırar ve onlara bileşme itidali kazandırır. Hava genişlerken aralıkların varlığını sağlar; ateş ise zorlar, pişirir ve bir araya getirir.⁴⁰²

İbn Sînâ'nın sisteminde semavi cisimler, unsurların niteliksel bileşimlerini etkileyerek, unsurlardan müteşekkil varlıkların mizaçlarının meydana gelmesini sağlar. Unsurlar arasındaki karşılıklı etkileşim ise dört temel öge olan toprak, su, hava ve ateşin belirli oranlarda birleşimiyle meydana gelir. Ancak bu dört unsurun dengeli ve anlamlı bir şekilde karışımı, semavi cisimlerin haricî müdahalesi olmaksızın mümkün değildir.

⁴⁰² İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 101.

Çünkü yeryüzündeki fiziki şartlar durağan değil, sürekli değişim hâlinindedir. Bu değişim, semavi hareketlerle yönlendirilir.

Daha da açık olmak gerekirse, İbn Sînâcı mizaç teorisi, fizik dünyada var olan niteliklerin yalnızca o maddede bulunan unsurlardan etkilenecek şekilde şekillendiği görüşünü kabul etmez. Zira var olan her şey semavi cisimlerin fiillerinden de etkilenmektedir. İbn Sînâ, semavi cisimlerin yeryüzündeki elementler üzerinde değiştiren, dönüştüren ve başkalaştıran etkiler oluşturduğunu ve bu etkinin mizaç üzerinde doğrudan belirleyici olduğunu belirtir.⁴⁰³ Diğer bir deyişle, semavi cisimlerin hareketleri bu unsurların etkileşimi üzerinde doğrudan tasarrufta bulunur.⁴⁰⁴ Mesela güneş, hareketleriyle farklı bölgelerde etki ederek toprağın gizli maddelerini çekmek ve hayatın devamını sağlayan bitkilerin ve hayvanların beslenmesini yönetmek üzere kuzey-güney ekseninde sürekli deveran eder. Güneşin bu hareketleri, maddeleri yakma ve kurutma yoluyla bozuluşa uğratmadan, yaşam döngüsünü sürdürebilecek bir dengeyi sağlar. Bu süreçlerde, ilkbahar ve sonbahar gibi geçiş aşamaları, semavi hareketlerin yeryüzündeki unsurlar üzerindeki etkisini düzenli ve sürekli hâle getirir.

Bu durumu güneş (örneğinde) düşün. Güneş hareketi ile kuzeye yönelir ve tek bir azimutta devamlı kalmayıp ille harekete tâbi olarak tekrar tekrar bu yönde bir müddet kalır. Çünkü o göçüne devam ettiği ve bütün diğer bölgelerden fiili ve etkisi azaldığında olduğu gibi devamlı kaldığında da bozuluşa uğrar. Ona bu tekerrür verildiğinde güneş maddelere bitki ve hayvanları besleme hareketi verir. Kuzeyde fiilini tamamladığında ve topraktaki gizli maddeleri çektiğinde yakma ve kurutmayla (onları) bozuluşa uğratmadan güneye yönelir. Böylece burada fiilini göstermiş olur; yerin yüzü soğumuş olur, yaşlıklar yoğunlaşır ve yerin içinde toplanır. Sanki o birikir ve adil bir şekilde bitki ve hayvanlara besinlerini bahşetmesi için güneşin tekrar dönmesini bekler. Aniden bir uçtan diğer uca geçmemesi ve fiilin onda aşamalı olması için iki durum arasında ilkbahar ve sonbahar aşamaları vardır.⁴⁰⁵

İbn Sînâ'ya göre fiil ve infial kavramları, varlık hiyerarşisindeki fiziksel ve metafiziksel varlıkların açıklanmasında önemli bir rol üstlenir. Buna göre, her fail gücün etkisinde kalarak münfail kılınan bir unsur mevcuttur. Bu ilişki, doğadaki her var olan

⁴⁰³ İbn Sînâ, *Etkiler ve Edilgiler*, 14-16.

⁴⁰⁴ Gökyüzünde, semavi cisimlerin etkisi altında gerçekleşen diğer fenomenlerin kısa bir özeti için bk. İbn Sînâ, *'Uyûnü'l-hikme*, thk. Abdurrahmân Bedevî (Kuveyt; Beyrut [Lübnan]: Vekâletü'l-Matbû'ât; Dâru'l-Kalem, 1980), 33-35.

⁴⁰⁵ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 106.

şeyin temel dinamiğini oluşturur. Bu çerçevede semavi cisimler, yalnızca ay üstü âleme mensup, kendi hâllerine bırakılmış cirimler değildir. Onlar aynı zamanda yeryüzündeki değişim ve dönüşüm süreçlerinin başlıca fail ilkeleri olarak konumlandırılır.⁴⁰⁶ “Bu âlemde meydana gelen şeyler, semavi fail kuvvelerin çarpışmasından meydana gelirler. Yersel edilgin olan ise semavi fail kuvvelerin çarpışmalarına tabidir.”⁴⁰⁷ Bu etkinin en temel biçimi ise, yukarıda güneş örneğinde görüleceği üzere, niteliklerin dönüşümüne doğrudan tesir etmesi şeklinde tezahür eder. Güneş ve diğer semavi cisimlerle ilgili İbn Sînâ, şunları ekler:

Bu unsurlar, semavi etkilerin faaliyeti doğrultusunda etkilenirler. Bunlar üzerinde en görünür etkide bulunan semavi cisim güneştir; ardından da ay gelir— [ayın] özellikle yaş şeyler üzerinde etkisi daha belirgindir. Zira [ay] nemi artırır, gevşeme ve taşma meydana getirir. Bu sebeple dolunayda gelgit artar, beyinlerde genişleme görülür, meyve ve yemişler olgunlaşır. Diğer gezegenlerin tesirleri ise hakikîdir; fakat gizlidir, ilk bakışta anlaşılmaz.⁴⁰⁸

Bu nedenle İbn Sînâ için mizaç teorisi, insan ele alındığında, onun sadece bedensel yapının maddi yönünü değil, onun semavi nizamla kurduğu ilişkiyi de anlamayı zorunlu kılar. Mizaç, bireyin doğuştan gelen fiziki ve nefsanî yapısının temelini teşkil eder. Bu yapının biçimlenmesinde ve dönüşmesinde semavi hareketlerin doğrudan etkisi bulunmaktadır. Güneş, ay ve diğer gezegenlerin hareketleri hem bireyin doğduğu andaki kozmik ortamı hem de yaşamı boyunca maruz kalacağı dönüşümleri tayin eden belirleyici unsurlar hâline gelir.

Güneş başta olmak üzere diğer semavi feleklerden neşet eden ışık ve kuvvetler, ay-altı âlemdeki cisimler üzerinde çeşitli fiillerde bulunurlar. Bu fiillerin etkili olanları Güneş ve Ay vasıtasıyla gerçekleşir. Nitekim Ay, ışıyla meyvelerin olgunlaşmasını sağlar. Etkisinin arttığı dönemlerde çekirdeklerin çoğalmasına sebebiyet verir ve denizlerde gelgit hareketlerine yol açarak suların yükselmesine neden olur.⁴⁰⁹ Güneş’in mevsimsel hareketleri, yeryüzünde sıcaklık, kuruluk, nem ve soğukluk gibi niteliklerin

⁴⁰⁶ İbn Sînâ, *el-Ķânûn fi ’t-tıbb*, 2017, 1./156.

⁴⁰⁷ İbn Sînâ, *en-Necât*, 274.

⁴⁰⁸ İbn Sînâ, *’Uyûnû ’l-hikme*, 33.

⁴⁰⁹ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 410.

dağılımını belirler.⁴¹⁰ Bu dağılım, doğrudan doğruya maddelerin dönüşüm süreçlerini etkileyerek yaşamın ortaya çıkışını ve devamını mümkün kılar. Geçiş mevsimleri, semavi etkilerin yeryüzündeki varlıklarda bulunan unsurlara istikrarlı ve sürekli bir şekilde tesir ettiği kritik dönemlerdir. Bu mevsimsel düzen, mizaçların oluşumuna imkân tanıyan uygun niteliksel ortamı hazırlar. İlk hareketin etkisinde sürekli fail pozisyonunda bulunan diğer semavi cisimler, dairesel hareketleriyle oluş ve bozuluşun ilk sebeplerini oluştururlar. Bu hareketlerin tekerrürü, mizacî yapının ve oluş-bozuluşun sürekli olarak varoluşa gelişinden yok oluşa gidişine olanak sağlar. Semavi cirimlerin birbirinden farklılaşan meyilli hareketleri bu oluş-bozuluş ve değişim süreçlerinin çeşitlenmesine imkân vermekle birlikte, semavi cisimlerden ortaya çıkan etkilerin yalnızca tek bir yere temerküz etmesini engellemektedir.⁴¹¹ Böylelikle semavi cisimlerin etkisi altında tabiattaki değişim, dönüşüm ve sürekliliğin teorik alt yapısı inşa edilmiş olur.

Aynı zamanda İbn Sînâ, semavi hareketlerin süresinin ve bu cisimlerden sâdır olacak etkilerinin, varoluşa gelecek varlığın tabiatına göre farklılaştığını da vurgular. Bazı varlıklar, kısa süreli semavi hareketlerle oluşa gelirken, diğerleri çoklu ve uzun süreli deverana ihtiyaç duyar. Farz-ı misal, basit yapıli canlılar bir günlük bir semavi devir sonucunda varlık kazanarak kısa sürelerde bozuluşa uğrayabilir. Öte yandan insan gibi mizaç açısından karmaşık yapıda olan varlıkların varoluşa geliş, daha uzun süreli ve karmaşık semavi devirler gerektirir.

Şöyle ki, evrende meydana gelen bazı varlıkların ortaya çıkışı, tek bir döngünün tamamlanmasıyla mümkün olur. Bu tür varlıkların yaşamını devam ettirebilme süresi, bu döngünün uzunluğuna eşit veya ondan daha kısa olabilir. Örneğin, sivrisinekler ve bazı yumuşak yapıli bitkiler bir gün içinde var olarak, yine aynı gün içerisinde yaşamlarını tamamlarlar. Ancak kimi varlıkların oluşumu için semavi cisimlerin çok sayıda dönüşümüne ihtiyaç vardır. Hatta bazı varlıkların olgunlaşması ve tam anlamıyla ortaya çıkması için bu döngülerin defalarca tekrarlanması gerekir. Nihayetinde, bütün bu

⁴¹⁰ Batlamyus da Tetrabiblos adlı bu eserinde buna benzer şekilde Güneş ve Ay'ın etkilerinden bahseder. O, "Güneş'in sıcaklık ve kuruluk meydana getirdiğini ve mevsimlerin değişiminde etkili olduğunu ifade eder; öte yandan Ay ise yaşlık üretir ve canlı bedenler üzerinde hissedilir bir biçimde tesir icra eder." Lizardo David Silva Guevara, "La cosmología aristotélica y su influencia en la astrología de la baja edad media [Aristotelian Cosmology and its Influence on late Medieval Astrology]", *Phainomenon* 21/2 (05 Temmuz 2022), 6; bk. Ptolemy, *Ptolemy's Tetrabiblos, Or Quadripartite: Being Four Books of the Influence of the Stars*, çev. J. M. Ashmand (London: W. Foulsham & Co. Ltd., 1917), 4.

⁴¹¹ İbn Sînâ, *el-Kevn ve'l-fesâd*, 104-105.

varlıklar her ne kadar farklı süreçlerle varlığa gelmiş olsalar da tüm oluşan varlıklar kaçınılmaz olarak bozuluşa uğrayacaktır. Her bir varlığın bir büyüme evresi, olgunluğa erişip bir süre durağanlaştığı bir dönem, ardından zayıflamaya başladığı bir süreç ve sonunda ömrünü tamamladığı bir zaman dilimi vardır. Bu farklı yaşam evrelerinin birbirleriyle olan orantısı hakkında kesin bir hükme ulaşmak mümkün değildir. Çünkü bu oran, oluşan varlığın türüne ve doğasına göre değişiklik gösterebilir.⁴¹² Kaldı ki, “Hangi hesap yöntemi, felekteki her olay ve meydana geliş hakkında bilgi verebilir ki?”⁴¹³

Semavi cisimler yalnızca fiziki etkileşimleri yönlendiren bir güç değil, aynı zamanda dört unsurun bir araya gelerek mizaçları oluşturmalarını sağlayan haricî bir düzenleyici ilkedir. Bu bağlamda semavi etkilerin bireylerin doğduğu coğrafya, iklim, çevresel şartlar ve beslenme alışkanlıkları gibi faktörlerle birlikte değerlendirilmesi gerekir. Aynı iklim bölgesinde doğan insanlar arasında bile mizacın değişkenlik göstermesi, yalnızca fiziki farklılıklarla değil, semavi etkilerin kişiler üzerindeki farklı tarzda fiilde bulunmasıyla da açıklanabilir.

Semavi cisimlerin etkisi yalnızca fiziki düzeyde kalmaz. Bu etkiler, bireyin psikolojik ve zihinsel yetileri üzerinde de belirleyici olur. Ancak semavi cisimlerin bu tür fiillerinden doğan infialler, daha çok nefsin infialleri olacağından bu durumları duygulanımlar olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Bu çalışma nefsin etkilenimlerini doğrudan konu edinmediği için burada hızlıca değinilip geçilecektir.⁴¹⁴

İbn Sînâ, semavi hareket düzeninin, insanın ruhsal eğilimlerini ve psikolojik duyularını şekillendirdiğini öne sürer. Bu yapı, bireyin duygusal tepkilerini, zihinsel faaliyetlerini ve nefsin istidatlarını doğrudan etkiler. Örneğin, sıcak-kuru mizaca sahip bir bireyde hayvani nefsin öfke, arzu ve hareketlilik gibi işlevleri daha kolay uyanabilirken, soğuk-yaş mizaca sahip bir bireyde tepki gösterme biçimini zayıflatabilir ve zihinsel süreçlerde yavaşlama görülebilir.

Bu durum, özellikle mevsim geçişlerinde daha belirgin hâle gelir. Yaz mevsiminde sıcaklık ve kuru havanın artışı, ateş mizacına sahip kişilerin sinirli ve sabırsız

⁴¹² İbn Sînâ, *el-Kevn ve 'l-fesâd*, 107.

⁴¹³ İbn Sînâ, *Kitâbu 'ş-Şifâ: Metafizik (II)*, 2/186; İbn Sînâ, *The Metaphysics of The Healing*, ed. Daniel C. Peterson - D. Morgan Davis, çev. Michael E. Marmura (Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2005), 363.

⁴¹⁴ Bu konunun detayları için bk. İbn Sînâ, *Kitâbü 'ş-Şifâ: Nefs*, ed. Eşref Altaş, çev. M. Zahit Tiryaki (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021), 356-367, 410-417.

olma eğilimlerini artırabilir. Kış mevsiminde ise soğuk ve nemin etkisiyle, aynı kişide durgunluk ve içe kapanıklık gibi tutumlar gelişebilir. Böylece mevsimlerin etkileri, kişisel mizaç özellikleriyle birleşerek bireyin ruhsal durumu doğrudan etkileyen bir faktör hâlini alır. Böylelikle insan bedeninin işleyişi nefsin tasarrufları ve semavi cisimlerdeki nizamla uyumlu olarak şekillenir. Böylece mizaç teorisi, etki ve edilgi bağlamında nefs-beden ilişkisini tesis eden bütüncül bir yapı olarak inşa edilmiş olur. Bu bağlamda söz konusu edilen çok katmanlı etkileşimler, insan tabiatını yalnızca fizyolojik bir perspektiften açıklamayı yetersiz sayar. Zira semavi cisimlerin etkilerini dikkate almayan bir doğa teorisi ne mizaçların oluşumundaki çeşitliliği ne de bu çeşitliliğin sürekliliğini izah edebilir. Dolayısıyla teori, semavi âlemdeki düzenle iç içe geçmiş bir doğa tasavvuruna yaslanır.

Sonuç olarak, İbn Sînâ'nın mizaç teorisi doğa felsefesi ve tazammunları açısından zengin ve çok boyutlu bir açıklama modeli sunar. Etki ve edilgi kavramları aracılığıyla semavi cisimlerin yeryüzündeki unsurlar ve nitelikler üzerindeki dönüştürücü rolü temellendirilirken, bu süreçlerin bireysel mizaca yansıyan boyutları da açıklanır. Bu bütünsel yaklaşım, İbn Sînâ'nın insanı anlama çabasında tabiat, semavi cisimler ve nefis arasındaki ontolojik bağları tesis etmeye yönelik kapsamlı bir inisiyatif olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Bütün bunlara rağmen, mizaç ve nitelik teorisi, semavi cisimler ile ay-altı âlemde bunlardan etkilenen cisimler hesaba katıldığında kendi içerisinde bazı sorunlar barındırır. Niteliklerin semavi cisimler ve arazî unsurlar tarafından nasıl yönlendirildiği, teorinin temel taşlarından birisidir. Semavi cisimlerin etkileri ile arazî unsurların karşılıklı ilişkisi, niteliklerin etkilerinin sınırlarını tayin etmektedir. İbn Sînâcı tabiat tasarısında, sürekli hareket hâlinde olan semavi cisimlerin yeryüzündeki nitelikleri değiştirip dönüştürdüğü kabul edilmektedir. Ancak her duruma uyan bir üst teori kurma çabası açısından değerlendirildiğinde, bu etkileşimlerin keyfiyeti tam olarak açıklanamamaktadır.

Şöyle ki, nitelik teorisinin semavi etkiler ile arazî unsurlar arasındaki etkileşimi nasıl tanımladığı meselesi, önemli bir sınır noktasıdır. İbn Sînâ, semavi cisimlerin fail rolü üstlendiğini belirterek, yeryüzündeki maddelerin de münfail pozisyonda olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan, kimi fenomenlerin büyük kısmı arazidir. Bir nehrin akış yönünü değiştirecek ölçüde sel oluşması ya da volkandaki lav çıkışını tetikleyen jeolojik faaliyet, günümüz şartlarında belki de yerin derinliklerindeki basınç ve ısıyla

açıklanabilmektedir. İbn Sînâcî doğa felsefesinin ilkeleri hesaba katıldığında, bu olaylar ne kadar semavi etkiye bağlanabilir? Teori bu soruya kesin bir sınır koymada zorluk yaşamaktadır.

Semavi hareketlerin yeryüzü üzerindeki payını ölçmek zordur. Semavi cisimlerin konumlarının, mevsim sıcaklığını etkilemesi sonucunda bir maddenin buharlaşması veya donması “semavi bir süreç” ile “arazî bir infial” arasında paylaşılmaktadır. Fakat bu paylaşım ile ilgili teoremin sınırlarını kristalize etmek mümkün görünmemektedir. Hangisinin diğerini nasıl veya kaç kere etkileyeceğine veya diğerinden etkileneceğine dair nicel kesin bir ayırım mevcut değildir. Dolayısıyla söz konusu teori, nitelik nazariyesi üzerinden hangi oranda semavi, hangi oranda arazî etkilerin faaliyette olduğunu tam anlamıyla tayin edememektedir.

Bu belirsizlik, teoriye uygulama sahasında bir muğlaklık bırakmaktadır. Kimi zaman aynı fenomen hem semavi hem arazî açıklamalara uygun görünmektedir. İbn Sînâ, semavi etkiyi bir üst ilkede konumlandırırsa da arazî şartların rolünü asla inkâr etmemektedir. Ancak teori, bu iki tip etki arasındaki sınırı çizemedikçe, nitelik temelli açıklamanın kapsamı belirsiz kalmaktadır.

Diğer taraftan İbn Sînâ, semavi cisimlerin hareketleriyle niteliklerin değişimi arasındaki ilişkiyi, metafizik bir düzenin parçası olarak değerlendirmekte, böylelikle, niteliklerin fiziksel âlemi aşmış metafizik bir bağlama da sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu metafizik boyut, niteliklerin somut etkileriyle nasıl ilişkili olacağı konusunda belirsizlikler içermektedir. Bu bağlamda, niteliklerin etkilerinin ne ölçüde fiziksel yasalarla açıklanabileceği kesin değildir.

Nitelik teorisi, yalnızca maddi âlemi tanımlamaz. Teori, aynı zamanda semavi hareket ve düzene de boyun eğen bir yapı içerisinde kurgulanmaktadır. Peki, semavi cisimlerin sıcak, soğuk, yaş veya kuru gibi niteliklerle etki ettiğinin zikredilmesi, gerçekten kurgulanan sistemi yeterince açıklıyor mudur?

Çünkü, bazı semavi cisimlerin konumları, mevsimlerin sıcaklığını artırırken, bazılarının hareketleri, hava tabakasında değişimlere neden olabilir. Bu değişiklikler, dört nitelik ile açıklanan teoriye indirgenecek kadar basit görünmeyebilir. Öte yandan, semavi cisimlerin fiillerinin insan nefsi üzerinde de etkileri vardır. Fakat insanın nefsanî süreçlerini ve duygulanımlarını “sıcak-soğuk-yaş-kuru” dördü tasnifine sığdırmak teoriyi zorlamak olarak değerlendirilebilir. Böylelikle metafizik yönde genişletilen nitelik

teorisinin açıklama kolaylığı sağlayamadığı bir alan ortaya çıkar. Zira bu metafizik genişleme, niteliklerin geçerli olduğu alanı genelgeçer hâle getirmeyi amaçlasa da uygulamada semavi hareketler ile yeryüzünde gerçekleşen olguları “dört nitelik” üzerinden tam açıklayamama sorununu beraberinde getirir.

Doğrusu, nitelik teorisi, her durumda kesin sonuçlar sağlayamayacağı için bu tür sınırlamalarla karşılaşmaktadır. Bu sınırlamalar, teorinin uygulanabilirliğini ve genellenebilirliğini sorgulamayı zorunlu kılmaktadır. İbn Sînâ, doğadaki çeşitliliği ve hareketliliği açıklarken, “dört nitelik” temelinde yola çıkarak buna ek olarak mevsimsel, coğrafi, semavi ve arazi faktörleri de dâhil etmeyi tercih etmiştir. Böylece, teori, İbn Sînâcı sınırlarına rağmen tam bir mutlaklık sunmuyor olsa da İbn Sînâ’nın evren tasavvurunda önemli bir rol oynamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, İbn Sînâ'nın doğa felsefesi nazariyesini, özellikle *el-Ef'âl ve'l-infi 'âlât* adlı eseri merkezinde etraflıca incelemeyi hedeflemiştir. Bu sebeple İbn Sînâ'nın ve onun eserinin tam anlamıyla kavranabilmesi için, onun entelektüel birikiminin ve temellerinin, kullandığı kavramsal çerçevenin, inşa ettiği teorik zeminin ve bu zeminin dayandığı daha geniş yelpazedeki ontolojik ve kozmolojik bağlamların aydınlatılması gerekmektedir. Bu temel anlayıştan hareketle, bu çalışma İbn Sînâ'nın etki ve edilgi teorisine odaklanarak, onun Aristotelesçi mirası nasıl devraldığını, bu mirası eleştirel bir süzgeçten geçirerek kendi özgün felsefi projesi içinde nasıl yeniden biçimlendirdiğini ve doğadaki oluş ve bozuluş süreçlerini hangi temel ilkelere dayandırıldığını adım adım ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda tez, birbirini izleyen ve her biri bir öncekinin bulguları üzerine bina edilen dört ana bölüm etrafında şekillendirilmiştir. Her bir bölüm, İbn Sînâcı doğa felsefesinin ve özelde etki-edilgi anlayışının farklı bir veçhesini aydınlatırken, aynı zamanda onun düşünce sisteminin bütüncül, kapsamlı ve iç tutarlılığa sahip yapısını ortaya çıkarmayı hedeflemiştir.

Tezin birinci bölümünde, İbn Sînâ'nın *el-Ef'âl ve'l-infi 'âlât* eserinin temelini oluşturan Aristoteles'in *Meteôrologika* IV adlı eserinin serüveni ele alınmıştır. Bu bağlamda, *Meteôrologika* IV'ün Aristoteles külliyyatındaki tartışmalı konumu, Antik Çağ şârihlerinden modern araştırmacılara kadar uzanan bir çizgide incelenmiştir. Ardından, bu metnin İslam dünyasına intikali, özellikle Yûhannâ b. Bıtrîk'in *el-Âşârû'l-'ulviyye* adıyla yaptığı çeviri üzerinden takip edilmiştir. Bu tercümenin Latince ve İbraniceye aktarılması ve sonraki İslam filozofları üzerindeki etkisi vurgulanmıştır. Bölümün odak noktası ise İbn Sînâ'nın bu mirası nasıl dönüştürdüğüdür. O, *Meteôrologika* IV'ün içeriğini kendi doğa felsefesi külliyyatı içinde *el-Ef'âl ve'l-infi 'âlât* adıyla yeniden konumlandırarak, onu Aristoteles sistemindeki tasnifi zor konumundan çıkarıp, kendi doğa felsefesinde unsurların temel niteliklerinden kaynaklanan genel etki ve edilmeleri inceleyen bir teorik aşamaya dönüştürmüştür. İbn Sînâ'nın bu özgün yaklaşımı, İskender el-Afrodîsî ve Olympiodorus'un şerhleriyle karşılaştırılarak daha da belirginleştirilmiştir. Bu bölüm, bir felsefi metnin farklı kültürel ve entelektüel bağlamlarda nasıl yeniden yorumlanıp dönüştüğünü göstermesi açısından tezin geneli için tarihsel ve genel anlamda teorik bir altyapı olarak kurgulanmıştır.

İkinci bölüm, tezin ana kavramları olan etki ve edilginin İbn Sînâ düşüncesindeki kavramsal ve teorik altyapısını analiz etmektedir. Bu analiz, öncelikle İbn Sînâ'nın *Kategoriler* adlı eserindeki kullanımlardan başlamıştır. Burada etki ve edilginin, hem on temel kategoriden ikisi olarak bir süreç anlamında hem de keyfiyet kategorisinin bir alt türü olarak bir niteliksel durum anlamında ele alındığı gösterilmiştir. Bu mantıksal temelden sonra, kavramların ontolojik boyutuna geçilerek, İbn Sînâ'nın varlık hiyerarşisi içinde etkin güçler ve edilgin güçler teorisi incelenmiştir. Etkin güçlerin iradi ve tabii, edilgin güçlerin ise nefsanî ve tabii olarak sınıflandırılması ve bu güçlerin İlk Mebde'den en alt varlık katmanlarına kadar ortaya çıktığı ortaya konmuştur. Ayrıca, İbn Sînâ'ya nispet edilen *Risâletü 'l-Fi'l ve 'l-infi 'âl*'deki dörtlü etkileşim şeması sunularak, tezin odak noktasının bu şemanın dördüncü veçhesi olan “cismanî olanın cismanî olana etkisi” olduğu, zira *el-Ef'âl ve 'l-infi 'âlât* kitabının da temel konusunun bu olduğu belirtilmiştir. Bu bölüm, İbn Sînâ'nın etki ve edilgiye dair çok katmanlı teorisinin hem mantıksal hem de ontolojik köklerini açığa çıkararak, sonraki bölümlerdeki fiziksel tahliller için sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Tezin üçüncü bölümü, ikinci bölümde kurulan teorik çerçeveyi İbn Sînâcı tabiat tasavvuruna bizzat uygulamıştır. Bölüm, İbn Sînâ'nın kozmolojik düzenini, yani dört unsurun ve bu unsurların saf ve karışık hâllerinden oluşan katmanların hiyerarşik yapısını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu bağlamda, özellikle su unsurunun denizler formundaki mevcudiyeti ve deniz suyunun tuzluluğu gibi konular, İbn Sînâ'nın rasyonel argümanları ve gözlemsel verileri nasıl birleştirdiğini göstermiştir. Ardından, doğadaki değişimin temel yapı taşları olan birincil nitelikler ve bu niteliklerin aktif-pasif rolleri incelenmiştir. Bu noktada, İbn Sînâ'nın Meşşâî gelenekten devraldığı *te'âkub* (niteliklerin art arda gelmesi ve bir cismin niteliklerden hali kalıp kalamayacağı problemi) ve *tezâyüd* (bir cismin büyüklüğünün etkisiyle gücünün artması) gibi iki temel fizik problemine getirdiği özgün çözümler analiz edilmiştir. Bölüm, niteliklerin tekil ve bileşik etkileri sonucu ortaya çıkan olgunlaşma, pişme, buharlaşma, çürüme, donma gibi çok sayıda fiziksel sürecin İbn Sînâ tarafından nasıl sistematik bir şekilde tasnif edildiğini göstererek son bulmuştur. Bu bölüm, İbn Sînâ'nın soyut ilkelerden yola çıkarak doğal fenomenleri nasıl açıkladığını ve Aristotelesçi mirası nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymuştur.

Nihayet, tezin dördüncü ve son analiz bölümü, İbn Sînâcı doğa felsefesinin zirve kavramlarından biri olan mizaç teorisine odaklanmıştır. Mizaç, dört unsurun temel nitelikleriyle belirli oranlarda etkileşime girmesi sonucu oluşan, bir cismin türsel suretini

kabule hazır (*isti'dâd*) hale gelmesini sağlayan özgün bir keyfiyet olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, basit unsurlarda bulunmayan renk, tat, koku gibi duyulur niteliklerin ve mıknaşın çekim gücü gibi özel güçlerin (*hâssa*) nasıl ortaya çıktığı sorunu ele alınmıştır. İbn Sînâ'nın, bu tür sonradan ortaya çıkan özellikleri açıklamak için *kümûn* teorisini reddedip, bunun yerine mizacın maddeyi hazırlaması ve Suret Verici'nin (*Vâhibu's-Suver*) bu hazırlanan maddeye suret ve nitelikleri feyezane etmesi şeklindeki iki aşamalı çözüm önerisi detaylandırılmıştır. Bu çözüm, “iki fazlalık” (fiziksel *isti'dâd* ve metafiziksel feyiz) ve “iki anlam” (duyulur suret ve akledilir suret) teorileriyle desteklenmiştir. Mizaç kavramının insan bağlamındaki tezahürleri, dokuz mizaç çeşidi, mizacın sağlık ve hastalıkla ilişkisi ve çevresel faktörlerle etkileşimi incelenmiştir. Bölümün en kritik vurgusu, tüm mizaç süreçlerinin ve ay-altı âlemdeki oluşun semavi cisimlerin (Güneş, Ay vb.) sürekli etkisi altında olduğu yönündeki İbn Sînâcı tez olmuştur. Bu kozmolojik bağlantının, teorisinin hem gücünü hem de bazı açıklayıcı sınırlarını oluşturduğu belirtilmiştir.

Bu tezin ortaya koyduğu temel bulgu, İbn Sînâ'nın “etki ve edilgi” kavramlarını merkeze alarak, Aristoteles'ten devraldığı doğa felsefesi mirasını sadece pasif bir şekilde aktarmakla kalmayıp, onu kendi kapsamlı felsefi sistemi içinde eleştirel bir yeniden inşa sürecine tabi tuttuğudur. Aristoteles'in *Meteôrologika* IV metnini, *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* adıyla kendi sisteminin vazgeçilmez bir parçası haline getirmesi; *te'âkub* ve *tezâyüd* gibi klasik problemlere özgün çözümler sunması; mizaç teorisini, duyulur nitelikler ile *hâssaların* varlık bulmasını açıklayacak şekilde *Suret Verici* ilkesiyle metafiziksel bir temele oturtması, onun felsefi dehasının en belirgin göstergeleridir. İbn Sînâ, etki ve edilgi kavramlarını kullanarak, mantıksal kategorilerden başlayıp, fiziksel unsurların ve niteliklerin etkileşimlerine, oradan da karmaşık bileşiklerin ve canlıların oluşumuna ve nihayet tüm bu süreçleri yöneten kozmolojik ve ilahi ilkelere uzanan bütüncül ve hiyerarşik bir âlem tablosu çizmiştir.

Bu çalışmanın, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinin, özellikle de *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* gibi görece daha az çalışılmış bir eserin anlaşılmasına katkı sunması umulmaktadır. İbn Sînâ'nın, fiziksel süreçleri açıklarken hem rasyonel tümdengelimle hem de sınırlı da olsa gözlemsel verilere başvurması, onun bilimsel metodolojisine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca, fiziksel ve metafiziksel açıklamaları iç içe geçiren yaklaşımı, modern bilim anlayışının köklerini ve farklı epistemolojik yaklaşımların tarihsel serüvenini anlamak açısından da değerlidir.

Bu tezin kendi sınırlılıklarının da farkında olunmalıdır. İbn Sînâ'nın etki ve edilgi teorisinin, onun tıp, psikoloji ve diğer felsefi disiplinlerdeki yansımaları bu çalışmanın nispeten değindiği konular olmuş ya da tezin kapsamı dışında kalmıştır. Ancak ilerleyen çalışmalarda bu alanlar müstakil araştırmalara konu edilebilir. Özellikle *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabındaki ilkelerin, İbn Sînâ'nın *el-Ğânûn fi't-Tıbb*'daki mizaç ve hastalık anlayışıyla ne ölçüde ve nasıl bir ilişki içinde olduğu, daha ayrıntılı bir karşılaştırmalı analizi hak etmektedir. Benzer şekilde, *Risâletü'l-Fi'l ve'l-infi'âl*'de bahsedilen nefsanî etkileşimlerin, İbn Sînâ'nın *Kitâbü'n-Nefs*'indeki öğretilerle derinlemesine mukayesesi de gelecek çalışmalar için verimli bir alan sunmaktadır. Ayrıca, İbn Sînâ sonrası İslam düşüncesinde *el-Ef'âl ve'l-infi'âlât* kitabının ve genel olarak etki-edilgi teorisinin nasıl alımlandığı ve yorumlandığı da müstakil bir araştırma konusu olarak önemini korumaktadır.

Sonuç olarak, İbn Sînâ'nın doğa felsefesinde etki ve edilgi kavramları etrafında şekillenen düşünceleri, onun sadece bir Aristoteles şârihi olmadığını, aksine geleneği dönüştüren, yeni sentezler üreten ve felsefe tarihine kalıcı izler bırakan büyük bir filozof olduğunu bir kez daha teyit etmektedir. Onun, en basit fiziksel etkileşimlerden en karmaşık varlık oluşumlarına ve kozmik ilkelere kadar uzanan bu girift ve bütüncül tabiat tasavvuru, günümüz felsefe ve bilim tarihi araştırmacıları için ilham verici bir zenginlik sunmaya devam etmektedir. Bu tez, bu zenginliğin küçük bir kısmını aydınlatma çabası olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahmân Bedevî. *Şürûh 'alâ Aristô mefkûde fi'l-Yûnâniyye ve resâ'il uhrâ*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.
- Abdurrahmân Bedevî (ed.). "Tefsîru Elemfidûrus li-Kitâbi Aristotâlis fi'l-âşârî'l-'ulviyye". *Şürûh 'alâ Aristô mefkûde fi'l-Yûnâniyye ve resâ'il uhrâ*. 82-189. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.
- Aksu, İbrahim. "İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlak İlişkisi". *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki. 165-204. İslam Ahlak Düşüncesi 5. İstanbul: İlem Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Alexander of Aphrodisias. *Alexander of Aphrodisias On Aristotle Meteorology 4*. çev. Eric Lewis. thk. Richard Sorabji. London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury Academic Publishing, Paperback Edition., 2014.
- Alpina, Tommaso. *Subject, Definition, Activity: Framing Avicenna's Science of the Soul*. Berlin; Boston: Walter De Gruyter, 1. Basım, 2020.
- Altaş, Eşref. "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıkî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayırışması". *İslam Tetkikleri Dergisi / Journal of Islamic Review* 12/1 (2022), 29-54. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1047425>
- Anawati, Georges Chehata. *Mü'ellesâtü İbn Sînâ: Essai de bibliographie avicennienne*. Kahire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, 1950.
- Aristoteles. *Aristotâlis fi's-semâ ve'l-âşârü'l-'ulviyye*. çev. Abdurrahmân Bedevî. thk. Abdurrahmân Bedevî. Kahire: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısriyye, 1961.
- Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı., 2017.
- Aristoteles. *Oluş ve Bozuluş*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 1., 2019.
- Aristotle. *Meteorologica*. çev. H. D. P. Lee. London: Heinemann, 1952.
- Aristotle. "On Generation and Corruption [Aristotle on Coming-to-be and Passing-away]". çev. H. H. Joachim. *Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation*. ed. Jonathan Barnes. 512-554. Bollingen Series LXXI 2. Princeton: Princeton University Press, 1984.

- Aristotle. "Physics". çev. R. P. Hardie - R. K. Gaye. *Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation*. ed. Jonathan Barnes. 315-446. Bollingen Series LXXI 2. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Bäck, Allan. "Avicenna the Commentator". *Medieval commentaries on Aristotle's Categories*. ed. Lloyd Newton. 31-71. Brill, 2008.
- Baffioni, Carmela. *Il IV Libro Dei "Meteorologica" di Aristotele*. Napoli: Bibliopolis, 1981.
- Cesario, Marilina vd. *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Earth*. ed. Marilina Cesario vd. Leiden; Boston: Brill, 2025. <https://doi.org/10.1163/9789004712430>
- Cesario, Marilina vd. *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Water*. ed. Marilina Cesario vd. Leiden; Boston: Brill, 2024. <https://doi.org/10.1163/9789004696501>
- D'Ancona, Cristina. "Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Bahar 2022 Edisyonu). ed. Edward N. Zalta. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/arabic-islamic-greek/>
- Desclos, Marie-Laurence - Fortenbaugh, William Wall. *Strato of Lampsacus: Text, Translation, and Discussion*. New Brunswick, N.J: Transaction Publishers, 2011.
- Dunlop, D. M. "The Translations of Al-Biṭrīq and Yaḥyā (Yuḥannā) b. al-Biṭrīq". *Journal of the Royal Asiatic Society* 91/3-4 (Ekim 1959), 140-150. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00118180>
- Durusoy, Ali. *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1993.
- Endelüsî, Ebû Saîd b. Ahmed el-. *Tabakâtü'l-ümem =: Milletlerin Bilim Tarihi: metin-çeviri*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2014.
- Ergin, Osman. "İbni Sina Bibliyografyası, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası (İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları'ndan", 1956.

- Fine, Kit. "Mixing Matters". *Ratio* 11/3 (Aralık 1998), 278-288.
<https://doi.org/10.1111/1467-9329.00071>
- Fine, Kit. "The Problem of Mixture". *Pacific Philosophical Quarterly* 76/3-4 (Eylül 1995), 266-369. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0114.1995.tb00151.x>
- Fontaine, Resianne (ed.). *Otot Ha-Shamayim: Samuel Ibn Tibbon's Hebrew Version of Aristotle's "Meteorology" - A Critical Edition, with Introduction and Commentary*. Brill, 1995.
- Frede, Dorothea. "Alexander of Aphrodisias". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Kış 2017). ed. Edward N. Zalta. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017.
<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/alexander-aphrodisias/>
- Gannagé, Emma. "Between Medicine and Natural Philosophy: Avicenna on Properties (Khawâss) and Qualities (Kayfiyyât)". *The Occult Sciences in Pre-Modern Islamic Cultures*. ed. Nader El-Bizri, Eva Orthmann. 41-66. Beyrut: Orient-Institut Beirut [Max Weber Stiftung], 2018.
- Geoffroy, Marc. "Aristotle, Arabic". *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy Between 500 and 1500 with 7 Figures and 12 Tables*. ed. Henrik Lagerlund. 105-117. Dordrecht: Springer, 2011.
- Gottschalk, H. B. "The Authorship of Meteorologica, Book IV". *Classical Quarterly* 11/1-2 (1961), 67-79. <https://doi.org/10.1017/s0009838800008399>
- Gutas, Dimitri. "Arapça'ya Tercüme Edilen Yunanca Felsefî Eserler". çev. İbrahim Halil Üçer. *İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. 777-797. İstanbul: İSAM Yayınları, 6. Baskı., 2018.
- Gutas, Dimitri. *Avicenna and the Aristotelian Tradition Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works Second, Revised and Enlarged Edition*. Leiden: Including an Inventory of Avicenna's Authentic Works, 2014.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Baskı., 2003.

- Gülaçar, İzzet. “Kuvve-Fiil İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ’da Hareketin Temellendirilmesi”. *Eskiyeni* 56 (25 Mart 2025), 285-308. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1599631>
- Hanefî, Hasan. *Mine’n-Nakli ile’l-İbdâ’*. 3. Cilt Cilt. Windsor [Yorkshire, UK]: Müessesetü Hindâvî, 2024. <https://www.hindawi.org/books/36471731/1.13/>
- Hasnawi, Ahmad. “Avicenne et le livre IV des Météorologiques D’Aristote”. *Aristoteles chemicus: il IV libro dei “Meteorologica” nella tradizione antica e medievale*. ed. Cristina Viano. 133-143. International Aristotle studies (Università degli studi di Venezia Centre Léon Robin), v. 1. Sankt Augustin: Academia Verlag, 1. Baskı., 2002.
- İbn Rüşd. “Cevâmi’u Kitâbi’l-Âşâri’l-‘ulviyye”. *Resâ’ilü İbn Rüşd*. Haydarâbâd: Dâiretü’l-Ma’ârif, 1947.
- İbn Rüşd. *el-Âşâri’l-‘ulviyye*. ed. Sehir Fazlullâh Ebû Vâfiye, Suâd Ali Abdürrezzâk. Kahire: el-Meclisü’l-‘Ala li’s-Sekafe, 1994.
- İbn Rüşd. “Risâletü’l-Âşâri’l-‘ulviyye”. *Resâ’ilü İbn Rüşd el-felsefiyye*. ed. Cîrâd el-Cihâmî - Refik el-Acem. Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Lübnani, 1994.
- İbn Rüşd. *Telhîşü’l-Âşâri’l-‘ulviyye li-Aristûtâlîs*. ed. Cemâleddîn el-Alevî. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.
- İbn Sînâ. *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna, Incorporating a Translation of the First Book*. çev. O. Cameron Gruner. London: Luzac & Co, 1930.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i Alâî: Alâî Hikmet Kitabı: Neşir - Çeviri*. ed. Gürbüz Deniz. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1., 2013.
- İbn Sînâ. “el-Ef’âl ve’l-infi’âlât”. *Kitâbu’ş-Şifâ’: et-Tabî’iyyât*. ed. Mahmûd Kâsım. 2/201-267. Kahire: Dârü’l-Kâtibu’l-‘Arabî li’t-Tıbâa ve’n-Neşr, 1969.
- İbn Sînâ. *el-İşârât ve’t-tenbîhât: İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy - Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1., 2013.
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fi’t-tıbb*. Beyrut: Dârü İhyâi’t-turâsi’l-‘arabî, 2005.
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fi’t-tıbb*. çev. Esin Kahya. 4 Cilt. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 5. Baskı., 2017.

- İbn Sînâ. *en-Necât: Felsefenin Temel Konuları*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı., 2013.
- İbn Sînâ. *en-Necât mine'l-ğarağ fî bahri'd-dalâlât*. thk. Muhammed Takî Dânişpazûh. Tahran: Müessese-i İntişârât-i ve Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân, 3., 1397.
- İbn Sînâ. “Etki ve Edilginin Kısımları”. çev. Hüseyin Aydın vd. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 623-629.
- İbn Sînâ. *Etkiler ve Edilgiler*. çev. Mustafa Özbakır. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Baskı., 2024.
- İbn Sînâ. *et-Ta'likât*. thk. Abdurrahmân Bedevî. Kum: Mektebetü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, 1404.
- İbn Sînâ. “Fî'l-Ecrâmi'l-'ulviyye”. *Tis 'u Resâil fî'l-hikme ve't-tabî'îyyât*. 39-59. Kahire: Dâru'l-'Arab, 2. Baskı., 1984.
- İbn Sînâ. “Fî'l-hudûd”. *Tis 'u Resâil fî'l-hikme ve't-tabî'îyyât*. 72-102. Kahire: Dâru'l-'Arab, 2. Baskı., 1984.
- İbn Sînâ. “Kitâbu Edviyeti'l-ğalbiyye”. *Min Muellefâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*. thk. Muhammed Zuheyr Bâbâ. Dimeşk: Menşûrâtü ma'hedi't-turâsi'l-'ilmiyyi'l-'arabî, 1983.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ : Fizik*. çev. Muhittin Macit - Ferruh Özpilavcı. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Kategoriler*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik*. ed. Muhittin Macit. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik (II)*. ed. Muhittin Macit. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Oluş ve Bozuluş [el-Kevn ve'l-fesâd]*. çev. Muammer İskenderoğlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2., 2013.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: İlahiyyât 2*. ed. İbrahim Medkûr. thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ vd. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1960.

- İbn Sînâ. *Kitâbü's-Şifâ: Nefs*. ed. Eşref Altaş. çev. M. Zahit Tiryaki. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1. Baskı., 2021.
- İbn Sînâ. “Mecmû‘u resâ‘ilî’s-Şeyhî‘r-Re‘îs İbn Sînâ”. *Risâletü‘l-Fi‘l ve‘l-İnfî‘âl*. Haydarâbâd: Dâiretü‘l-Maârifî‘l-Osmâniyye, 1. Baskı., 1934.
- İbn Sînâ. “Risâletü fi‘n-nefsi ve baķâihe ve me‘âdihe”. *Ahḡâlü‘n-nefs*. thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî. 45-142. Paris: Dâru Bîbliyûn, 2007.
- İbn Sînâ. *The Metaphysics of The Healing*. ed. Daniel C. Peterson - D. Morgan Davis. çev. Michael E. Marmura. Provo, Utah: Brigham Young University Press, 2005.
- İbn Sînâ. *‘Uyûnü‘l-hikme*. thk. Abdurrahmân Bedevî. Kuveyt; Beyrut [Lübnan]: Vekâletü‘l-Matbû‘ât; Dâru‘l-Kâlem, 2. Baskı., 1980.
- İbnü‘l-Kıfî. *İḡbârü‘l-‘ulemâ‘ bi-aḡbâri‘l-ḡükemâ‘ (Târîḡu‘l-ḡükemâ‘)*. ed. İbrâhîm Şemseddîn. Dâru‘l-Kütübü‘l-‘İlmiyye, 2005.
- İbnü‘n-Nedîm. *El-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı., 2019.
- Janos, Damien. “Moving the Orbs: Astronomy, Physics, and Metaphysics, and the Problem of Celestial Motion According to Ibn Sînâ”. *Arabic Sciences and Philosophy* 21/2 (Eylül 2011), 165-214. <https://doi.org/10.1017/S0957423911000014>
- Karlıġa, H. Bekir. “İbn Rüşd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 07 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-rusd--torun>
- Katipoġlu, Hasan - Kutluer, İlhan. “Huneyn b. İshak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 30 Mayıs 2022. <https://m.islamansiklopedisi.org.tr/huneyn-b-ishak>
- Kaya, M. Cüneyd. “İbn Sînâ’nın Kitâbu aksâmi‘l-hikme ve tafsîlihâ’sı: Tahkik ve Tercüme”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (30 Haziran 2020), 1-40. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3904471>
- Kaya, M. Cüneyt. “Yuhannâ b. Bıtrık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 06 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yuhanna-b-bitrik>
- Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işıġında Aristoteles ve Felsefesi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 1. Baskı., 1983.

- Kennedy-Day, Kiki. *Books of Definition in Islamic Philosophy: The Limits of Words*. London ; New York: RoutledgeCurzon, 2003.
- Kutluer, İlhan. “eş-Şifâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 14 Haziran 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/es-sifa--ibn-sina>
- Kutluer, İlhan. *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. baskı., 2012.
- Lammer, Andreas. “Defining Nature: from Aristotle to Philoponus to Avicenna”. *Aristotle and the Arabic Tradition*. ed. Ahmed Alwishah - Josh Hayes. 121-142. Cambridge University Press, 1. Basım, 2015. <https://doi.org/10.1017/9781316182109.008>
- Lammer, Andreas. “Natural Philosophy, 100–700/700–1300”. *Routledge Handbook on the Sciences in Islamate Societies*. ed. Sonja Brentjes vd. 140-153. London: Routledge, 1. Basım, 2023. <https://doi.org/10.4324/9781315170718-13>
- Lammer, Andreas - Murtha, Colin Fitzpatrick. “What Goes Up Must Come Down: The Water Cycle in Early Arabic Meteorology”. *The Elements in the Medieval World: Interdisciplinary Perspectives: Water*. ed. Marilina Cesario vd. 1/31-74. Koninklijke Brill BV. Leiden; Boston: Brill, 2024. <https://doi.org/10.1163/9789004696501>
- Latinus, Avicenna. *Liber Quartus Naturalium De Actionibus et Passionibus Qualitatum Primarum*. ed. Simone van Riet. çev. Simone van Riet. Leiden; Louvain: Brill; E. Peeters, 1989.
- Letting, Paul. *Aristotle’s Meteorology and its Reception in the Arab World: with an Edition and Translation of Ibn Suwār’s Treatise on Meteorological Phenomena and Ibn Bājjā’s Commentary on the Meteorology*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 1999.
- Macit, Muhittin. *İbn Sînâ’da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Mandosio, Jean-Marc. “Follower or Opponent of Aristotle? The Critical Reception of Avicenna’s Meteorology in the Latin World and the Legacy of Alfred the Englishman”. *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna’s Physics and Cosmology*. ed. Dag Nikolaus Hasse - Amos Bertolacci. 459-534. De Gruyter, 2018. <https://doi.org/10.1515/9781614516972-015>

- Mandosio, Jean-Marc. “La ,Météorologie d’Avicenne (Kitāb al-Šifā’ V) et sa diffusion dans le monde latin”. *Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*. ed. Andreas Speer - Lydia Wegener. 406-424. Berlin, New York: De Gruyter, 2006. <https://doi.org/doi:10.1515/9783110194319.406>
- McGinnis, Jon. “Ibn Sina’s Natural Philosophy”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Kış Edisyonu 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/ibn-sina-natural/>
- McGinnis, Jon. “The Power of Possibility: Power, Nature, and Possibility in Avicenna”. *Powers*. ed. Julia Jorati. 82-106. Oxford University Press, 2021. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190925512.003.0006>
- Mehdevî, Yahyâ. *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannefât-i İbn Sînâ*. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, 1954.
- Moreau, Elisabeth. “Complexion, Temperament and Four Humor Theory in the Renaissance”. *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*. ed. Marco Sgarbi. 1-3. Cham: Springer International Publishing, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_1091-1
- Nasr, Seyyed Hossein. *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*. London: Thames and Hudson, 1978.
- Olympiodorus. *Olympiodori in Aristotelis Meteora commentaria*. çev. Guilelmus Wilhelm Stüve. Berlin, Boston: De Gruyter, 2020. <https://doi.org/10.1515/9783111621319>
- Otrar, Mustafa. “Mizaç”. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mayıs 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mizac>
- Peters, Francis E. *Aristoteles Arabus: The Oriental Translations and Commentaries on the Aristotelian Corpus*. Leiden: Brill, 1968.
- Peters, Francis E. *Aristotle and the Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam*. New York: New York University Press, 1968.
- Petratis, Casimir. *el-Âşâru’l-‘ulviyye li-Aristûtâlîs = The Arabic Version of Aristotle’s Meteorology*. Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1967.

- Ptolemy. *Ptolemy's Tetrabiblos, Or Quadripartite: Being Four Books of the Influence of the Stars*. çev. J. M. Ashmand. London: W. Foulsham & Co. Ltd., 1917.
- Reisman, David Colum. *The Making of the Avicennan Tradition: The Transmission, Contents, and Structure of Ibn Sina's "al-Mubāḥaṭāt" ("The Discussions"*. Leiden: Brill Press, 2002.
- Ross, W. David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Rudolph, Ulrich vd. *Philosophy in the Islamic World: Volume 2/1: 11th-12th Centuries: Central and Eastern Regions*. Leiden: Brill, 2023.
<https://doi.org/10.1163/9789004685741>
- Sahbân Halîfât. "İbnü'l-Hammâr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 15 Haziran 2022.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hammar>
- Schoonheim, Pieter L. *Aristotle's Meteorology in the Arabico-Latin Tradition: A Critical Edition of the Texts, with Introduction and Indexes*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000.
- Sharvy, Richard. "Aristotle on Mixtures". *The Journal of Philosophy* 80/8 (Ağustos 1983), 439. <https://doi.org/10.2307/2026162>
- Silva Guevara, Lizardo David. "La cosmología aristotélica y su influencia en la astrología de la baja edad media [Aristotelian Cosmology and its Influence on late Medieval Astrology]". *Phainomenon* 21/2 (05 Temmuz 2022), 1-12.
<https://doi.org/10.33539/phai.v21i2.2660>
- Stone, Abraham D. "Avicenna's Theory of Primary Mixture". *Arabic Sciences and Philosophy* 18/1 (Mart 2008), 99-119.
<https://doi.org/10.1017/S0957423908000489>
- Şahin, Nur Muhammed. *İbn Sînâ'nın Doğa Felsefesinde Dört Unsur*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Takcı, Harun. "İbn Sina'da Üç Temel Kategori: Nicelik, Nitelik ve Görelilik". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018), 295-310.
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. "Alexander of Aphrodisias Greek Philosopher". *Encyclopedia Britannica*, 24 Eylül 2013.
<https://www.britannica.com/biography/Alexander-of-Aphrodisias>

- Tiryaki, M. Zahid. “Fahreddin er-Râzî’nin Mizaç Teorisi”. *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki. 205-234. İslam Ahlak Düşüncesi 5. İstanbul: İlem Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Toprak, Hacer. *Fiziksel Kapalılık Sorunu: İbn Sînâ’nın Doğa Felsefesi Özelinde Bir İnceleme*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Türker, Ömer. *İslam Felsefesine Konusal Giriş*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978.
<https://doi.org/10.1515/9781474473378>
- Üçer, İbrahim Halil. “Aristotelesçi Dunamis’in Dönüşümü: İbn Sînâcı Doğal İsti‘dâd ve Teheyü’ Anlayışı Üzerine”. *Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/3 (15 Ekim 2015), 37-76.
<https://doi.org/10.15808/Nazariyat.2.3.M0016>
- Üçer, İbrahim Halil. *İbn Sînâ Felsefesinde Suret, Cevher ve Varlık*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı., 2017.
- Üçer, İbrahim Halil. “İbn Sînâ’nın Mizaç Tanımı Üzerine: eş-Şifâ/el-Kevn ve’l-fesâd, VI’nın Karşılaştırmalı Bir Analizi”. *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki. 127-163. İslam Ahlak Düşüncesi 5. İstanbul: İlem Yayınları, 2. Baskı., 2022.
- Üçer, İbrahim Halil. “Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (Havâss) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/46 (01 Ağustos 2019), 1-63. <https://doi.org/10.20519/divan.614128>
- Weill-Parot, Nicolas. “Astrology, Astral Influences, and Occult Properties in the Thirteenth and Fourteenth Centuries”. *Traditio* 65 (2010), 201-230.
<http://www.jstor.org/stable/41417994>
- Wildberg, Christian. “Olympiodorus”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2018). ed. Edward N. Zalta. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/olympiiodorus/>

Wilson, Malcolm. *Structure and Method in Aristotle's Meteorologica: a More Disorderly Nature*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013.

Yiğit, Fevzi. "İbn Sînâ'da Kuvve-Fiil Teorisi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (31 Aralık 2024), 43-66.
<https://doi.org/10.51553/bozifder.1527477>

Zikou, Theodora of Sotirios. *Αριστοτέλους, Μετεωρολογικά IV: εισαγωγή – μετάφραση – ερμηνευτικό υπόμνημα [Aristotle's Meteorologica IV: Introduction – Modern Greek Translation – Commentary]*. University of Ioannina, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/46235>